

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT SZTUKI

KATALOG ZABYTKÓW SZTUKI W POLSCE

TOM X

DAWNE
WOJEWÓDZTWO WARSZAWSKIE

POD REDAKCJĄ
IZABELLI GALICKIEJ
I HANNY SYGIETYŃSKIEJ

ZESZYT 10

NOWY DWÓR MAZOWIECKI I OKOLICE

OPRACOWANIE AUTORSKIE
IZABELLA GALICKA I HANNA SYGIETYŃSKA

TWIERDZA MODLIN
CEZARY GŁUSZEK I ANDRZEJ GRUSZECKI

WSTĘPNĄ INWENTARYZACJĘ PRZEPROWADZIŁ
DARIUSZ KACZMARZYK

WYDAWNICTWA ARTYSTYCZNE I FILMOWE
WARSZAWA 1987

Zeszyt niniejszy obejmuje obszar dawnego powiatu nowodworskiego wchodzący od r. 1975 w skład województwa stołecznego warszawskiego (miasta: Legionowo, Nowy Dwór Mazowiecki, Serock i Zakroczym oraz gminy: Czosnów, Jabłonna, Leoncin, Łomianki, Nieporęt, Pomiechówek, Skrzyszew).

Wstępną inwentaryzację powiatu nowodworskiego przeprowadził w r. 1953—54 w granicach administracyjnych ówczesnego powiatu warszawskiego

DARIUSZ KACZMARZYK

Inwentaryzację ponowną połączoną z objazdem redakcyjnym przeprowadzili w latach 1983—5

IZABELLA GALICKA I HANNA SYGIETYŃSKA

Twierdzę Modlin opracowali

CEZARY GŁUSZEK I ANDRZEJ GRUSZECKI

Recenzja historyczna

KAZIMIERZ PACUSKI

ISBN 83-221-0434-0
ISBN 83-221-0375-1 (całość)

Redakcja mieści się
w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk
Warszawa, ul. Długa 28

WSTĘP

Objęty niniejszym zeszytem katalogu obszar znajdował się do momentu wprowadzenia nowego podziału administracyjnego Państwa w r. 1975 w obrębie powiatu nowodworskiego. Rozdziela go na dwie części środkowy bieg Wisły, zaś jego część północno-wschodnią bieg Narwi (i jej prawego dopływu Wkry), tworzące widły rzeczne pomiędzy Nowym Dworem i Modlinem. Połączenie wód Bugu i Narwi w okolicach Serocka, przegradzonych zaporą w Dębem, doprowadziło do utworzenia w okolicach Zegrza tzw. Jeziora (Zalewu) Zegrzyńskiego o powierzchni ok. 700 ha, oddanego do użytku w r. 1963. Omawiany obszar leży w obrębie Kotliny Warszawskiej. Na południu znaczną jego część zajmują północne rewiry Puszczy Kampinoskiej, na północy rozciągają się Lasy Pomiechowskie, natomiast na południowym wschodzie zachowały się pozostałości dawnej Puszczy Nieporęckiej.

Na cały ten obszar składają się tereny należące niegdyś do trzech historycznych jednostek administracyjnych o tradycjach z okresu książęcego lenna mazowieckiego — mianowicie ziem: warszawskiej, zakroczymskiej i sochaczewskiej. Po włączeniu tych ziem do Korony (ziemi sochaczewskiej w r. 1476, warszawskiej i zakroczymskiej w r. 1526) obszar ten wchodził głównie w obręb województwa mazowieckiego oraz fragmentarycznie (od zachodu) rawskiego, jako części powiatów: warszawskiego, zakroczymskiego, serockiego i sochaczewskiego. W wyniku trzeciego rozbioru tereny te znalazły się w zaborze pruskim. W w. XIX większość tego obszaru, aż po równoleżnikowy bieg Wisły i dolnej Narwi, należała do powiatu warszawskiego. W pierwszej połowie w. XIX objął on także osady na północ od tych rzek, a w r. 1952 został z niego wyodrębniony oddzielny powiat Nowy Dwór, działający do r. 1975. Obecnie jest to północna część województwa stołecznego warszawskiego.

Pod względem administracji kościelnej obszar ten należy od ostatniej ćwierci w. XI do diecezji płockiej z wyjątkiem parafii w Głusku (obecnie Leoncin), Kazuniu, Kiełpinie (obecnie Łomianki) i Łomnach, wchodzących w skład

diecezji poznańskiej, a od r. 1798 archidiecezji warszawskiej. Najstarsze ośrodki kościelne z w. XI—XII związane były z funkcjonującymi tu grodami w Zakroczymiu i Serocku, z przeprowaniami i działającymi przy nich komorami celnymi w Pomnichowie (Pomiechowie) i Zgierzu. Sieć parafialną uzupełniały wczesne fundacje kościołów w Łomnachs i Okuninie z w. XII—XIII, nieco późniejsza w Chotomowie (1. poł. w. XIV). W końcu w. XIV doszły parafie w Wieliszewie, zapewne też w Głusku i Kazuniu, wreszcie w r. 1461 powstała parafia w Kiełpinie. Kościół filialny w Nowym Dworze powstał już w końcu w. XIII i do końca w. XVIII należał do parafii w Okuninie. Ok. r. 1630 istniała w Nowym Dworze kaplica bernardynów zniszczona w czasie najazdu szwedzkiego w połowie w. XVII; w r. 1646 wzniesiono w Jabłonie kaplicę dla funkcjonującej tu rezydencji biskupów płockich, a w r. 1668 erygowano parafię w Nieporęcie, do w. XVIII pozostającą w rękach warszawskich jezuitów. Kilka parafii zostało przeniesionych do innych miejscowości: z Okunina do Nowego Dworu w końcu w. XVIII, z Głuska do Leoncina w r. 1881, z Kiełpina do Łomianek w r. 1925. Do dziś utrzymuje się nazwa parafii Zegrze, choć kościół tej parafii znajduje się w Woli Kiełpińskiej, wystawiony tam w latach 1895—99. Nowe parafie powstały w okresie międzywojennym w Jabłonie i Legionowie, ostatnio zaś w Górkach, wydzielona w r. 1979 z parafii w Kampinosie. Jedyne zespół klasztorny to kościół i klasztor w Zakroczymiu, ufundowany w r. 1757 przez Józefa Młockiego dla kapucynów, którzy — po kasacji klasztoru przez władze carskie w r. 1892 — ponownie objęli zabudowania w r. 1932. W drugiej tercji w. XIX zbudowano na tym terenie trzy cerkwie prawosławne: w Modlinie, Kazuniu i Aleksandrowie koło Pomiechówka (obecnie Stanisławowo), co wiązało się z rozbudową twierdzy modlińskiej przez Rosjan. Cerkiew w Modlinie rozebrano po drugiej wojnie światowej w r. 1956, zaś kazuńską przerobiono na halę sportową. W Stanisławowie rozebrano w r. 1937 projektowaną przez *Jana Jakuba Gaję* w r. 1844 okazałą cerkiew i na jej miejscu zbudowano niewielką cerkiewkę do dziś funkcjonującą. W r. 1895 odkupiony przez Rosjan osiemnastowieczny katolicki kościół w Zegrzu został gruntownie przebudowany na cerkiew garnizonową, działającą do pierwszej wojny światowej. Wzniesiony w połowie w. XIX kościół ewangelicki w Nowym Dworze rozebrano po drugiej wojnie światowej.

Przez Zakroczyń, Pomiechowo i Serock oraz dalej wzdłuż

Bugu przechodził ważny wczesnośredniowieczny szlak handlowy łączący Wielkopolskę i Pomorze z Rusią, natomiast droga poprzez przeprawę w Zegrzu (Zgierzu) na Narwi miała charakter bardziej lokalny, o przebiegu południkowym.

Działy tutaj grody w Zakrocymiu i Serocku, wzmiankowane w tzw. falsyfikacie mogileńskim w r. 1065. Ich pozostałością są grodziska wyżynne wykorzystujące naturalną konfigurację skarp i wąwozów nadrzecznych Wisły i Narwi. Wcześniej, w XIII w., przestał działać gród serocki, w późnym średniowieczu funkcje grodu zakroczymskiego przejął dwór książęcy, zlokalizowany w innym miejscu. W XIV w. istniały fortalicje w Nowym Dworze i w Zgierzu (Zegrzu), które nie pozostawiły po sobie śladów.

Prawa miejskie uzyskały na tym terenie: Zakroczym w w. XIV, potwierdzone 1422, Nowy Dwór w r. 1374 (utracone w XVIII w. i odzyskane 1782), Serock w r. 1417. W w. XV i na początku w. XVI miasteczkiem był też przejściowo Zgierz (Zegrze). Legionowo stało się miastem w r. 1925.

Najważniejszym miastem omawianego obszaru był niewątpliwie Zakroczym, położony na terenie zaludnionym już w epoce neolitycznej. Niezmiernie dogodne położenie grodu nad Wisłą poniżej ujścia Narwi, a zatem przy najważniejszych drogach handlowych lądowych i wodnych, określiło jego szybki i intensywny rozwój jako ośrodka kasztelanii, a następnie ziemi zakroczymskiej. Pod osłoną grodu rozwijało się miasto, które korzystając z koniunktury gospodarczej w. XIV uzyskało potwierdzenie prawa chełmińskiego w r. 1422. W tym zapewne czasie książę przeniósł swą siedzibę na płaski taras skarpy wiślanej, na wschód od grodu. Wzniesiony wówczas obszerny dwór (kuria) składał się z zabudowań drewnianych, jednakże murowany „dom duży” (zastąpiony nowym w XVI w.) był od początku jego elementem składowym. Z owego murowanego budynku określonego w lustracjach z XVI i XVII w. jako „lapidea alias kamienica”, widocznego na sztychu wg rysunku *Erika Dahlberga*, zachowały się trzy sklepione piwnice pod dziewiętnastowiecznym budynkiem.

Malownicze, leśne okolice w pobliżu stolicy stanowiły ulubione miejsce pobytu dworu królewskiego. I tak Nieporęt spełniał dla Wazów rolę podkrakowskich Niepołomic, Jabłonna zaś była ulubioną rezydencją biskupów płockich, następnie osobistą prymasa Polski Michała Poniatowskiego, potem królewskiego bratanka, księcia Józefa, jeszcze później — jego siostrzenicy Anny z Tyszkiewiczów 1^ovoto Potockiej, 2^ovoto Dunin Wąsowiczowej, wreszcie rodziny Potoc-

kich. Miały tu rezydencje inne możne rody jak Krasińscy czy Radziwiłłowie (Zegrze, Jadwisin). Z ziemią tą związanych było wiele znaczących osobistości. Spod Zakroczymia wywodził się urodzony w r. 1492 Andrzej Noskowski herbu Łada, biskup płocki, zasłużony w diecezji fundator wielu kościołów, tu działał Jan Kostka, kasztelan zakroczymski (zm. 1576), ojciec św. Stanisława Kostki. Erazm Czioto (Giotto) z Zakroczymia, kupiec i mieszczanin zakroczymski był związany z budową pierwszego stałego mostu w Warszawie powstałego w r. 1573. Z mazowieckiej gałęzi rodu Nałęczów wywodził się Dobrogost z Nowego Dworu, kanclerz książęcy mazowiecki, arcybiskup gnieźnieński zm. w r. 1402, a także jego imiennik kasztelan zakroczymski, później warszawski, zmarły przed r. 1464. W Nowym Dworze Jan Antoni Krüger (Krieger) ewangelik pochodzący z Wolfenbüttel, kupiec, drukarz i księgarz założył w r. 1781 drukarnię, która w dobie stanisławowskiej zajęła czołowe miejsce w zakresie druków hebrajskich i działała do r. 1813. W Serocku urodził się w r. 1824 poeta i powieściopisarz Włodzimierz Wolski, autor librett do moniuszkowskich oper: *Halki* i *Hrabiny*, a także *Śpiewów Powstańczych* (1863), z których *Marsz Żuawów* stał się bezimienną pieśnią narodową. Dzierżawcą dóbr Łomny był Antoni Trębicki zmarły tu w r. 1834, wybitny prawnik, autor *Prawa politycznego i cywilnego Korony Polskiej* i *W. Ks. Litewskiego* (1789—91), a także wzorowy agronom i pionier postępu rolniczego w Księstwie Warszawskim i Królestwie Kongresowym, z tego tytułu członek warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W Zakroczymiu zmarł w r. 1882 malarz *Florian Lipiński*, autor obrazów w Serocku, Chociszewie (d. pow. płoński) i Górze (d. pow. płocki); w Woli Zglenickiej został pochowany zmarły w r. 1904 inżynier-górnik Witold Zglenicki, wynalazca i pionier wydobycia ropy z dna morskiego. W Zegrzynku urodził się w r. 1886 i mieszkał do śmierci w r. 1970 w swym rodzinnym dworku znany pisarz Jerzy Szaniawski. W realiach Zakroczymia i Nowego Dworu osadza swe pisane w jidisz powieści Izaak Bashevis Singer, laureat literackiej nagrody Nobla.

W końcowej fazie powstania listopadowego Zakroczymie i klasztor kapucynów stały się ważnym ośrodkiem życia politycznego i narodowego. Tu odbywały po upadku Warszawy swoje ostatnie posiedzenia sejm i senat przed rozwiązaniem Rządu Narodowego, tu wydawano *Gazetę Narodową*. Stąd z inicjatywy Joachima Lelewela słano odezwę do narodów Europy, a także ustanowiono odznaczenia dla uczestników powstania — Gwiazdę Wytrwałości, zwaną również Gwiazdą

Zakroczymską. Przez cały wiek XIX (aż do kasaty w r. 1892) klasztor kapucynów był ważnym ośrodkiem życia religijnego i patriotycznego; działał tu m.in. ojciec Honorat Koźmiński, niestrudzony organizator życia zakonnego w drugiej połowie w. XIX; stąd również pochodził kapucyn ksiądz Bernard Gratowski, kartograf, autor mapy diecezji płockiej z r. 1888.

Najstarszymi zabytkami architektury sakralnej są dwie świątynie wzniesione w XVI w., o ogólnym charakterze późnogotyckim: jednonawowy, poprzedzony niską wieżą kościół w Serocku (fig. 1, 5) oraz wielokrotnie przekształcana i w dużej mierze zrekonstruowana po zniszczeniach drugiej wojny światowej pseudobazylika w Zakroczymiu (fig. 3, 4, 6), obie opięte na narożach cylindrycznymi szkarpami. 1, 5
3, 4, 6

Kościół w Serocku rozpoczęty przed r. 1525 (a budowany aż do końca stulecia) jest bodaj najwcześniejszym przykładem zastosowania owych szkarp charakterystycznych dla całej — wciąż jeszcze nieprzebadanej — grupy szesnastowiecznych kościołów mazowieckich (Cegłów, Głogowiec, Pawłowo, Piaseczno, Zakroczym), a także z terenów pobliskich Mazowszu (kujawski Służew, podlaski Węgrów oraz najpóźniejszy — Gródek koło Zwolenia). Grupy tej nie można jednakże traktować jednorodnie. Smukłe, znacznie przewyższające koronę murów całego korpusu uskokowe szkarpy kościoła w Serocku wyróżniają się przede wszystkim wysokością, natomiast przysadziste, o dużej średnicy, niskie zachodnie szkarpy w Zakroczymiu, zawierające wewnątrz lokalności, mają raczej charakter wieżyczek.

Genezę owych okrągłych szkarp wywodzi Adam Miłobędzki z przekazanego na Litwę z Gdańska systemu strukturalnego, zastosowanego na Litwie m.in. do szkarp zewnętrznych, przemienionych z funkcjonalnych podpór w dekoracyjnie traktowane filary. Ta indywidualizacja w traktowaniu szkarpy miałaby znaleźć na Mazowszu swój „dalszy ciąg” w okrągłych formach szkarp odpowiadających miękkiemu, romanizującemu nurtowi późnego gotyku. Ów nurt znajdować miałby wyraz również w stosowanych tak często na Mazowszu w XVI w. elementach półkolistych i kolistych (wnęki, okna, portale). Wydaje się jednak wciąż problemem otwartym, czy w szesnastowiecznej architekturze mazowieckiej mamy do czynienia z późnogotyckim neoromanizmem niderlandzkiej proweniencji, czy z nawiązywaniem do romanizmu poprzez odwoływanie się do „zastanych” wzorców w postaci znaczących i oddziaływujących realizacji budownictwa murowa-

- nego doby romańskiej na tym terenie, czy też mówić można o inspiracji przez formy renesansowe. W zbliżonym wszakże czasie działa na terenie Mazowsza murator płocki *Jan Baptysta* z Wenecji, kształtujący nowożytny, renesansowe wnętrza w tradycyjnych zewnętrznie kościołach. Architektura obu świątyń — w Serocku i Zakroczymiu — stylowo przynależy do pogranicza późnego gotyku i renesansu. Sklepienie nawy kościoła w Serocku (fig. 11, 12), pochodzące z ok. poł. w. XVI, charakteryzuje się nałożeniem na kolebkę z lunetami późnogotyckiej gwiaździstej siatki żebier z żebrem przewodnim, wykonanych z kształtek ceglanych. Stiukowe rozetki i rauty pod jakby uciętymi, równoległymi wiązkami żebier spływających na przyścienne filary oraz na skrzyżowaniach żebier noszą formy zaczerpnięte z repertuaru renesansu. Ostrołukowe portale (fig. 13, 14) prezbiterium w obramieniach z wałków i kształtek, ostrołukowe okna, wnęki, blendy czy łuk tęczy mają charakter w pełni gotycki.
- 2, 3, 4, 6 Rozwarstwienie i ustalenie chronologii kościoła w Zakroczymiu (fig. 2, 3, 4, 6) nasuwa wiele trudności, zwłaszcza wobec nikłego materiału źródłowego i braku badań architektonicznych oraz wskutek zatarcia — zwłaszcza wewnątrz — przez odbudowę powojenną. Nieregularności planu, nieprostopadłe styki murów i skośne linie ich przebiegu, niezwykła długość prezbiterium w stosunku do krótkiego korpusu nawowego, założonego na planie leżącego prostokąta, proporcje między szeroką nawą główną i wąskimi bocznymi oraz niezgodność artykulacji ściany zachodniej z trafiającymi w jej wnęki filarami naw bocznych wynikają zapewne z nieudolności warsztatu budowlanego, ale mogą być również wynikiem zmiany koncepcji (m.in. może zamierzony był dłuższy korpus nawowy). Przekaz o spłonięciu drewnianych ścian bocznych w r. 1609 i zastąpieniu ich murywanymi nie jest wiarygodny w świetle powiązania murów fasady i wieżyczek narożnikowych z istniejącymi ścianami bocznymi, murywanymi w tym samym wątku gotyckim. Być może przekaz ten dotyczy podziału wnętrza, zastąpionego w pierwszej połowie w. XVII murywanymi filarami połączonymi arkadami, a może nawet do 1609 cały korpus nawowy był drewniany. Niewątpliwie w pierwszej tercji w. XVII prowadzone były prace budowlane, o czym świadczy m.in.
- 8 forma późnorenesansowych szczytów nawy (fig. 8), prezbiterium (fig. 7) i kaplicy pn.
- 9 Trzeci kościół na tym terenie rozpoczęty jeszcze w w. XVI to świątynia w Pomiechowie (fig. 9), której prezbiterium zostało zrealizowane ok. r. 1544. Jest wysoce prawdo-

podobne, co nie było dotąd brane pod uwagę, że autorem projektu wnętrza był wspomniany już *Jan Baptysta* z Wenecji, lub też jego naśladowca. Przemawiałyby za tym sposób artykulacji ścian półkoliście zamkniętymi, głębokimi arkadami wspartymi na ogryzysowanych filarach przyściennych (fig. 10), tak charakterystyczny dla rozwiązań stosowanych przez tego muratora. Dobudowaną ok. r. 1640 nawę opięto — nawiązując do prezbiterium — uskokowymi szkarpami, a oknom nadano kształt ostrołukowy. Nie pierwszy to na Mazowszu przykład trwania form gotyckich w dobie późnego renesansu i baroku (Przasnysz — bernardyni, Warszawa — dominika, Ostrołęka — kościół par., Myszyniec — dzwonnica kościoła parafialnego).

Pochodzący z w. XVIII kościół klasztorny kapucynów w Zakroczymiu (fig. 16, 17) charakteryzuje się dużą szerokością trzynawowego korpusu i znaczną długością półkoliście zamkniętego prezbiterium. Plan ten jest jednakże rezultatem budowy w latach 1757—65 naw bocznych do salowego kościoła wzniesionego w r. 1714 w miejsce poprzednich drewnianych, obsługujących przedmieście. Po sprowadzeniu kapucynów, wraz z dobudową naw dostawiono do kościoła od północy czworobok zabudowań klasztornych, z obszernym, długim refektarzem (w skrzydle pn.), nakrytym belkowanym stropem odsłoniętym po drugiej wojnie. Założony na planie krzyża kościół w Nieporęcie (fig. 15, 18) ufundowany został przez Jana Kazimierza w r. 1651; jednakowoż zarówno fasada jak i wystrój architektoniczny wnętrza noszą cechy stylowe nie pozwalające datować się wcześniej niż na koniec w. XVII. Z wcześniejszych elementów tego wnętrza na uwagę zasługuje jeden z portali (fig. 20), wykonany z czarnego, zapewne dębnickiego marmuru i zwieńczony kartuszem z herbem Snopek—Wazów.

Klasykistyczny, skromny, salowy kościół w Nowym Dworze (fig. 23, 25) ukończony w r. 1792 zbliżony jest do wzornikowych projektów *Stanisława Zawadzkiego*. Widok tego kościoła na ołtarzowym obrazie św. Izydora (fig. 118) pochodzącym z przełomu w. XVIII i XIX ukazuje świątynię w tej samej formie, w której zachowała się do ostatnich czasów, kiedy to niefortunnie dobudowano do niej ogromnych rozmiarów nowoczesny kościół.

Neogotycką świątynię zrealizowano w latach 1861—65 w Chotomowie (fig. 24) według projektu *Franciszka Marii Lanciego*. Fasada tego kościoła zwieńczona szczytem schodkowym ze sterczynami w pewien sposób nawiązuje do fasady kościoła w Borkowicach (d. pow. konecki) z lat 1829—45,

26, 27 zaprojektowanego przez *Lanciego* wspólnie z *Henrykiem Marconim*. Ten ostatni jest autorem projektu kościoła w Łomnach (fig. 26, 27), zrealizowanego już po jego śmierci, w latach 1870—72, w formach późnego klasycyzmu.

28 *Józef Pius Dziekoński* zaprojektował neogotycki kościół w Leoncinie, ukończony w r. 1885. Autorem projektu neo-barokowego kościoła w Woli Kiełpińskiej (siedzibie parafii Zegrze) (fig. 28), ufundowanego przez *Radziwiłłów* i zrealizowanego w latach 1895—99 był arch. *Konstanty Wojciechowski*.

30 Jedyną zachowaną zabytkową świątynią drewnianą jest osiemnastowieczna, centralna, ośmioboczna kaplica wzniesiona w Głusku (fig. 30) w miejsce pierwotnej upamiętniającej zwiaststwa *Stefana Czarnieckiego* nad *Szwedami* w r. 1656, a przeniesiona w r. 1879 na cmentarz grzebalny w Leoncinie.

Wśród niezachowanych — ongiś licznych — drewnianych kościołów warto wspomnieć o kościele w Kiełpinie zbudowanym na planie krzyża w ostatniej ćwierci w. XVII, a zniszczonym wylewami *Wisły* przed r. 1925 (wówczas parafię przeniesiono do Łomianek). Wygląd kościoła kiełpińskiego przekazują rysunki *Wojciecha Gersona* z r. 1862 i *Stanisława Mastowskiego* z r. 1870, a także archiwalne fotografie w zbiorach Instytutu Sztuki PAN.

59—70 Położony w obrębie dawnego powiatu nowodworskiego *Modlin* był jedną z największych twierdz europejskich, najważniejszą w Królestwie Polskim. Zachował się w niej ogromny zespół dawnych urządzeń inżynierskich (fig. 59—70). Najstarsze związane są z budową w latach 1806—7 twierdzy o rozwiązaniu prekursorskim dla późniejszych twierdz europejskich, stanowiącej najwybitniejsze fortyfikacyjne osiągnięcie doby napoleońskiej. *Waldemar Łysiak* udowodnił przekonywująco, że projekty owej twierdzy powstały we francuskim Komitecie Fortyfikacyjnym w Paryżu, a inspirowane były przez samego *Napoleona*. *Łysiak* wysunął hipotezę, że wręcz bezpośredniego autorstwa cesarza jest do dziś zachowana ceglana działobitnia (fig. 59) zwana *Redutą Napoleona*.

63—66 *Napoleońska* twierdzę rozbudowali i zmodernizowali *Rosjanie* po upadku powstania listopadowego, w latach 1832—41, nadając jej nazwę *Nowogeorgjewsk*. W nowym kształcie twierdza panowała nad podbitym krajem, spełniając zarazem ważną, nawet kluczową rolę w przesuniętym na zachód systemie obronnym Imperium Rosyjskiego. Zachowane z tego czasu bramy (fig. 63—66) noszą cechy klasycystycz-

ne. Twierdzę powiększono i modyfikowano aż do wybuchu pierwszej wojny światowej, m.in. po r. 1864 wzniesiono ciągle koszary obronne z trzema wieżami, o długości niemal trzech kilometrów. Ostatecznie w wyniku rozbudowy powstała cytadela wielkiej twierdzy pierścieniowej, otoczonej podwójnym obwodem obwarowań. Zespół fortów zewnętrznych z lat 1912—14, o obwodzie blisko 50 kilometrów składał się z dzieł stanowiących szczytowe osiągnięcie w rozwoju fortyfikacji przed pierwszą wojną światową.

Wśród związanych z twierdzą modlińską budowli znajduje się spichlerz (fig. 77), będący wybitnym przykładem architektury przemysłowej drugiej ćwierci w. XIX. Usytuowana na półwyspie w widłach Wisły i Narwi budowla, zaprojektowana w r. 1844 przez arch. *Jana Jakuba Gaya*, zadziwiająca dziś jeszcze swą skalą i monumentalnym charakterem, wzbudzać musiała również zainteresowanie w drugiej połowie w. XIX; jej rysunek znalazł się w angielskim dziele *J. Fergussona*, poświęconym historii nowoczesnych stylów w architekturze, zapewne również ze względu na osobę projektanta — honorowego członka Instytutu Królewskiego Architektury Brytyjskiej w Londynie (*History of the modern styles of architecture*, Londyn 1891). Z innych budowli powstałych w obrębie twierdzy już w drugiej połowie w. XIX wymienić należy neorenesansowe kasyno (fig. 71), wzniesione ok. r. 1870, z zaprojektowanymi z rozmachem ogromnymi salami recepcyjnymi, ozdobionymi sztukateriami i polichromią (fig. 72, 74).

W zakresie architektury świeckiej znajdowało się na omawianym terenie kilka rezydencji. Zamek w Zegrzu wzmiankowany w wiekach XIV i XV z biegiem czasu zastąpiony został zapewne w w. XVIII barokowym pałacem; niezrealizowany projekt piętrowej oficyny pałacowej dla Zegrza przypisywany *Szymonowi Bogumiłowi Zugowi* znany z przekazu ikonograficznego. Początkowo zapewne drewniana (w w. XVI), a następnie być może już murowana (w w. XVII) rezydencja biskupów płockich w Jabłonnie, w latach siedemdziesiątych w. XVIII ustąpiła miejsca do dziś zachowanemu pałacowi. Drewniany „zamek” Wazów w Nieporęcie budził podziw *Jana Labourea* (a także całej świty towarzyszącej wjazdowi do Polski w r. 1646 *Ludwika Marii*), przyrównującego jednak jego konstrukcję i znakomitą ciesiołkę do „okrętu, który często opatrywać trzeba”. Rezydencję tę rozbudował i upiększył w r. 1651 dla *Jana Kazimierza Holendera* *Piotr Willer*, budowniczy gdański, czynny także jako pomocnik *Jakuba van Campen* przy budowie ratusza w Amsterdamie.

77

71

72, 74

O pałacu w Olszewnicy wiemy jedynie, iż w latach 1793—94 wykupiony został z rąk Stanisława Poniatowskiego; po drugim również wykupionym od niego pałacu powstałym ok. roku 1780 w Górze koło Nowego Dworu, utrwalonym w akwarrelach *Vogla* dziele *Stanisława Zawadzkiego*, pozostały dziś niestety jedynie ruiny. Malowniczo położony na wysokim brzegu odnogi Narwi, z ośmioboczną salą balową w przyziemiu i mieszkalnym mezzaninem spełniał pałac w Górze funkcję letniej siedziby podskarbiego wielkiego litewskiego, bratanka króla i jego kandydata na następcę tronu. Nie miał natomiast poprzednika wzniesiony „w lesie” pałac w Jadowsinie (fig. 56), ukończony w r. 1898 dla Macieja Radziwiła i jego żony z Krasieńskich, od której imienia przybrała swą nazwę siedziba, będąca dziełem francuskiego architekta *Franciszka Arveuf*.

Jedynie z fotografii reprodukowanej przez *Glogera* znamy wygląd barokowego drewnianego dworu w Szamocinie z końca w. XVIII, krytego bardzo wysokim i stromym łamanym dachem gontowym; dwór ten spalony został w działaniach drugiej wojny światowej.

Najwybitniejsza budowla — wzniesiony w latach 1775—79 pałac prymasa Michała Poniatowskiego w Jabłonie (fig. 31—54) — od początku swego istnienia wzbudzała szerokie zainteresowanie, zarówno ze względu na osobę właściciela — królewskiego brata, jak też projektantów, którymi byli *Dominik Merlini* oraz *Szymon Bogumił Zug*. Parterowy korpus pałacu zdominowany na osi ośmioboczną wybudową (kryjącą górną strefę sali rotundowej), przed którą przesadzista wieża dźwiga w szczycie swego hełmu charakterystyczną wielką kulę, jest jednym z ważniejszych dzieł *Merliniego* z siedemdziesiątych lat w. XVIII. Reminiscencje baroku spletają się tu z elementami klasycyzmu we francuskiej redakcji, formując dzieło wprawdzie niejednorodnie stylowo, lecz o niezaprzeczonych walorach architektonicznych. *Lech Niemojewski* wskazuje na podobieństwa między planem pałacu w Jabłonie a pałacem *Solitude* pod Stuttgartem wzniesionym ok. r. 1765 wg projektu francuskiego architekta *Filipa de La Guepierre*. *Szymon Bogumił Zug* brał udział w wykańczeniu wnętrza jabłonowskiego pałacu, wystawił pawilony i zapewnił rozległy park licznymi dziełami „małej architektury”: grotami, świątynkami, chińskimi mostkami, dziś już niezachowanymi z wyjątkiem altany chińskiej oraz ruin grotty.

Podróżujący po Polsce w ostatniej ćwierci w. XVIII cudzoziemcy zachwycali się w swych pamiętnikach wspaniałym parkiem i wnętrzami pałacu z pełną wdzięku salą balo-

wą przykrytą błękitnym niebem polichromowanej kopuły oraz salą „turecką” zwaną też ogrodem zimowym, z kłombami kwiatów, sofami i bijącą fontanną. Po śmierci prymasa rezydencja w Jabłonnie przeszła w posiadanie księcia Józefa Poniatowskiego, stając się miejscem spotkań i hucznych zabaw warszawskiej „złotej młodzieży”. W kolejnych rękach — Anny z Tyszkiewiczów 1^ovoto Potockiej, 2^ovoto Wąsowiczowej, siostrzenicy księcia, słynnej Anetki — przekształciła się Jabłonna w miejsce kultu i pamięci narodowego bohatera. Wówczas rozbudowy i przekształceń zespołu pałacowego dokonał arch. *Henryk Marconi*; najistotniejsze zmiany wprowadził on w samym pałacu dobudowując boczne części oraz przekształcając wnętrza (z wyjątkiem Sali Balowej). I tak wtedy uzyskała swój wygląd Sala Mauretańska, dekorowana „w guście arabskim” parami żeliwnych kolumnienek, łukami i polichromią o motywach zaczerpniętych z kręgu sztuki Islamu; innym salom nadał *Marconi* cechy stylów, które nazywano włoskim, greckim, chińskim, etruskim. Do charakteru tych wnętrz niestety nie nawiązano w czasie klasycyzującej odbudowy po spaleniu pałacu w drugiej wojnie światowej, jedynie Salę Balową rekonstruując zgodnie z jej pierwotnym wyglądem. W posiadaniu Potockich (potomków Anetki z jej pierwszego małżeństwa) pozostawała Jabłonna do r. 1945. Do cennych pozostałości pierwotnego artystycznego wystroju wnętrz Jabłony należą polichromie. Autorem malowideł w podziemiach pałacu (fig. 96, 97, 99, 100, 101) był włoski malarz *Antonio Tavellio*, polecony w r. 1776 prymasowi Poniatowskiemu przez arcybiskupa lwowskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego, dla którego dekorował wnętrza rezydencji w Dunajowie oraz wykonał freski w kościołach we Lwowie i okolicach (niezachowane). Odkryte spod warstw tynku przy renowacji pałacu po zniszczeniach 1944 r. pejzażowe malowidła dawnej Sali Tureckiej (fig. 94) były dziełem zapewne *Szymona Mańkowskiego*, którego nazwisko powtarza się często w materiałach archiwalnych dotyczących Jabłony. On to wykonywał w owej sali na suficie „prospekcik Stambułu”, błękitne niebo z obłokami w Sali Okrągłej (Balowej, zwanej też Białą) (namalowane na nowo po zniszczeniach 1944 r.), a także dekoracje ścienne w lewej oficynie (tzw. pawilonie królewskim) (fig. 95, 98) oraz w pomieszczeniach sztucznej grotty w parku.

Bogate wyposażenie pałacu stale wymieniane ze zbiorami warszawskiego pałacu Potockich przy Krakowskim Przedmieściu obejmowało dzieła sztuki z kolekcji prymasa Micha-

96, 97,
99,
100, 101

94

95, 98

- ła Poniatowskiego, króla Stanisława Augusta oraz Anny Potockiej-Wąsowiczowej. Do najcenniejszych dzieł należał tu konny portret Bonapartego przekraczającego przełęcz Saint-Bernard w Alpach, sygnowany przez *Jacques Louis Davida*, jeden z czterech obrazów o tym temacie jakie namalował francuski malarz; obraz ten sprzedany został przez ostatniego właściciela w r. 1938. Z galerii królewskiej pochodził obraz *Bernarda Belotta* zwanego *Canalettem* przedstawiający „Kolumnę Trajana i papieża Sykstusa otoczonego dworem swoim” namalowany w Warszawie w r. 1770. W zbiorach znajdowały się również portrety króla Stanisława Augusta oraz jego rodziny, malowane m.in. przez *Marcelego Bacciarellego*. Dwa widoki pędzla *Antonia Guardi* wywiezione zostały do Francji ok. r. 1925 przez Maurycego Potockiego. Z dawnego ruchomego wyposażenia pałacowego, rabowanego przez Niemców w czasie okupacji, wywożonego przez właścicieli, dewastowanego na miejscu, zachowało się jedynie marmurowe pełne wdzięku popiersie Madame Recamier (fig. 157). Jest ono jedną z kilku replik w białym marmurze popiersia z terakoty wykonanego przez rzeźbiarza francuskiego *Józefa Chinarda* zapewne ok. r. 1805; pozostałe marmurowe repliki znajdują się w Muzeum Narodowym w Warszawie, Muzeum Miejskim w Lyonie oraz w Ermitażu. Tors nieznanego męzczyzny sygnowany przez włoskiego rzeźbiarza *Adama Tadoliniego* wykonany ok. r. 1830, być może przedstawiający generała Stanisława Dunin Wąsowicza (męża Anetki), trafił po wojnie do zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, podobnie jak i wydobyty w kawałkach z gruzów w r. 1945 marmurowy medalion z płaskorzeźbionym popiersiem prymasa Poniatowskiego, sygnowany przez włoskiego rzeźbiarza *Franciszka Maksymiliana Labourea* i opatrzony datą 1790. Wmurowana w ścianę przy klatce schodowej renesansowa, marmurowa płaskorzeźba (fig. 154) z profilowym wizerunkiem *Baccia Bandinello* „obywatela florenckiego” jest szesnastowiecznym autoportretem znanego rzeźbiarza florenckiego, faworyta Cosima I Medici i zawziętego rywala *Michała Anioła*; do najbardziej znanych dzieł *Bandinello* należy rzeźba *Herkulesa i Cacus* (1534) na Piazza Signoria we Florencji oraz rzeźby z chóru katedry florenckiej. W zewnętrznej ścianie pałacu tkwią fragmenty lapidarialne: tablica upamiętniająca fundację w Jabłonnie kaplicy przez Karola Ferdynanda Wazę, biskupa płockiego, płyta z płaskorzeźbioną sceną antyczną (fig. 164) stanowiąca zapewne część rzymskiego sarkofagu, jakich wiele Anna z Tyszkiewiczów Potocka-Wąsowiczowa

- sprowadziła z Włoch dla upiększenia swej siedziby, wreszcie tablica (fig. 166), upamiętniająca dokonaną przez Wąsowiczową odnowę rezydencji w Jabłonie na cześć księcia Józefa. Obecne wyposażenie pałacu jest rezultatem przemysłanych zakupów dokonywanych pod kierunkiem wytrawnego znawcy, jakim był antykwar i kolekcjoner Tadeusz Wierzejski. Znajduje się tu przede wszystkim wiele stylowych dynce sprzęty. Starano się zgromadzić przede wszystkim meble polskie, choć również znalazły się tu komplety mebli chińskich ze schyłku XIX i początku w. XX dla odtworzonego „gabinetu chińskiego” z czasów Anetki Wąsowiczowej. Wśród mebli wyróżniają się barokowe, włoskie komody (fig. 86, 88), a także polskie meble z w. XVIII: sekretera, wyrób zapewne kolbuszowski (fig. 84) i komoda (fig. 87) z intarsjowanym herbem Belina pod kapeluszem biskupim. 166
- Znajdujące się w zespole pałacowym obrazy, portrety, akwarele i ryciny znalazły się tu, podobnie jak i meble, już po drugiej wojnie światowej. Najwybitniejszymi pozycjami z zakresu malarstwa są dwa obrazy o tym samym temacie sygnowane przez *Domenica Brandi*, namalowane przed r. 1736, przedstawiające pasterzy z kozami na tle pejzażu (fig. 121, 122) oraz pół wieku wcześniejszy, sygnowany obraz *Filipa Piotra Roosa* zwanego *Rosa da Tivoli*, przedstawiający krajobraz z ruinami antycznego ołtarza (fig. 120), namalowany zapewne po r. 1684. Obraz *Scena w haremie* (fig. 123) pędzla *Jana Baptysty Marii Pierre'a* sprzed r. 1766 pochodzi ze zbiorów markizy Pompadour. Wśród malarstwa portretowego odnotować należy dwa wizerunki: *Jana Klemensa Branickiego* (fig. 130) hetmana wielkiego koronnego, z około połowy w. XVIII, oraz *Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej* (fig. 131), namalowany w trzeciej ćwierci w. XVIII, przed r. 1772. Autorem trzech delikatnych akwarel utrzymanych w szarobłękitnej tonacji, przedstawiających widoki Nazaretu (fig. 128), Betlejem (fig. 127) oraz doliny Jordanu jest *Aleksander Wicherski*, zmarły w Odessie w r. 1853. Wśród dzieł grafiki wyróżnia się cykl widoków z Egiptu wykonanych przez *Luigi Mayera* w r. 1801, rytowanych przez angielskiego miedziorytnika *Tomasza Milтона*, oraz kolorowe miedzioryty ze scenami z życia *Robinsona*, rytowane przez *Augustina Claude Simona Legrande* ok. r. 1807 według rysunków *Lamberta (mł.)*. Wśród obiektów rzemiosła artystycznego odnotować należy piękne osiemnastowieczne francuskie świeczniki z brązu (fig. 189, 192) oraz kolekcję zegarów (fig. 198—204), m.in. znanych 86, 88
84
87

paryskich zegarmistrzów jak *Barthélemy, Godeby* czy *Ravig*, a także wazy i wazony chińskie z XVII i XVIII w.

Wyposażenia wnętrz sakralnych zachowały się na tym terenie w skromnym zakresie. Oba kościoły w Zakroczymiu były poważnie zrujnowane w czasie ostatniej wojny światowej. W kościele parafialnym przetrwał jedynie późnorenansowy mocno przerobiony w XIX w. ołtarz boczny z figurkami śś. ewangelistów (fig. 150, 151). Jednolity charakter mają barokowo-rokokowe sprzęty w kościele w Serocku z ok. r. 1775 czy bardziej skromne klasycystyczne, z pierwszej poł. w. XIX, w kościele w Nowym Dworze.

Najstarszą rzeźbą jest późnogotycki krucyfiks z początku w. XVI w Łomiankach (fig. 142, 143). Nienotowany dotychczas w literaturze naukowej powiększa grupę mazowieckich krucyfiksów tego czasu, pochodzi zaś z nieistniejącego dziś kościoła drewnianego w Kiełpinie, z którego wyposażenie przeniesiono w XX w. do kościoła nowo utworzonej parafii w Łomiankach. Na uwagę zasługuje również krucyfiks z kościoła parafialnego w Pomiechowie z pierwszej połowy w. XVII (fig. 144), dzieło wybitnego, anonimowego snycerza.

Dwutablicowe późnorenansowe epitafium (fig. 168) w kościele parafialnym w Zakroczymiu wystawione Chądzyńskim w początku w. XVII wykonano niewątpliwie w jednym z warsztatów pińczowskich; składa się ono z bogato dekorowanego obramienia, w którym tkwią dwie tablice; inskrypcja na jednej z nich nie jest zgodna z herbami umieszczonymi w zwieńczeniu; inna, znacznie większa, piaskowcowa tablica z napisem dotyczącym także rodziny Chądzyńskich wmurowana jest w ścianę nowej dzwonnicy.

Wybitnymi dziełami wśród obiektów sepulkralnych są dwa rokokowe epitafia: Antoniego i Barbary oraz Eustachii Krasińskich (fig. 169, 170), ufundowane po połowie w. XVIII do kościoła w Zegrzu i przeniesione na przełomie w. XIX/XX do nowozbudowanego kościoła w Woli Kiepińskiej. Owalne tablice inskrypcyjne z czarnego marmuru ujęte są misternym ażurowym obramieniem z połącanej blachy; w delikatną dekorację z rokoków wpleciono tu różne motywy związane z symboliką śmierci.

Wśród obrazów kościelnych najstarszą pozycją jest obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 102) w ołtarzu głównym kościoła parafialnego w Zakroczymiu. Namalowany został jakoby przez *Jeremiasza* z Warszawy w r. 1663, malarza może identycznego z *Jeremiaszem Melechowiczem*, poświadczonym w źródłach jako malarz królewski działający w tym czasie w Warszawie. Malarstwo siedemnastowieczne repre-

- zentuje ponadto obraz św. Małgorzaty (fig. 106) w kościele parafialnym w Leoncinie, przedstawiający siedzącą, upozowaną świętą odzianą w bogate szaty i klejnoty. Również siedemnastowieczny wydaje się być obraz św. Karola Boromeusza (fig. 105) w zwieńczeniu ołtarza głównego kościoła w Nieporęcie, niemal identyczny z obrazem ołtarzowym katedry we Fromborku, co świadczy o ich wspólnym, może włoskim pierwowzorze. W kościele parafialnym w Łomnach znajdują się dwie kopie znanych obrazów: starsza z nich (fig. 108) przedstawia Pogrzeb i powitanie w niebie św. Petroneli, wg obrazu namalowanego przez *Guercino* (*Gian Francesco Barbieri*) w latach 1622—23 dla bazyliki św. Piotra w Rzymie, a przechowywanego w zbiorach Galerii na Kapitolu; druga (fig. 109) wykonana została w rzymskiej pracowni *E. Orty* w drugiej połowie w. XIX wg obrazu *Domenichina* (*Domenico Zampieri*) Komunia św. Hieronima, namalowanego w r. 1614 dla kościoła San Girolamo della Carità w Rzymie, znajdującego się dziś w Pinakotece Watykańskiej. Autorem obrazów w kościele kapucynów w Zakroczymiu malowanych w latach 1772—75 jest *Szymon Czechowicz*, tercjarz tego zakonu; podobny obraz Męczeństwa św. Wawrzyńca namalował on również dla kościoła kapucynów w Lubartowie. Obraz Męczeństwa św. Hipolita (fig. 129) namalował ok. r. 1885 *Adrian Głębocki*, w osobie męczennika portretując swego zleceniodawcę — proboszcza kościoła parafialnego w Leoncinie — Hipolita Nowińskiego.
- Wśród nielicznie zachowanych naczyń kościelnych większość pochodzi z w. XVII i reprezentuje średnią klasę artystyczną. Niewysoki też poziom wykazuje zespół rokokowych tabliczek wotywnych (fig. 185, 186) zawieszonych na ołtarzu głównym w kościele parafialnym w Serocku. Najciekawszą pozycją w zakresie rzemiosła artystycznego jest puklowana misa (fig. 188) znajdująca się w kościele parafialnym w Zakroczymiu, będąca zapewne wyrobem norymberskim z połowy w. XVI; druga misa z tegoż kościoła, ozdobiona sceną Zwiastowania, niewątpliwie norymberska, przechowywana jest obecnie w Muzeum Diecezjalnym w Płocku. Zachowane w Chotomowie ludowe krzyże z początku w. XIX (fig. 217, 218) powtarzają tradycyjną formę; taki właśnie na styczku według rysunku *Erika Dahlberga* w połowie w. XVII.

Isabella Galicka i Hanna Sygietyńska

BOŻA WOLA

DOMEK DRÓŻNIKA. Usytuowany przy szosie z Jabłonna do Nowego Dworu. Wzniesiony 2. ćw. w. XIX. Klasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, trzypoosiowy, na planie kwadratu, z wejściem w nowszej przybudówce na osi od frontu. Naroża boniowane. Układ wnętrza dwutraktowy. Dach czterospadowy, kryty papą.

CHOTOMÓW

WIEŚ. Lokowana 1418 na prawie niemieckim przez Jakuba z Korzkwi bpa plockiego, należąca do klucza dóbr biskupów plockich.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Wzniewowzięcia N. P. Marii (fig. 24). **24**
Parafia fundowana przed 1387, zapewne 1. poł. w. XIV została z niej wyłączona parafia Wieliszew, a w 1925 parafia Jabłonna. Kolejne kościoły zapewne drewniane, 1725 wzniesiony przez Andrzeja Załuskiego bpa plockiego. Obecny zbudowany 1861—65 wg projektu arch. *Franciszka Marii Lanciego*, z fundacji Maurycego Potockiego, konsekrowany 1893. Częściowo uszkodzony w działaniach wojennych 1944, następnie odbudowany 1950—53. Remontowany 1981. Neogotycki. Zwrócony prezbiterium ku pn. Murowany z cegły, otynkowany. Jednonawowy, z nieznacznie węższym prezbiterium, zamkniętym trójbocznie, kaplicą od wsch. oraz kaplicą i zakrystią od zach. Wewnątrz sklepienie gwiazdźdźiste, łęcza ostrołukowa. Schodki na balkonowy chór muzyczny kręcone na planie koła, żeliwne. Zewnątrz ściany wsparte dwuuskokowymi szkarpami, okna ostrołukowe, w kaplicach okulusy oraz koliste wnęki. Fasada z ostrołukowym wejściem i trzema niszami w górnej strefie; ponad profilowanym gzymsem szczyt schodkowy ze sterczynami o siodłowych daszkach, pośrodku okulus w profilowanym obramieniu, w zwieńczeniu krosno na sygnaturkę. W niszach fasady rzeźby kamienne, współczesne kościołowi: Chrystus u słupa, Matka Boska Bolesna oraz św. Józef z Dzieciątkiem. Dachy dwuspadowe kryte dachówką. — Dwa postumenty przy ołtarzu

głównym, konfesjonał oraz tron biskupi neogotyckie ok. 1865, reszta wyposażenia o charakterze neogotyckim, późniejsza. Feretron o charakterze barokowym 2. poł. w. XIX. Dwa świeczniki stojące, neobarokowe, mosiężne z kryształami 2. poł. w. XIX. W ołtarzu bocznym w kaplicy obraz Wniebowzięcia N.P. Marii w. XVIII, przemalowany, postać Marii w sukience z tegoż czasu. Monstrancja (fig. 175) barokowa 4. ćw. w. XVII, z odwróconym nodusem, z motywami owoców oraz główek aniołków, trybowanymi na stopie; wokół słońca wić roślinna emaliowana, z kwiatami wysadzonymi półszlachetnymi kamieniami. Kielich gładki ufundowany 1878 przez Różę i Adama Bukowskich, z sygnaturą warsztatu [Gustawa] Radke, złotnika warszawskiego. Krzyże ołtarzowe o trójlistnie zakończonych ramionach z figurkami Chrystusa Ukrzyżowanego: 1. barokowy z w. XVIII, cynowy, z lekko zawirowaną stopą; 2. z 1. poł. w. XIX, mosiężny, na czworobocznej podstawie plakietka płaskorzeźbiona z przedstawieniem Tronu Łaski; 3. z ok. poł. w. XIX, cynowy, polakierowany, o puklowanej czworobocznej stopie z sygnaturą imienną J[ana] Wolkiewicza i cechą jego warsztatu odlewniczego w Warszawie.

175 Na cmentarzu kościelnym krzyż drewniany (fig. 217) z datą 1826, z zadaszeniem ramion, opięty w podstawie żelaznymi ściągamy, z cynowym krucyfiksem (z dawnego krzyża ołtarzowego) przybitym w zwieńczeniu.

BRAMA-DZWONNICA. Neogotycka, wystawiona po 1865. Murowana z cegły, otynkowana. Trójosiowa, z przejściami zamkniętymi ostrołukowo. Część środkowa znacznie wyższa, ujęta szarpami, z większym przejściem, nad którym trzy prześwity ostrołukowe oraz okulus; zwieńczona trójkątnym szczytem. Części boczne ujęte po bokach filarkami ze sterczynami, zwieńczone trójkątnie. Wszystkie otwory o profilowanych archiwoltach.

FIGURA Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Przed kościołem, na osi bramy, w ogrodzeniu żeliwnym z 2. poł. w. XIX. Kamienna na cokole, ok. 1860, odnawiana 1949.

218 KRZYŻ PRZYDROŻNY (fig. 218). Wystawiony 1829 przy wjeździe do wsi, w pobliżu kościoła. Drewniany, znacznej wysokości, z zadaszeniem ramion i sterczyną obitą blachą, z wrytymi datami: fundacji oraz odnowienia 1961.

Na cmentarzu grzebalnym nagrobki: 1. Romulda Gołuchowskiego (zm. 1851), w formie płyty piaskowcowej ryflowanej na obrzeżu; 2. Marcina Sulatyckiego (zm. 1851), klasycystyczny, z piaskowca, w kształcie steli; 3. Józ-

fy z Omylińskich Błońskiej (zm. 1856), późnoklasycystyczny, z piaskowca, w kształcie steli, z inskrypcją w owalnym wieńcu oraz wolutami ujmującymi krzyż w zwieńczeniu.

DEBE

RESZTKI PARKU otaczającego niegdyś dwór murowany, klasycystyczny z 1. poł. w. XIX, rozebrany po drugiej wojnie światowej. Z dawnego układu parkowego zachowany: gazon z podjazdem, aleja dębowa oraz resztki szpaleru lipowego. — Przy wjeździe do parku stróżówka przerobiona z pozostałości fortu łącznikowego ok. 1905—10 (z zespołu fortyfikacji Modlina). Ponadto we wsi zachowane zabudowania forteczne z tegoż czasu: fragmenty koszar szyjowych, kaponiera szyjowa oraz wieżyczka strzelnicza.

GÓRA

WIEŚ. W XV—XVI w rękach Nałęczów posiadających dobra w ziemiach zakroczymskiej i nurskiej. 1402 Sędziwój z Góry wystąpił o prawo niemieckie dla swoich dóbr, uzyskane 1428 przez Jana z Góry. Wraz z dobrami nowodworskimi od 1775 w posiadaniu księcia Stanisława Poniatowskiego, późniejszego podskarbiego wielkiego litewskiego, bratanka króla. Zakupiona przed 1795 wraz z istniejącym już pałacem przez Ludwika Szymona Gutakowskiego, szambelana królewskiego, członka Rady Nieustającej, prezesa Senatu Księstwa Warszawskiego. Do 1839 własność Gutakowskich, następnie rządu.

PAŁAC. Wzniesiony dla Stanisława Poniatowskiego ok. 1780 zapewne wg projektu arch. *Stanisława Zawadzkiego*. Polichromie wnętrz (salon) wyk. *Szymon Mańkowski* po 1780, zamalowane w. XIX, odsłonięte 1920, zniszczone w drugiej wojnie światowej. Od 1795 do 1839 własność Gutakowskich: Ludwika Szymona oraz jego kolejnych żon: Teresy, potem Marianny, siostr Sobolewskich, następnie Wacława, pułkownika 13 pułku huzarów w armii Księstwa Warszawskiego i jego żony Józefy z Grudzińskich. 1839 przechodzi na własność rządu rosyjskiego, z przeznaczeniem na siedzibę prawosławnych archierejów, w których posiadaniu do pierwszej wojny światowej. Przebudowany częściowo 1888 (obniżenie dachu, przekształcenie układu wnętrz, zmiana obramień okiennych, umieszczenie płaskorzeźby z Okiem Opatrzności

w tympanonie środkowego ryzalitu). Uszkodzony w obu wojnach światowych. Stopniowo rozbierany, obecnie w ruinie. Położony na wysokim brzegu odnogi Narwi. Murowany z cegły, otynkowany. Z klasycystycznego, prostokątnego budynku o mezzaninowym piętrze, z trzema ryzalitami od frontu i ogrodu (środkowy wyższy i szerszy, zamknięty trójbocznie), krytego czterospadowym dachem, o układzie wewnątrz dwu- i trzytraktowym z ośmioboczną salą balową — zachowane: wysokie, sklepione piwnice (być może wcześniejszego budynku), ryzalit od strony rzeki oraz narożnik pd.-zach. (w pełnej wysokości); pozostałe narożniki zachowane do połowy wysokości murów.

SPICHLERZ. Wzniesiony w końcu w. XVIII lub 1. poł. w. XIX dla Poniatowskich lub Gutakowskich. Obecnie w użytkowaniu gospodarstwa doświadczalnego PAN. Klasycystyczny. Zwrócony frontem ku pn.-wsch. Murowany z cegły, otynkowany, podpiwniczony. Prostokątny, dwukondygnacyjny, trzyosiowy. Od strony dziedzińca ganek na słupach z daszkiem siodłowym i schodkami po obu stronach. W okienkach płaskowniki żelazne z zadziornymi. Dach naczółkowy z lukarną, kryty papą.

GÓRKI KAMPINOSKIE

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Nawiedzenia N.P. Marii. Parafia wydzielona 1981 z par. w Kampinosie. Kościół wzniesiony 1977—79 wg projektu arch. *Michała Sandowicza*. Jednoprzestrzenny, o nowoczesnej konstrukcji, osłoniętej zewnątrz dranicami, wewnątrz pionowo ustawionymi okrągłakami. — Nad ołtarzem rzeźba Chrystusa wtopionego w krzyż, współczesna wyk. *Jan Płoński*. Krucyfiks pod chórem wyk. *Małgorzata Tomasziewicz z Zabostowa pod Łowiczem*.

Rzeźby: Chrystus u słupa (na cmentarzu kościelnym, wkomponowany 1984 w uschnięty dąb), Matka Boska z Dzieciątkiem (przy plebanii), Chrystus Ukrzyżowany (na krzyżu przydrożnym we wsi) oraz Matka Boska Bolesna i św. Jan Ewangelista (na wzgórku, przy trzech krzyżach u wjazdu do wsi), wszystkie wyk. *Małgorzata Tomasziewicz 1979*.

JABŁONNA

WIEŚ. Lokowana na prawie niemieckim 1418 przez Jakuba z Korzkwi, bpa płockiego (wówczas nazwa Jabłonowo), należała do klucza dóbr biskupich, jako jedna z rezydencji

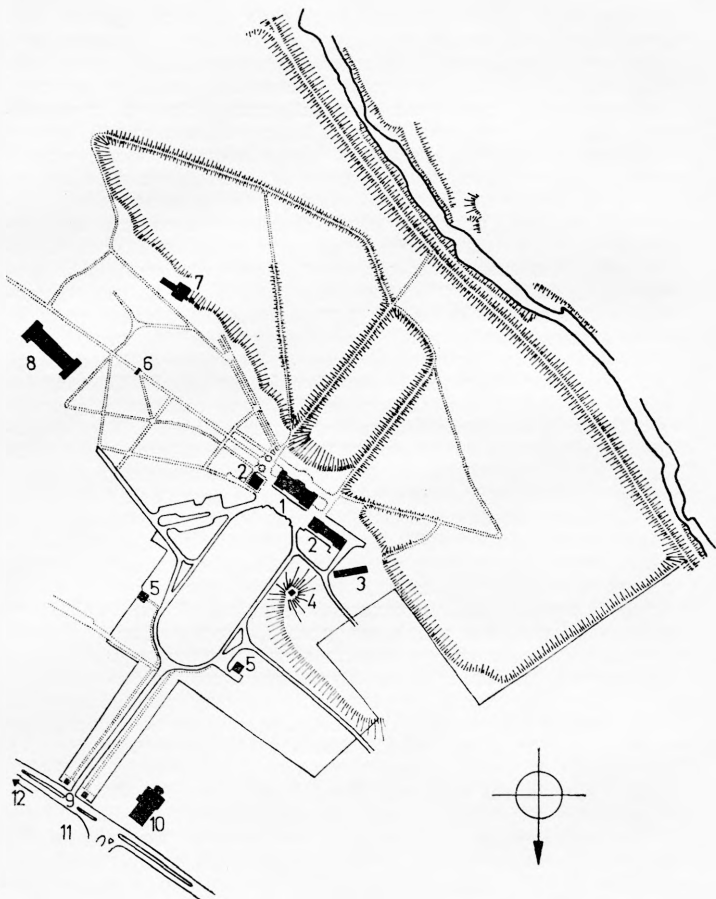
biskupów płockich. W 1509 bp Erazm Ciołek zawarł umowę z *Jerzym*, muratorem z Warszawy, na budowę murowanych piwnic i podmurówek pod zapewne drewniany budynek. W 1646 zbudowana kaplica przy (murowanym?) dworze, z fundacji bpa Karola Ferdynanda Wazy, o której wzmianka na tablicy pamiątkowej wmurowanej w zach. ścianę obecnego pałacu. 1774 bp Michał Jerzy Poniatowski, późniejszy prymas Polski, przejmuje Jabłonę na swą prywatną własność i urządza rezydencję, a także reguluje układ wsi i wznosi zabudowania dla włościan. Następnie własność księcia Józefa Poniatowskiego, potem jego siostrzenicy Anny z Tyszkiewiczów, 1^ovoto Aleksandrowej Potockiej, 2^ovoto Stanisławowej Dunin Wąsowiczowej, dla której od 1822 tytuł własności. Do 1945 własność Potockich.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej Królowej Polski. Parafia erygowana 1925, wydzielona z par. Chotomów. Kościół wzniesiony 1928 wg projektu arch. *Józefa Sendyńskiego*. Całkowicie zniszczony w działaniach drugiej wojny światowej 1944. Odbudowany 1945—54 wg projektu arch. *Zbigniewa Chwaliboga* i *Bolesława Gierycha*. — Kłęcznik jesionowy w stylu biedermeier 2. ćw. w. XIX. Obrazy: 1. Św. Trójca adorowana przez anioły w. XVIII, nieudolnie restaurowany w ostatnich latach; 2. Matka Boska z Dzieciątkiem mal. na płótnie częściowo zahaftowanym szycym złoto-srebrnym oraz cekinami ok. poł. w. XIX, ofiarowany rzekomo przez Aleksandrę Ziolecką. Akwaforty 2. ćw. w. XIX: 1. Julian Apostata; 2. Wjazd Chrystusa do Jerozolimy wg *Luigi Ademollo*. Rzeźby: krucyfiks i Matka Boska z Dzieciątkiem, ludowe w. XX. Ornaty: 1. czerwony, z haftem łańcuskowym w. XVIII/XIX (fig. 214, 215), w kolumnie wysmukły krucyfiks z ciałem Ukrzyżowanego Chrystusa, po bokach narzędzia, na odwrocie symbole Męki Pańskiej; 2—4. z kolumnami haftowanymi krzyżykowo, z datami 1861.

214, 215

ZESPÓŁ PAŁACOWY. Rezydencja założona przez bpa płockiego Michała Jerzego Poniatowskiego, późniejszego prymasa, brata Stanisława Augusta. Budowa pałacu i oficyn rozpoczęta 1774 wg projektu arch. *Dominika Merliniego*. Udział w pracach brali: sztukatorzy *Antonio Bianchi* (*Bianicki*, *Bianki*) i *Ferdynand Merck*; malarze: *Antonio Tavellio*, *Szymon Mańkowski*, *Michał Wróblewski*, kamieniarz *Józef Högl* (*Hegel*), blacharz *Daniel Lobeck*, oraz majster murarski *Jan Jędrzej Zschernig* (*Zschornig*, *Tschernig*, *Czernik*,

Czernisz); 1775 umowa z *Bianchim* na dekorację Sali Balowej, 1776 zlecenie *Tavelliemu* wymalowania al fresco Sali Dużej (sala lewa lub prawa przyległa do Sali Balowej) oraz suterenu z sienią; zlecenie *Mańkowskiemu* prac malarskich: 1777 w sypialni i Sali Marmurowej (wówczas Jadalnej obecnie Mauretańskiej, dawniej nazywanej ogrodem zimowym, następnie salonem tureckim), gdzie wykonał na suficie „Prospekcik Stambułu”, oraz „Nieba” w sali Balowej (dawniej zwanej Białą lub Okrągłą); 1778 supraport i innych prac w Apartamencie Królewskim w lewej oficynie; 1775 zlecenie *Wróblewskiemu* pomalowania dachu na popielato; 1776 majster kamieniarski *Hegel* wystawia: kamienną fontannę, kamienne żardinery na rośliny, flizy posadzki, cztery alabastrowe wazony, schody ze spływami po bokach przed wejściem do Pawilonu Królewskiego. Od 1778 w pracach przy urządzaniu wewnątrz zatrudniony arch. *Szymon Bogumił Zug*. Ok. 1780 (może 1780—82) budowa dwóch pawilonów zapewne wg projektu *Zuga*. 1781 z polecenia *Zuga* wykonywał rzeźby *Franciszek Ksawery Deibel*. Również od schyłku lat siedemdziesiątych wg proj. *Szymona Bogumiła Zuga* przekształcanie i upiększanie rezydencji: 1778 budowa grotty z domkiem przez majstra murarskiego *Jana Jędrzeja Zscherniga* (sztukaterie tamże wyk. *Ferdynand Merck*, dekorację malarską *Szymon Mańkowski*), bramy wjazdowej na dziedzińiec przed pałacem, przekształcenie parku, uformowanie pagórka pomiędzy prawą oficyną i pawilonem oraz wystawienie na nim altany chińskiej 1782, budowa oranżerii (zapewne 1780—4). Ponadto zaprojektowanie przez *Zuga* szeregu obiektów niezrealizowanych, bądź niezachowanych. Po śmierci prymasa Michała Jerzego Poniatowskiego 1794 rezydencja przechodzi w posiadanie jego bratanka księcia Józefa Poniatowskiego, przebywającego tu w latach 1798—1806. Zapisana testamentem 1812 jego ciotecznej siostrzenicy Annie z Tyszkiewiczów 1^ovoto Aleksandrowej Potockiej, 2^ovoto Stanisławowej Dunin Wąsowiczowej z dożywociem dla siostry księcia Marii Teresy z Poniatowskich Wincentowej Tyszkiewiczowej, przechodzi na własność Anny z Tyszkiewiczów Dunin Wąsowiczowej 1822. W latach 1827—51 przekształcanie pałacu i parku. Przy przebudowie czynny arch. *Henryk Marconi*, potwierdzony 1834—43; wówczas rozbudowa pałacu: dobudowa pomieszczeń po obu stronach westybulu, w których z prawej: garderoba i sypialnia, z lewej za schodkami kredsens i pokój narożny; przekształcenie Sali Marmurowej (Ogrodu Zimowego) w stylu mauretańskim, z podziałem ścian parami żeliwnych kolumnienek ujmujących półkuliście za-

Zespół pałacowy w Jablannie 1 : 8000

1. pałac, 2. oficyny, 3. oranżeria, 4. altana chińska, 5. pawilony,
6. łuk triumfalny, 7. ruiny grotty, 8. ruiny stajni i wozowni, 9. brama wjazdowa i domki oddźwiernych, 10. kościół par., 11. dawny zajazd, 12. poczta

mknięte wnętrza oraz z przejściem zwieńczonym łukiem muretańskim; połączenie sypialni i garderoby (z czasów pry-masa) w dużą Salę Biblioteczną (obecnie Sala Pompejańska); przekształcenie wystroju architektonicznego (gzymsy, fasety, podziały ścian oraz kominki) wszystkich sal, z wyjątkiem Sali Balowej; ozdobienie korpusu środkowej fasady pilastrami jońskimi, ukształtowanie elewacji dobudowanych części bocznych (nisze na posągi); zwieńczenie elewacji żeliwnymi balustradkami, od strony parku wystawienie żeliwnych werand; przybudowanie do korpusu pałacu od strony pn.-zach. kolumnowej pergoli, w obrębie której urządzenie lapidarium; ponadto wznosił *Marconi*: domki odźwierne-go, stajnie, wozownie oraz zapewne ok. 1842 łuk triumfalny; w tym czasie dalsze przekształcenia parku i wzniesienie bramy wjazdowej. W pracach brali udział: mistrz murarski *Malinowski*, malarz-dekorator *Regenhard (Regenhardt)*, sztukator-marmoryzator *Lewandowski*, pozłotnik *Tomasz La Chapelle*, stolarz *Ryński*, tapicer *Delvoy*, konserwację rzeźb wyk. *Ludwik Kaufmann*, obrazów *Marcin Zaleski*. W posiadaniu Anny Wąsowiczowej do 1867, następnie własność jej syna Maurycego Potockiego, od 1879 jej wnuka Augusta (Gucia), następnie od 1905 jego syna Maurycego i jego kolejnych żon: Marii Teresy z Woronieckich oraz Marii z Brydzińskich, w ich posiadaniu do 1945. Spalony przez Niemców 1944. Od-budowany po wojnie wg projektu arch. *Mieczysława Kuzmy*: w części środkowej elewacji frontowej przywrócenie stanu ze schyłku w. XVIII, uproszczenie elewacji dobudówek *Marconiego* (likwidacja wnek na posągi, wprowadzenie bonio-wania), wewnątrz rekonstrukcja stanu pierwotnego Sali Balowej oraz nadanie pozostałym pomieszczeniom charak-teru klasycystycznego, z usunięciem przekształceń *Marco-niego*. Rekonstrukcja parku arch. *Gerard Ciotek*. Prace konserwatorskie rozpoczęte 1946, intensywnie prowadzone w la-tach pięćdziesiątych przez Pracownię Konserwacji Zabytków, w zakresie polichromii pod kierunkiem *Marii Orthweinowej*, w zakresie sztukaterii i rzeźby pod kierunkiem *Stanisława Kilińska* 1955—1956. Wyposażanie wnętrza pod kierunkiem Ta-deusza Wierzejskiego w latach pięćdziesiątych i sześćdzie-siątych w. XX. Od 1953 Ośrodek konferencyjno-wypoczyn-kowy Polskiej Akademii Nauk. Remont od 1983. — Założe-nie na osi pn.-wsch. —pd.-zach., prostopadłej do szosy z War-szawy do Nowe Dworu, wiodącej od bramy, przez środek pałacu i dalej przez park krajobrazowy do wału nad Wisłą. Od bramy wjazdowej, po której bokach domki odźwierne-go prowadzi aleja dojazdowa obejmująca dwoma ramionami

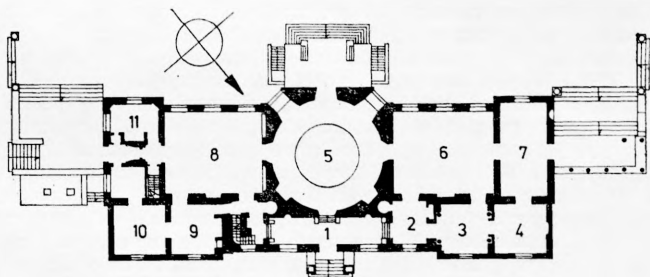
podjazd na planie wydłużonego owalu, po bokach którego, bliżej bramy, dwa pawilony. Przed pałacem po bokach dwie oficyny; do prawej przylega wydłużone skrzydło, na pn.-zach. od niego skośnie ustawiona oranżeria, w jej pobliżu na wsch. altana chińska na pagórku. Na pn.-zach. od oranżerii i altany alejka wiodąca do bramy gospodarczej. Na pd.-wsch. od pałacu na osi elewacji bocznej łuk triumfalny, dalej za nim ruiny stajni i wozowni. Na pd.-wsch. od łuku triumfalnego ruiny grotty.

A. PAŁAC (fig. 31, 33). Zwrócony fasadą ku pn.-wsch. Klasycyistyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Podpiwniczony. Pierwotnie jednotraktowy, na planie wydłużonego prostokąta, z pięćoosiowym ryzalitem od frontu, parterowy, z niskim mezzaninem oraz górującą nad budynkiem, dwukondygnacyjną bryłą rotundowej sali balowej, czworoboczną o ściętych i zagłębionych narożach, występującą trójbocznym ryzalitem w elewacji ogrodowej a od frontu złączoną z czworoboczną, równą jej wysokością wieżą ponad środkowym przęsłem fasady. Obecnie dwutraktowy, po dostawieniu 1837—8 po bokach ryzalitu frontowego dobudówek, wypełniających naroża prostokąta, lekko wysuniętych przed dawny ryzalit fasady. Elewacje z niskim cokołem, w którym okienka piwnic, wszystkie ściany części pierwotnej dzielone delikatnie lizenami, płycinami i podziałami ramowymi, zwieńczone gzymasami, częściowo z ząbkowaniem, oraz ściankami attykowymi; jedynie tarasy nad dawnym ryzalitem frontowym, po bokach wieży, ujęte od frontu żeliwną balustradą, przerywaną cokolikami, na których pierwotnie kamienne wazony, później blaszane o charakterze rokokowym w. XIX. W pięćoosiowej części środkowej (dawny ryzalit) fasady frontowej, nad wejściem i oknami parteru półkolistę okienka mezzanina. Ściany dobudówek, dziś dwuosiove (pierwotnie na ich osi środkowej, między oknami, nisze z posągami). W jedenastoosiowej elewacji ogrodowej (fig. 34) w trójbocznym ryzalicie sali balowej wejście i półkolistę zamknięte porte-fenêtry, w drugiej kondygnacji sali ze wszystkich stron okulusy. W bocznych częściach tej elewacji porte-fenêtry, w jednoosiowych płytkich ryzalitach skrajnych, ponadto okienka mezzanina; tak samo ukształtowana elewacja pd.-wsch. W ścianie wieży od frontu tarcza zegarowa, poniżej tablica kamienna z majuskułową łacińską inskrypcją, odnoszącą się do osoby fundatora i architekta oraz datą 1775. Dachy niskie, trój- i jednospadowe, wieża zwieńczona łamanym obeliskowym hełmem dźwigającym kulę ziemską; kryte blachą. — W elewacji bocznej od pn.-zach. wmurowane w

31, 33

34

- 164 ścianę: 1. płaskorzeźba antyczna (fig. 164) z przedstawieniem centaurów, bachantek i dzieci, zapewne część sarkofagu rzymskiego, których kilka pierwotnie zdobiło pergolę pomiędzy kolumnami (przywiezione z Włoch przez Annę z Tyszkiewiczów Potocką 2-voto Dunin Wąsowiczową); 2. tondo antyczne (fig. 167) z płaskorzeźbionym profilem męskim może cesarza rzymskiego; 3. tablica prostokątna z czarnego marmuru, z napisem majuskułowym ze śladami złocień, odnoszącym się do ufundowanej 1646 w Jabłonie kaplicy przez księcia Karola Ferdynanda Wazę biskupa plockiego i wrocławskiego;
- 166 4. tablica (fig. 166) ufundowana 1837 przez Annę Dunin Wąsowiczową, upamiętniająca jej działalność w przyozdabianiu siedziby księcia Józefa Poniatowskiego, prostokątna, w tondzie ponad tablicą płaskorzeźbiona postać kobiety siedzącej pod piramidą z głową wspartą na ręce, u dołu tablicy inicjały ADW fundatorki oraz uskrzydłona główka aniołka. Ponadto w tejże elewacji nisza sklepiona hemisferycznie z przystawionym postumentem, wyodrębnionym z lica ściany, piaskowcowym z płaskorzeźbioną rozetą oraz girlandą ze wstęgami. — Przed środkowym ryzalitem ogrodowym i przy elewacjach bocznych tarasy dostępne schodami. Taras ogrodowy z dwoma kamiennymi, puklowanymi wazonami 2. ćw. w. XIX, lub rekonstruowanymi. Na tarasie pn.-zach. pergola wzniesiona 1839, o siedmiu kolumnach piaskowcowych

Pałac w Jabłonie 1 : 750

1. westybul, 2. przedpokój z szatnią, 3. pokój kredensowy, 4. dawna sypialnia pn., 5. Sala Balowa, 6. Sala Jadalna, 7. Sala Pompejańska, 8. Sala Mauretańska, 9. Gabinet Polski, 10. Salon Chiński, 11. dawna sypialnia pd.

(przeniesionych przez Annę Dunin Wąsowiczową z jej warszawskiego pałacyku w Mokotowie); z głowicami gładkimi (dwie), dekorowanymi płaskorzeźbionymi liśćmi (dwie), i z głowicami nieukończonymi, z zaznaczeniem podziału liści (trzy kolumny); przy wejściu na taras wazony kamienne, puklowane, analogiczne jak przed tarasem ogrodowym.

Wnętrza w układzie dwutraktowym, amfiladowym, z płytkim westybulem i rotundową Salą Balową na osi. Z westybulu w prawo przedpokój z szatnią, pokój kredensowy oraz dawna sypialnia; w lewo załamany korytarzyk ze schodami na pięterko, Gabinet Polski i Salon Chiński. Na prawo od Sali Balowej: Sala Jadalna i Pompejańska, na lewo: Sala Mauretańska oraz dwa małe pokoje (m.in. w narożu dawna sypialnia) rozdzielone korytarzykiem ze schodkami na pięterko. — Westybul (fig. 42) na planie poprzecznie leżącego, wydłużonego prostokąta. Ściany z cokółem, rozczłonkowane pilastrami toskańskimi, pomiędzy którymi płyciny. Na osi wejście do Sali Balowej, poprzedzone trzema stopniami z białego marmuru ujętymi cokolikami. W ścianie naprzeciw otworów okiennych dwie nisze z cokołami, sklepione hemisferycznie. — W prawo z westybulu również po stopniach marmurowych wejście do przedpokoju z szatnią (być może pierwotnie mieściła się tu kaplica), za którym pokój kredensowy (dawna garberoba), z drzwiami na przestraż we wnękach, w których po bokach kolumny jońskie; nad drzwiami muszle ujęte girlandami róż; belkowanie uproszczone z motywem fali jońskiej na fryzie. W narożu pn. niewielki pokój kwadratowy (dawna sypialnia), w którym kominek z białego marmuru 4. ćw. w. XVIII (fig. 53) (przeniesiony tu z innego pomieszczenia): na pilasterkach obramienia płaskorzeźbione panoplia umocowane na wstędze z kokardami, w kapitelach głowy meduz, na fryzie wić roślinna z rozetami, wychodząca z umieszczonej na osi lwiej głowy; płyta kominkowa żeliwna z rozetami w narożach, w płycinie herby Ciołek (Poniatowskich) oraz Pogoń (Czartoryskich). — Na lewo od westybulu po marmurowych stopniach wejście do nieregularnego korytarzyka, stanowiącego węzeł komunikacyjny i mieszczącego schody na piętro (skąd wyjście na galerię pod kopułą Sali Balowej oraz do pomieszczeń użytkowanych obecnie jako magazyny, z nich wyjście na taras), schody do podziemi oraz wejścia: do Sali Mauretańskiej i do Gabinetu Polskiego. W ścianie korytarzyka wmurowana prostokątna płyta ok. poł. w. XVI przywieziona z Włoch zapewne 1826—7 przez Annę z Tyszkiewiczów Potocką 2° voto Wąsowiczową, z płaskorzeźbionym

42

53

- 154 popiersiem w profilu (fig. 154), przedstawiającym brodatego mężczyznę, z napisem majuskułowym „Baccius Bandinellus civis florentino”, autoportretem florenckiego rzeźbiarza *Baccia Bandinelli*. — *Sala Balowa* (fig. 41), dawniej zwana Białą, także Okrągłą. Na planie koła. Podziały i dekoracja 1774—9, zrekonstruowane po drugiej wojnie. Ściany rozczłonkowane parami pilastrów kompozytowych, na wspólnych cokołach, między nimi smukłe oprofilowane wnęki, zamknięte półkoliście z kluczem wolutowym. We wnękach na osiach głównych wejścia, na osiach przekątnych portefenêtry i lustra. W ościeżach wnęk płyciny i u szczytu rozety stiukowe, także pośrodku płycin, pomiędzy pilastrami. W przyłuczach arkad stiukowe motywy roślinne, w tympanonach ponad drzwiami wieńce laurowe ze wstęgami. Obiegające wokół belkowanie z gzymsem dekorowanym ząbkowaniem i wolutowymi kroksztynkami, ponad nim wydatna faseta wspierająca galerię z balustradą. Faseta dzielona płycinami i pionowymi pasami (na osiach pilastrów) zwijającymi się wolutowo u dołu i u góry, ze stiukową dekoracją o motywach gałązek przewiązanych wstążką (w płycinach) oraz krzyżujących się wici (na pasach). Balustrada kuta, ażurowa, mal. na czarno ze złoceniami. Galeria oświetlona okulusami; pozorne sklepienie kopulaste, ozdobione polichromią imitującą błękitne niebo z białoszarymi chmurami, odтворzoną 1955 po spaleniu 1944. Posadzka nowa, wzorzysta, z kilku gatunków drewna, wykonana na wzór dawnej, z motywem wielkiej gwiazdy pośrodku. Drzwi z płycinami mal. na białe, ze złożonymi listwami, wykrojonymi narożami płycin oraz guzami; klamki owalne, mosiężne. — *Sala Jadłona* (pierwotnie Pokój Towarzystwa zwany też Salą Bilardową). Prostokątna, z trzema portefenêtrami. Podziały i dekoracje o charakterze klasycystycznym wprowadzone podczas powojennej odbudowy. Kominiek 4. ćw. w. XVIII, zapewne import włoski, z białego marmuru (fig. 51); na węgarach i fryzie obramienia płaskorzeźbiona wic roślinna z rozetami, na osi fryzu wpołzejąca postać nagiego starca w wieńcu laurowym (Alegoria rzeki?) (fig. 165), po bokach uskrzydłone popiersia kobiece (chimery); płyta kominkowa żeliwna z herbem Leliwa (Tyszkiewiczów), ponad kominkiem lustro. — *Sala Pompejańska*. Pierwotnie Biblioteka, powstała 1837—8 na miejscu dwu pomieszczeń (garderoby i sypialni), rozdzielonych korytarzykiem. Na planie prostokąta ustawionego prostopadle do osi poprzedniej sali. Okna od ogrodu oraz drzwi we wnękach (fig. 50) zamkniętych półkoliście o profilowanych obramieniach zwieńczonych gzymсами;

- w podłęczach arkad kasetony z rozetami, w przyłęczach rozeta, na gzymsach motyw piszczałek i listków, rekonstruowane po drugiej wojnie. Sufit z fasetą i fryzem pod nią (fig. 49) mal en grisaille, zrekonstruowany przy odbudowie po ostatniej wojnie. Posadzka nowa z płyt szarego marmuru śląskiego. — Sala Mauretańska (pierwotnie nazywana Ogrodem Zimowym lub Salą Marmurową, później też Salonem Tureckim; potem Jadalnia) (fig. 44). Prostokątna o trzech porte-fenêtrach, na ścianie pn.-zach. dwie wysokie płytkie wnęki wysklepione koszowo, z polichromią 4. ćw. w. XVIII (fig. 94), mal. *Szymon Mańkowski* (?), odsłoniętą po pożarze 1944 i restaurowaną 1955—6, o motywach pejzażowych oraz pejzażowo-architektonicznych, utrzymaną w kolorach zielonkawym, szarym i różowym. Pozostałe podziały i dekoracja sali o charakterze klasycystycznym, wprowadzone podczas powojennej odbudowy. W narożu wsch. sali przejście do kwadratowych pomieszczeń: Gabinetu Polskiego (dawny Pokój Kredensowy) oraz Salonu Chińskiego (fig. 43), odbudowanych po wojnie w charakterze klasycystycznym. — W podziemiu pod Salą Balową sala na planie koła (fig. 48) z prostokątnym aneksem od pn.-zach., dawniej zwanym sienią oraz przyległymi od pn.-wsch. pomieszczeniami o charakterze gospodarczym. W sali sklepienie kolebkowe wsparte na centralnym, przysadzistym, walcowatym filarze. Aneks sklepiony kolebką z lunetami, rozdzielony filarem przyściennym. Trzy pomieszczenia gospodarcze sklepione kolebkowo-krzyżowo na gurtach, w ścianie jednego z nich dwie nisze sklepione hemisferycznie. Przejście do sali, wnęki okienne oraz nisze ożywiające ściany zamknięte łukami koszowymi. Ściany sali i aneksu pokryte polichromią wyk. 1776 przez *Antonia Tavellio*, konserwowaną w. XIX oraz 1956. Malowidła utrzymane w odcieniach beżów, brązów i zieleni, o motywach pejzażowo-architektonicznych (fig. 97, 99) i figuralnych oraz zwierzęcych. Na środkowym filarze gęste sitowie, pośród którego kąpiące się nimfy i satyr (fig. 100), z tyłu płynące ptaki (fig. 101); w niszy malowane kozy (fig. 98) oraz fragmenty drewnianego budynku, na ścianach rozległe pejzaże z wodą oraz budynkami, ruinami, akweduktami, grotami; w narożach aneksu na ścianach palmy, trzciny, malwy, sitowie i bluszcz.
- WYPOSAŻENIE WNĘTRZ. Westybul. Bankietka w stylu Ludwika XVI, koniec w. XVIII; konsola neorokokowa koniec w. XIX. Dwa lustra klasycystyczne ok. 1780 (fig. 83), prostokątne w rzeźbionych ramach, zwieńczone owalnymi medalionami z kokardami i gałązkami lauru, w medalionach

- mal en grisaille postacie alegoryczne. Dwa postumenty eklektyczne 2. poł. w. XIX, mosiężne. Dwie wazy miedziane Chiny w. XVIII/XIX, wsparte na czterech nóżkach z wypuklorzeźbionymi przedstawieniami ptaków i ukwieconych gałązek na brzuścach. Trzy żyrandole klasycystyczne 1. poł. w. XIX, brązowe z kryształami. Dwa świeczniki empirowe pocz. w. XIX (fig. 192), zapewne wyrób francuski, z dwiema stojącymi postaciami kobiecymi podtrzymującymi kandelabr, na cokółkach profilowo ujęte głowy w wienkach laurowych. — Dawna Sypialnia p.n. Stoliki: 1. koniec w. XVIII, Kolbuszowa, intarsjowany; 2. klasycystyczny, pocz. w. XIX, na trzech nogach. Fotel empirowy pocz. w. XIX, z poręczami wspartymi na uskrzydłonych sfinksach. Portrety 1. poł. w. XIX, w ramach klasycystycznych: 1. ks. Józefa Poniatowskiego (fig. 138), kopia portretu mal. 1787 lub 1788 przez *Józefa Grassiego* wg kompozycji *Tomasza Gainsborough* zastosowanej w portrecie Jerzego księcia Walii (Jerzy IV), mal. 1782, od 1783 powtarzanej w mezzotintach *Johna Raphaela Smitha*; 2. *Tadeusza Kościuszki* (fig. 139), namalowany 1. poł. w. XIX jako pendant do poprzedniego. Świecznik klasycystyczny koniec w. XVIII, brązowy z kryształami. — Sala Balowa. Stół eklektyczny w. XIX/XX, wsparty na wolutach; kanapka, dwa fotele i dwa krzesła w stylu *Ludwika XIV*, kopie z końca w. XIX. Popiersia rzeźbione z białego marmuru: 1. *Madame Recamier* (fig. 157), sygn. *J[oseph] Chinard*, ok. 1805, replika autorska; 2. ks. *Józef Poniatowski* (fig. 156), pocz. w. XIX. Dwa świeczniki klasycystyczne 2. poł. w. XVIII, Francja (fig. 189), trójnóg z brązu w kształcie koźlich nóżek spiętych obręczą ozdobioną trzema koźlimi głowami, w niej wazon porcelanowy z bukietem z brązu złożonym z ośmiu gałązek lilii i goździków zakończonych lichtarzami. — Sala Jadalna. Dwa kantorki ok. 1800, mahoniowe, z okuciami z brązu; dwie komody klasycystyczne w. XVIII i pocz. w. XIX, mahoniowe z okuciami z brązu; stolik empire pocz. w. XIX, jesionowy, z okuciami z brązu.
- 82 Lustro klasycystyczne ok. 1780 (fig. 82), w ramie drewnianej połączanej, zwieńczonej owalem i laurowymi festonami; w owalu płaskorzeźbiona postać alegoryczna. Obrazy: 1—2. Pejzaże z pasterzami i trzodą (fig. 121, 122), włoskie 1. poł. w. XVIII (przed 1736), sygn. *Domenico Brandi*; 3. Bukiet kwiatów i owoce (fig. 125), akwarela i gwasz, ok. 1800, może Wiedeń. Dwa żyrandole klasycystyczne koniec w. XVIII, brązowe z kryształami. Kinkiety z brązu złożonego: 1—2. klasycystyczne z końca w. XVIII; 3—4. empirowe 1. poł. w. XIX. — Sala Pompejańska. Komplet mebli w stylu

empire, kopie z w. XX, mahoniowy ze złożonymi brązami, złożony ze stołu, kanapy, czterech foteli, dwóch krzeseł, dwóch szafek i dwóch konsol z lustrami; stolik intarsjowany w szachownicę, klasycystyczny pocz. w. XIX. Postument w formie kolumny z marmuru koniec w. XVIII. Dwa żyrandole pocz. w. XIX, z brązu i kryształów. Ryciny: 1. Alegoria rozbioru Polski, tzw. Kołacz Królewski, wyk. po 1773; 2. Katafalk księcia Józefa Poniatowskiego (projektowany przez malarza *Zygmunta Vogla* i inżyniera *Stanisława Kostkę Hoffmana* w kościele św. Krzyża w Warszawie), po 1813, wyk. *W. J. Schlotterbeck* wg *Jana Zachariasza Freya*; 3. Portret pięciu bohaterów (*Eugène Beauharnais*, *Józef Poniatowski*, *Pierre Cambronne*, *Guillaume Brune* i *Antoine Drouot*), wyk. ok. poł. w. XIX *Eugène Blaisot*; 4. Nadanie Konstytucji Księstwu Warszawskiemu 1807 przez Napoleona, litografia, wyk. *Fr.[anciszek Serafin] Hanfstaengl* w Dreźnie 2—3. ćw. w. XIX wg obrazu *Marcelego Bacciarellego* (1811); 5. portret Jana Małachowskiego 2. poł. w. XVIII, wyk. *Lorenzo Zucchi* wg *Louis de Silvestre*; 6. portret Tekli z Czapliców Jabłonowskiej, kasztelanowej krakowskiej, wyk. *Carl Hermann Pfeiffer* przed 1829 wg portretu wyk. przez *Józefa Grassiego*; 7. portret Zofii z Czartoryskich Zamoyskiej pocz. w. XIX, wyk. *John Samuel Agar* wg *Jean Baptiste Isabey'a*; 8. portret Stanisława Zamoyskiego 1804, wyk. *John Samuel Agar* wg *Jean Baptiste Jacques Augustina*; 9. portret księcia Józefa Poniatowskiego 1. poł. w. XIX (przed 1835), wyk. *Jean François Badoureau* wg portretu wyk. przez *Edme Gratien Parizeau*.

— Sala Mauretańska. Komplet mebli, kopie z końca w. XIX: 1. w stylu Ludwika XIV, złożony z kanapy, stołu, dwóch foteli, dwóch krzeseł i dwóch taboretów; 2. w stylu Ludwika XV, złożony z kanapy, stołu i czterech krzeseł; 3. w stylu Ludwika XVI, złożony z kanapy, dwóch foteli i dwóch krzeseł. Stoły owalne: 1. z końca w. XVIII, na sześciu kolumnowych nogach, z blatem intarsjowanym ze sceną przedstawiającą Apolla na rydwanie ciągniętym przez gryfy; 2. z pocz. w. XIX, na czterech nogach zakończonych kopytkami. Komody: 1. rokokowa 3. ćw. w. XVIII (fig. 86), intarsjowana i ozdobiona brązami, z marmurowym blatem; 2. klasycystyczna 2. poł. w. XVIII (fig. 88), Włochy, intarsjowana. Świecznik brązowy na podstawie marmurowej, Francja 2. poł. w. XVIII (fig. 190). Szafka klasycystyczna koniec w. XVIII, Francja, intarsjowana, z motywem wazonu w owalu w osmiobocznym polu na drzwiczkach. Etażerka i stolik neorokokowe, zapewne kopie z w. XX. Cztery kinkiety klasycystyczne w. XVIII, z brązu złożonego. Dwa żyrandole kla-

86

88

190

- sycystyczne z brązu złożonego z kryształami, kopie na wzór żyrandoli z końca w. XVIII. Dwa świeczniki pocz. w. XIX (fig. 193), z marmuru i brązu złożonego. Obraz Scena w haremie (fig. 123) mal. *Jean Baptiste Marie Pierre*, przed 1766, pochodzący ze zbiorów markizy Pompadour. Portrety: 1. Jana Klemensa Branickiego (fig. 130), hetmana wielkiego koronnego, ok. poł. w. XVIII; 2. Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej (fig. 131), marszałkowej nadwornej koronnej, 3. św. w. XVIII (przed 1772); 3. wg osiemnastowiecznej notatki na odwrociu wyobrażający Mariannę z Ossolińskich Mniszchową (fig. 134), żonę Józefa, chorążego wielkiego koronnego (marszałka nadwornego koronnego?), mal. 1778 przez *Ludwika Marteau*, w ramie złożonej z rozetami w narożach; 4. nieznannej damy, ok. 1780 (fig. 135), w ramie analogicznej jak poprzednia; 5. generała Jana Nepomucena Dunin Karwickiego (fig. 137), mal. *Kazimierz Wojniakowski*, koniec w. XVIII, dublowany. Waza porcelanowa 1. poł. w. XIX. Dywan perski Mahal w. XIX. — Salon Polski. Komplet mebli w stylu biedermeier ok. 1830, z czeczoty intarsjowanej, złożony z kanapy, stołu, dwóch foteli i dwóch krzeseł. Biurko-praska, klasycystyczne ok. 1780—90 (fig. 84), Kolbuszowa, z jesionu intarsjowanego. Biurko klasycystyczne koniec w. XVIII, zapewne Kolbuszowa, z czeczoty intarsjowanej. Stół klasycystyczny 1. poł. w. XIX, owalny. Fotel ok. poł. w. XIX, jesionowy. Postument klasycystyczny w. XVIII/XIX, mahoniowy, częściowo połączany, w kształcie kolumny, w środkowej części trzonu, pomalowanej na zielono, festony na kokardach i guzach, ujmujące sceny mitologiczne. Żyrandol klasycystyczny 1. poł. w. XIX, drewniany, połączany, dziecięciowiecowy. Obrazy: 1. Krajobraz górski ze sceną walki szwoleżera polskiego z partyzantem hiszpańskim (fig. 124), mal. *January Suchodolski* 2—3. św. w. XIX; 2. ks. Józef Poniatowski skaczący do Elstery, po poł. w. XIX, wg zaginionego obrazu *Horacego Verneta* powtórzonego przez akwaintę *Philiberta Louisa Debucourt*; 3. portret nieznannej damy, ok. 1780 (fig. 132). Dywan perski Tebris w. XIX/XX. — Salon Chiński. Meble chińskie: 1. stół w. XVIII, wykładany laką i masą perłową; 2. skrzynia w. XVIII/XIX z płaskorzeźbionymi płycinami, na których krajobrazy ze sztafażem i architekturą; 3. sześć stoliczków ustawionych jeden na drugim, zmniejszających się ku górze, w. XVIII/XIX, o dekoracji z laki, ze złożonymi i malowanymi ornamentami; 4. kanapa w. XIX, z płaskorzeźbionym oparciem; 5—6. stoliki z w. XIX; 7. stół oraz sześć taboretów wykładanych marmurem w. XIX; 8. szafa w. XIX/XX rzeźbiona, wyklada-

na laka, kością słoniową, połączana; 9—10. fotele w. XIX/XX; 11—12. parawany drewniane: 1. z 1. poł. w. XIX, dwuskrzydłowy, z owalnymi płycinami wypełnionymi laka, w której wypukła inkrustacja z kości słoniowej i masy perłowej, o motywach roślin w podwieszonych koszach oraz ptaków; w dolnej części skrzydła nieodczytane sygnatury; 2. z w. XIX, jednoskrzydłowy, niski, wsparty na nóżkach w kształcie delfinów; w rzeźbionej, ażurowej ramie pod szkłem tkanina jedwabna z motywem smoka oraz inskrypcjami w bordiurze. Stół klasycystyczny ok. 1850. Biurko klasycystyczne intarsjowane 2—3. ćw. w. XIX. Żyrandol barokowy 2. poł. w. XVIII (fig. 196), rzeźbiony z drewna połączanego, dwunastoświecowy. Wazon chiński porcelanowy w. XIX. Tkaniny chińskie jedwabne: 1. z w. XVIII, z przedstawieniem mędrca na jeleniu, haft barwny na czerwonym tle z wzorzystą bordiurą; 2. z ok. 1800, z haftowaną na czarnym tle bordiurą o motywach figuralnych w pejzażu, część środkowa tkaniny wypełniona inskrypcją mal. złotą farbą na czarnym tle. Dywan perski Tebris w. XIX/XX. — Pomieszczenie przyległe do Salonu Chińskiego: szafka 1. poł. w. XIX z metalowymi okuciami oraz żyrandol pocz. w. XIX z brązu, czteroświecowy. — Dawna sypialnia w narożu pd.: szafka klasycystyczna koniec w. XVIII; stółik na trzech nóżkach koniec w. XVIII; kanapa i biurko w. XIX. Obrazy 1. kraj obraz z ruinami antycznego ołtarza zapewne po 1684 (fig. 120), w lewym dolnym rogu sygn. *F. Roos (Filip Piotr Roos zw. Rosa da Tivoli)*; 2—3. akty kobiece w. XVIII mal na desce. Żyrandol pocz. w. XIX z brązu. Dywan afgański w. XIX/XX. — W jednym z pomieszczeń pięterka: komoda-biurko barokowa 2. poł. w. XVIII (fig. 87), intarsjowana, z herbem Belina pod kapeluszem biskupim, z kutymi szyldzikami oraz uchwytyami mosiężnymi, połączanymi. Stół z kłapami 2. ćw. w. XIX. Świecznik srebrny (fig. 194) ok. poł. w. XIX, czteroramienny o profilowanej podstawie, z cechą imienną *G* w gwiazdzie, nierozwiązana. — W magazynie (na piętrze): trzy fotele w stylu biedermeier, bejcowane na czarno 2. ćw. w. XIX (fig. 93), z siedzeniami krytymi haftem na kanwie z motywami: 1. książę Józef Poniatowski na koniu; 2. różnobarwne kwiaty na szarym tle; 3. herby Polski i Litwy, kotwica, proporce, sztandary, kosy, chłop w sukmanie z kosą oraz żołnierz. Trzy fotele mahoniowe 1. poł. w. XIX. Dywan Tebris w. XIX. Kilka sztuk mebli w. XIX zdezelowanych, przeznaczonych do remontu.

B. OFICYNY. Wzniesione współcześnie z pałacem wg projektu arch. *Dominika Merliniego*. Malowidła we wnętrzach

(m.in. w „Apartamencie Królewskim” w lewej oficynie) wyk. *Szymon Mańkowski*. Wnętrza przekształcone 2. ćw. w. XIX, zapewne pod kierunkiem arch. *Henryka Marconiego* (prawa oficyna), oraz w ciągu w. XIX (nadbudowa piętra skrzydła prawej oficyny). Restaurowane 1959—62 pod kierunkiem arch. *Tomasza Kornackiego*. W lewej oficynie pomieszczenia Klubu Dyplomatycznego, w prawej hotel PAN. Klasycystyczne. Murowane z cegły, otynkowane. Podpiwniczone. Piętrowe z mezzaninem w trzeciej kondygnacji. Na planie kwadratu (oficyna prawa z długim skrzydłem od pn.-zach.). Elewacje trójosiowe. Kondygnacje rozdzielone gzymsami, ściany ozdobione w przyziemiu i na narożach pasami boniowanymi, w drugiej i trzeciej kondygnacji podziałem ramowym i płycinami. Wydłużone otwory okienne piętra ujęte lizenami, zwieńczone odcinkami gzymsu na wspornikach. Leżące, prostokątne okienka mezzanina ujęte lizenami z płycinami, guzami u góry oraz u dołu łezkami. Dachy namiotowe, kryte dachówką, z lukarną.

- Oficyna lewa, dawniej zwana Pawilonem Królewskim (fig. 37). W przyziemiu hall, z którego schody na piętro, oraz kilka pomieszczeń, z których wyróżnia się dekoracją pokój w narożu pd.-wsch. tzw. *łazienkowy* (fig. 45). Jego ściany oraz głębokie ościeża otworów okiennych z płycinami na całą wysokość ujętymi w ramy z biało-niebieskich kafelków wykonanych ok. 1955 na wzór kilku zachowanych z 4. ćw. w. XVIII. W górnej strefie płycin osiem odlewów gipsowych w formie owalnych medalionów, 4. ćw. w. XVIII, w profilowanych ramach, podwieszonych na guzach z kokardami; w medalionach płaskorzeźbione postacie: amor z łukiem, amor łapiący motyla, amor bawiący się dzwoneczkiem nad ogniem. Bachus jedzący winogrona, amor z rośliną, amor z panopliami, amor z wieńcem laurowym i parą gołąbków (fig. 158), amor grający na piszczałce; częściowo rekonstruowane i odnowione 1955 przez *Stanisława Kiliszka*. Sufit z oprofilowaną fasetą. Posadzka nowa z tafli szarego marmuru śląskiego. W sąsiednim pokoju (w narożniku wsch.) kominek z piaskowca 4. ćw. w. XVIII (fig. 54), dekorowany motywami rozet oraz liści akantu. — Klatka schodowa zabiegowa, o ścianach malowanych en grisaille, z motywami iluzjonistycznymi: zwisów tkaniny na guzach, boniowania i pilastrów oraz festonów z liści laurowych. — Na piętrze w hallu: arkada koszowa oddzielająca dalszy bieg schodów na trzecią kondygnację; ścięty narożnik z wejściem ozdobionym mal. en grisaille motywem wazy na wolutach. — Pokój (fig. 47), w trakcie od pd., o ścianach ozdo-

- bionych polichromią (fig. 95, 96) w kolorach: żółtym, beżowym, brązowym, szarym, szarobłękitnym i zielonkawym. Na całą wysokość ścian w mal. iluzjonistycznie obramieniach z żelaznymi balustradkami pejzaże z drzewem na pierwszym planie oraz wzgórzami, wodą, zabudowaniami i ruinami antycznymi. Ponad narożną niszą z piecem i ponad drzwiami iluzjonistycznie malowane płyciny z bawiącymi się puttami; w narożach pod gzymsem wieńczącym woluty i zwisy z liści laurowych, w ościeżach drzwi ornament z cekinów. Piec ceramiczny biały 4. ćw. w. XVIII (fig. 85), z puklowanych cylindrów rozdzielonych profilowanym gzymsem, zwieńczony wazą. — Drugi pokój piętra (fig. 46), ze ścianami o podziałach płycinowych. Pomiedzy otworami drzwiowymi kominiek z białego marmuru 4. ćw. w. XVIII z motywem kaneli z piszczakami na gzymsie; płyta kominkowa żeliwna z herbem Pilawa (Potockich); nad kominkiem lustro oraz tondo sztukateryjne w profilowanej ramie (fig. 159), z płaskorzeźbionym profilem męskim w peruce z harcapem, 4. ćw. w. XVIII. Ponad drzwiami supraporty mal. en grisaille z motywami grotesek, wazami, delfinami oraz puttami. Na plafonie rozeta sztukateryjna z trzema puttami wśród chust, owoców i kwiatów. W piwnicach pomieszczenia sklepione kolebkowo, częściowo z lunetami. — Wyposażenie wnętrza. Komplet mebli mahoniowych w stylu empire 1. poł. w. XIX, złożony z: kanapy, stołu, dwóch foteli i sześciu krzeseł, z poręczami wspartymi na rzeźbionych, złożonych łąbędziach. Dwa komplety mebli w stylu Ludwika XVI, kopie w. XX. Kanapa i dwa fotele (fig. 91) w stylu Ludwika XIV. Dwa fotele w stylu Ludwika XV (fig. 90). Dwa fotele mahoniowe koniec w. XVIII w typie Jacob (fig. 92). Pojedyncze krzesła i fotele z 1. i 2. poł. w. XIX. Komody: 1. barokowa w. XVIII, intarsjowana; 2. z lustrem, w stylu Ludwika Filipa ok. poł. w. XIX. Cztery stoliki z w. XIX, jeden mal. na czarno z blatem dekorowanym owocami i kwiatami. Biurko w. XIX. Zegary: 1. kominkowy z brązu i alabastru pocz. w. XIX, z postacią Apolla i małego Bacchusa; 2. wiszący typu cartel (fig. 204), eklektyczny 2. poł. w. XIX, drewniany, rzeźbiony, połączany. Osiem żyrandoli klasycystycznych i eklektycznych z poł. w. XIX, metalowe, niektóre z kryształami. Ampla alabastrowa 2. poł. w. XIX. Apliki drewniane, złożone 1. poł. w. XIX, trójramienne. Portrety: 1. Stanisława Augusta Poniatowskiego koniec w. XVIII (fig. 133) warsztat *Marcelego Bacciarellego*; 2—3. księcia Józefa Poniatowskiego (fig. 136), kopie w. XIX z portretu mal. przez *Jana Chrzyciciela Lampiego*. Akwarele: 1. Widok Krzeszowic

95, 96

85

46

159

91

90

92

204

133

136

- 126 (fig. 126) 1. poł. w. XIX; 2—4. krajobrazy z okolic Betlejem, Nazaretu i doliny Jordanu (fig. 127, 128) mal. *Aleksander Wicherski* ok. poł. w. XIX. Grupa rzeźbiona przedstawiająca trzy gracje (fig. 155) 1. poł. w. XIX, z białego marmuru.
- 127, 128 Ryciny: 1. Izabella z Lasockich i Michał Ogiński, ryt. *Luigi Schiavonelli* 1793 wg portretu mal. przez *Richarda Coswey'a*; 2. Stanisław Feliks (Szczęsny) Potocki, ryt. *Ignacy Sebastian Klauber* 1807, wg portretu mal. przez *Jana Chrzyciela Lampiego*; 3. ks. Józef Poniatowski, litografia kolorowana *Louisa François Charona*, trzecia dekada w. XIX, wg litografii po 1822 *Charlesa Aubry*; 4. Legion Polski, litografia wyk. 1824 przez *Devillein (François le Villain)* wg rysunku [*William*] *Charlesa* przed 1820; 5. Dziewczyna z dzbanem, ryt. *Georg Filip Otto* ok. poł. w. XIX. Cztery dywany wschodnie z 2. poł. w. XIX i pocz. w. XX.
- 36 Oficyna prawa (fig. 36). Dawniej zwana Pawilonem Księcia Józefa. Na planie kwadratu, od pn.-zach. połączona z długim prostokątnym skrzydłem, pierwotnie piętrowym; jego drugie piętro nadbudowane 2. poł. w. XIX (?). Zewnątrz elewacje skrzydła w przyziemiu boniowane, na piętrze okna w obramieniach z gzymsami na konsolkach. W dziesięciosiowej elewacji pd.-zach. w skrajnej prawej osi wejście do całego budynku podkreślone zadaszaniem żeliwnym z herbem Pilawa (Potockich). Układ wewnątrz w oficynie dwutraktowy, w skrzydle dwu- i trzytraktowy rozdzielony korytarzem. W przyziemiu sień, z której klatka schodowa na wyższe kondygnacje, od podestu dwubiegowa. Wokół ścian sieni gzyms profilowany z wolimi oczami, przy wejściu na schody wsparty na wolutowych kroksztynach; nad drzwiami płycin z łezkami. W hallu na piętrze wejście z klatki schodowej ujęte w dwa filary i dwa półfilary opięte kanelowanymi pilastrami jońskimi; uproszczone belkowanie o profilowanym gzymsie; na plafonie rozeta sztukateryjna z motywem liści akantu. W oficynie na parterze układ pomieszczeń przebudowany, na piętrze trzy sale: pd.-wsch. o ścianach zwieńczonych gzymsem ząbkowym i z liści akantu; kominek 2. 52 ćw. w. XIX (fig. 52), z białego marmuru uzupełnionego szarym, z płycinami i rozetami; w kominku płyta żeliwna z herbem Pilawa (Potockich). Dach nad skrzydłem niski, trójspadowy, kryty blachą. — Wyposażenie wewnątrz. Komplet mebli z czeczoty 2. ćw. w. XIX, złożony z: kanapy (fig. 89), fotela, czterech krzeseł, stolika oraz zegara szafkowego. Dwa łóżka mahoniowe empirowe pocz. w. XIX, z głowami łabędzi. Szafka empirowa 1. ćw. w. XIX, z pilastrami ujętymi głowami oraz stopami murzynów. Komoda

barokowo-klasycystyczna, intarsjowana 2. poł. w. XVIII. Sekretera 1. poł. w. XIX. Szafa o drzwiach z pozornym podziałem na szuflady, biedermeier 2. ćw. w. XIX. Biurko eklektyczne w. XIX/XX. Stolik na trzech nogach w. XIX. Żardiniera zapewne wyrób wiedeński 1. poł. w. XIX. Lustra: 1—2. o charakterze biedermeierowskim ok. poł. w. XIX; 3. w ramie neorokokowej z końca w. XIX. Zegar szafkowy 2. poł. w. XIX firmy *Józefa Petzella* w Tarnowie. Żyrandole: 1—3. z brązu barokowe w. XVIII; 4—8. mosiężne eklektyczne z w. XIX. Sześć kinkietów mosiężnych w. XIX. Świece: 1. drewniany, klasycystyczny w. XVIII/XIX; 2. srebrny w stylu modernistycznym 1. ćw. w. XX (fig. 195), z cechą imienną *H. J. Wiaderko* cynowe do chłodzenia wina, secesyjne 1902—3, wytwórni *Keyser Zinn*, z motywem jelenia oraz lisa zjadającego ptaka na brzuchu. Miedzioryty kolorowe: 1—4. ze scenami z życia Robinsona (Posiłek Robinsona; Robinson dostrzega ślad stopy; Spotkanie Robinsona z Piętaszkiem; Piętaszek odzyskuje ojca) ryt. *Augustin Claude Simon Legrande* ok. 1807 wg rys. *Lamberta (Młodszego)*; 5—7. Widoki Egiptu (Meczet z fragmentem antycznej Aleksandrii; Ćwiczący Mameluk; Szejk arabski we wsi egipskiej; Bej egipski; Sala Józefa na zamku w Kairze; Jarmark egipski) ryt. *Thomas Milton* 1801—2, wg rys. *Luigi Mayera* wyk. przed 1792. Ryciny portretowe: 1—3. książę Adam Czartoryski; Bartłomiej Nowodworski kawaler maltański, dowódca straży królewskiej, fundator szkół nowodworskich w Krakowie; prymas Jan Paweł Woronicz, ryt. *Antoni Tepllar* w Nozdrzu 1829—32, wg rysunków *Franciszka Ksawerego Preka* (wizerunek Nowodworskiego wykonany na podstawie zapewne sztychu w. XVIII wg kopii z w. XVII portretu N. z końca w. XVI); 4. Fryderyk Józef Moszyński, referendarz wielki koronny, marszałek sejmu grodzieńskiego, ryt. *Carl Hermann Pfeiffer* i *F[ranz] X[avier] Stock* w Wiedniu przed 1829, wg portretu mal. 1797 przez *Józefa Grassiego*; 5. Tomasz Adam Ostrowski, podskarbi nadworny koronny, prezes senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, ryt. *Blasius Höfel* przed 1867, wg portretu mal. przed 1840 przez *Carla Hummela*; 6. Abraham Stern, wynalazca maszyny do liczenia, ryt. *Jan Feliks Piwarski* przed 1859, wg portretu mal. 1823 przez *Jana Antoniego Blanka*; 7. Tadeusz Kościuszko leżący na szelągu, wyk. *Johan Frederik Martin* 1797.

C. PAWILONY (fig. 38). Wzniesione zapewne wg projektu arch. *Szymona Bogumiła Zuga* w latach 1780—2, z nieznanymi przeróbkami 2. ćw. w. XIX wg projektu arch. *Hen-*

- ryka Marconiego* (okna w elewacjach bocznych na piętrze?). Obecnie biura zarządu pałacu. Klasycystyczne. Murowane z cegły, otynkowane. Piętrowe na planie kwadratu. Elewacje ożywione boniowaniem w pasy, frontowe trójosiowe ze ślepą arkadą na osi z prostokątnym wejściem. Nad oknami parteru płyciny, okna piętra kwadratowe. Układ wnętrza dwutraktowy. Dachy czterospadowe, namiotowe z powiekami, kryte dachówką. — W magazynie (pawilon lewy):
- 191 1—2. świeczniki klasycystyczne pocz. w. XIX (fig. 191), srebrne, z cechami: imienną *K. B.*, z sygn. *K[...]* *Bandke*, oraz z cechą warsztatu *Radkego* złotnika warszawskiego i napisem Warszawa, trójramienne z gryfami na zakończeniach ramion; 3—4. klasycystyczne pocz. w. XIX, z brązu połączanego, w kształcie kolumny na ośmiobocznej, marmurowej podstawie; 5. eklektyczny 2. poł. w. XIX, czteroramienny. Rzeźba głowy młodzieńca klasycystyczna, 1. poł. w. XIX, z białego marmuru. Trzy plakietki kolisty z biskwitu pocz. w. XIX sygn. *T. EB* (?) *Eneret*, z płaskorzeźbionymi przedstawieniami figuralnymi (alegorie starości i wieku dojrzałego?). Figurki z brązu: 1—2. alegorie: lata (fig. 160) (dziewczynka z kłosa i sierpem) i jesieni (fig. 161) (chłopczyk w skórze z łukiem w dłoni); na marmurowych owalnych podstawkach, każda z sygn. na brązie *Clodion* i datą 1745 (niezgodna z okresem twórczości *Michel Claude* zw. *Clodion* 1738—1814); 3. *Dionizos* (fig. 162), klasycystyczna koniec w. XVIII; 4. ks. *Józef Poniatowski* (fig. 163), klasycystyczna 1. poł. w. XIX. Figurki chińskie: 1—3. bogini, smok i tygrys, porcelanowe, zapewne w. XVIII; 4. mędrzec, zapewne w. XVIII/XIX, z glinki polewanej. Popiersie egipcjanki, odlew metalowy 2. poł. w. XIX. Waza w kształcie krateru, plater 1841, z sygnaturą warsztatu *Józefa Frageta* oraz świecznik ośmioramienny, plater 1846 z sygn. j.w. Dzbanki porcelanowe: 1—2. *Wedgwood* w. XVIII; 3. *Wiedeń* pocz. w. XIX. Wazony chińskie: 1—2. fajansowe w. XVIII; 3—5. porcelanowe z w. XVII, XVIII i pocz. w. XIX. Waza chińska porcelanowa w. XVIII. Trzy wazony porcelanowe, jeden z końca w. XVIII i dwa z 1. poł. w. XIX w kształcie amfor i krateru, jedna ze znakiem Berlina. Dwa wazony porcelanowe w kształcie amfor koniec w. XVIII z dekoracją i uchwytami z brązu w kształcie głów satyra i kobiety w wieńcu z winorośli. Dwie patery z brązu i kryształu, klasycystyczne z pocz. w. XIX; jedna z nich (fig. 205) wsparta na trzech kariatydach stojących na dekorowanym cokole. Kasetka 1. poł. w. XIX, prostokątna z płytek agatu oprawionych w listewki srebrne, wsparta na łapach z pazurami. Zegary ko-
- 160
161
162
163
205

- minkowe: 1. empirowy koniec w. XVIII (fig. 198), z warsztatu zegarmistrza paryskiego [*Daniela?*] *Barthélemy*, obudowa z brązu na marmurowej podstawie, z postacią siedzącej na krześle kobiety grającej na harfie, na której osadzony w wygiętej trąbce zegar zwieńczony chmurami, z figurką leżącego zefira; 2. klasycystyczny koniec w. XVIII, z warsztatu zegarmistrza berlińskiego *Travieza*, obudowa z alabastru i brązu złoczonego, zegar umieszczony na oszkolonym cokole, w którym wahadło, po bokach stojące, wycięte z blachy trybowane postacie puttów trzymających na łańcuszkach siedzące charty; w zwieńczeniu zegara popiersie Diany ujęte girlandą kwiatów; 3. klasycystyczny ok. 1800 (fig. 200), z warsztatu zegarmistrza paryskiego *J. Raviga*, obudowa z marmuru i brązu oksydowanego, w wysokim cokole zegar w otoku z liści laurowych, w zwieńczeniu postać Diany sięgającej do kołczanu po strzałę i trzymającej za rogi koziołka; 4. klasycystyczny ok. 1810 (fig. 199), z warsztatu zegarmistrza paryskiego *Godeby Ainé*, z obudową z brązu złoczonego oraz oksydowanego, w kształcie wazy na łapach, na podstawie dekorowanej palmetami, tarcza zegarowa umieszczona na brzuścu wazy, po bokach głowy kobiece oraz śmy, na nakrywie wazy lustro, przy nim siedząca na taborecie postać dziewczynki myjącej nogi w misie, do której spływa woda ze zbiornika o formie wazonu; 5. klasycystyczny w. XVIII/XIX, z warsztatu zapewne francuskiego, obudowa z alabastru i brązu, zwieńczona wazą umieszczoną pomiędzy dwoma obeliskami zwieńczonymi łabędziami, wokół obelisków na płycie podstawy ustawione pacholki połączone łańcuszkami, na cokole i ścianach obelisków płaskorzeźbione plakietki oraz postacie alegoryczne; 6. klasycystyczny pocz. w. XIX, obudowa z brązu z cechą zapewne brązownika *P. F.*, na cokole o dekoracji roślinnej figurka Apolla grającego na flecie wspartego o blok z wmontowanym zegarem zwieńczony lirą, z boku kaduceusz; 7. empirowy pocz. w. XIX, obudowa z alabastru i brązu, na czterech toczonych, przysadzistych nóżkach i prostokątnej podstawie ozdobionej palmetami, po bokach uchwyty w kształcie lwich paszczy, w zwieńczeniu orzeł; 8. klasycystyczny ok. 1815 (fig. 202), obudowa z drewna polichromowanego i brązu, na podstawie imitującej kamienie z przepływającą wodą, dwie łapy lwie i skłębiona tkanina z frędzlami podtrzymywana dziobem przez orła, w środek tkaniny wmontowany zegar o tarczy ozdobionej płaskorzeźbą przedstawiającą amorka w kuźni; 9. klasycystyczny 1. ćw. w. XIX (fig. 201), obudowa z brązu złoczonego, na podstawie dekorowanej snopkami

- ustawiony blok z zegarem zwieńczony amforą, z lewej postać kobiety z kłosami i kwiatami, z prawej symbol udanych zbiorów z wieńcem kwiatów i szyszką chmielu w kłosach;
- 203 10. neorokokowy (fig. 203), 1860—70, obudowa porcelanowa na drewnianej, intarsjowanej podstawie, na cokole z rokałów ozdobionym kwiatami imitacją brzegów rzeki, w której wmontowany zegar, nad nim figurka księcia Józefa Poniatowskiego na wspiętym koniu.
- 35 D. ORANŻERIA (fig. 35). Obecnie pomieszczenie zbiorów archiwalnych PAN. Wzniesiona zapewne 1781—4 wg projektu arch. *Szymona Bogumiła Zuga*. Pierwotnie z półkolistą przybudówką przy krótszym boku od wsch. i attykowaną nadbudową z prostokątnymi okienkami. Spalona i wysadzona w powietrze w działaniach drugiej wojny światowej. Odbudowana 1955 wg projektu arch. *Tadeusza Altendorfa* z pominięciem przybudówki oraz dodaniem ślepej tralkowej balustradki wieńczącej w miejsce poprzedniej nadbudowy. Kłasyficyzacyjna. Murowana z cegły, otynkowana. Podpiwniczona. Na planie wydłużonego prostokąta. Elewacje dłuższe dziewięcioosiowe, krótsze jednoosiowe. Wielkie, prostokątne otwory okienne rozdzielone półkolumnami tokańskimi dźwigającymi belkowanie z fryzem tryglifowym oraz wydatnym gzymsem modylionowym. Dach płaski, kryty blachą.
- 39 E. ALTANA CHIŃSKA (fig. 39). Wzniesiona 1782 wg projektu arch. *Szymona Bogumiła Zuga*, mal. wewnątrz przez *Szymona Mańkowskiego* (malowidła niezachowane). Restaurowana w XIX. Rekonstruowana 1952, odnawiana 1962—3. Drewniana, czworoboczna, z podcieniem z trzech stron na słupach. Wnętrze kryte stropem z fasetą, tworzącą rodzaj półkopułki. Dach czterospadowy, pagodowy, z wklęsłymi i zadartymi faliście połączeniami, kryty blachą, zwieńczony wysoką glorietałą z daszkiem z iglicą, na której smok z blachy.
- F. RUINY GROTY. Z dwóch projektów arch. *Szymona Bogumiła Zuga* 1778 zrealizowany drugi, przez majstra mularskiego *Jana Jędrzeja Zscherniga*, składający się z grotu i parterowego domku o trzech pomieszczeniach; malowidła arabskowe, pejzażowe. iluzjonistyczne m.in. mal. en grisaille, wyk. przez *Szymona Mańkowskiego*, przy udziale sztukatora *Ferdynanda Mercka*. Obiekt niszczący od 2. poł. w XIX, ostatecznie zdewastowany po drugiej wojnie światowej, obecnie w ruinie. Zachowane fragmenty ceglanych murów z ostrołukowymi zamurowanymi arkadami od strony pd., zasypane z góry ziemią tworzą dziś nieregularny wzgórek. Od strony pn. dostęp przejściem ostrołukowym do sklepionego pomieszczenia z przyściennym filarem (jedno lub część jed-

nego z trzech pomieszczeń dawnego domku) oraz przez tunelowy korytarzyk do dwóch sklepionych wewnątrz dawnej groty.

G. ŁUK TRIUMFALNY (fig. 40). Wzniesiony przed 1842 40
wg projektu arch. *Henryka Marconiego* przez Annę z Ty-
szkiewiczów 1^ovoto Aleksandrową Potocką, 2^ovoto Stanisła-
wową Dunin Wąsowiczową dla uczczenia pamięci ks. Józefa
Poniatowskiego. Rzeźby restaurowane 1960 pod kierunkiem
Stanisława Kiliszka. Odnowiony 1983. Klasycystyczny. Mu-
rowany z cegły, otynkowany, na cokole z piaskowca. Wy-
soka, półkoliście zamknięta arkada filarowa o profilowanej
archiwolcie, wspartej na gzymsie i fryzie palmetowym obie-
gającym filary. Gzyms wieńczący profilowany z kostkami
i listkami, wyżej murek attykowy z napisem „Poniatowski-
mu”. Do filarów arkady z trzech stron przystawione żłob-
kowane kolumny jońskie na cokołach, dźwigające odcinki
belkowania, na których posąжки wojowników rzymskich i nie-
wiad z tarczami.

H. RUINY STAJNI I WOZOWNI. Wzniesione zapewne
w 3. tercji w. XIX może wg projektu arch. *Henryka Marco-*
niego; przebudowane na mieszkania i garaże w. XX przez
Maurycego Potockiego. Zdewastowane w ostatnich la-
tach. Obecnie w ruinie. Murowane z cegły, na planie roz-
ciągniętej litery H, parterowe z piętrowymi prostopadłymi
skrzydłami na skrajach oraz częścią środkową korpusu.

I. MUR Z BRAMĄ, oddzielający park od części gospodar-
darczej, z cegły, otynkowany, osłonięty dachówką, z bramą
o dwóch filarach, zwieńczonych blaszanymi puklowanymi
wazonami 2. poł. w. XIX.

J. PARK (fig. 32). Pierwotny ogród położony na krawę- 32
dzi tarasu nad Wisłą, ze wzgórzami morenowymi na górnym
poziomie terenu, założony w. XVII, związany z rezydencją
biskupów płockich; m.in. przebywający tu książę Karol
Ferdynand Waza, biskup płocki i wrocławski wystawił 1646
kaplicę. Po 1773, za prymasa Michała Jerzego Poniatowskie-
go, prace przy ogrodzie wyk. rzekomo arch. *Jan Kanty Fon-*
tana. Od 1778 przy pracach ogrodowych zatrudniony arch.
Szymon Bogumił Zug, który przekomponował założenie par-
kowe oraz (poza pawilonami, oranżerią, altaną chińską, gro-
tą z domkiem) zaprojektował szereg dziś niezachowanych
(lub niezrealizowanych) budynków ogrodowych jak: dREW-
niany wodozbiór, ptaszarnię 1778, belweder 1783, altanę mo-
nopter z ołtarzem Diany 1783, most chiński, pergolę dorycką
itp. Wówczas pozostała z dawnego układu szeroką aleję do-
jazdową rozwidlającą się przed pałacem i ujmującą wielki
prostokątny trawnik, przy którym dwa obeliski i gryfy trzy-

mające tablice herbowe, przekształcono, budując w miejsce trawnika wielki, kolisty basen z fontanną pośrodku i przesuając bramę w pobliże pałacu. Założenie parkowe przekształcone 1827—37 wg koncepcji lub projektów właścicielki Anny z Tyszkiewiczów 1^ovoto Potockiej 2^ovoto Dunin Wąsowiczowej. W tym czasie częściowe zatarcie poprzedniego układu z promieniście rozchodzącymi się alejami za pałacem, otwarcie nowych perspektyw i duktów widokowych, skupienie drzewostanu w grupy i klomby, zwieńczenie architektoniczne kulminacji terenowych, urządzenie sadzawki na osi pałacu od pd.-zach. W końcu w. XIX budowa wału przeciwpowodziowego na zamknięciu parku od strony Wisły, przywrócenie trawnika w miejsce sadzawki. Porządkowanie parku 1930—1 pod kierunkiem inż. *Leona Danielewicza*. Podwyższenie wału 1941—2. Park rekonstruowany w latach 1955—6 wg projektu arch. *Gerarda Ciołka*, o powierzchni ok. 30 ha, uznany za rezerwat przyrody, krajobrazowy. Wśród bogatego drzewostanu: lipy, dęby, jawory, wiązy, graby, modrzewie, topole i klony. — Na trawniku przed fasadą pałacu zegar słoneczny z piaskowca 1. poł. w. XIX (?) (fig. 219) oraz dwa postumenty pod kandelabry 4. ćw. w. XVIII, w kształcie niskich słupków z piaskowca, żłobkowanych, ozdobionych motywem liści dębowych przewiązanych wstęgą oraz fali jońskiej.

K. BRAMA WJAZDOWA. Z 2. ćw. lub ok. poł. w. XIX, żeliwna, z odcinkami takiegoż parkanu po bokach, ze sztachet zakończonych w formie grotów. Przed bramą, na dwóch piaskowcowych postumentach ozdobionych rozetą i girlandą kwiatową (pierwotnie fragment bramy w pobliżu pałacu) ustawione ośmioboczne kolumny gotyckie z różowego granitu (fig. 216), sprostowane w 1827 z zamku krzyżackiego w Malborku przez Annę z Tyszkiewiczów Potocką-Wąsowiczową; bazy i kapitele kolumn piaskowcowe dorobione 1827, ozdobione motywem płaskorzeźbionych stylizowanych lili, w zwieńczeniu nowsze latarnie kute z żelaza. Przed postumentami dwie duże kule granitowe. — Po bokach bramy dwa domki odźwiernego 2. ćw. w. XIX, zapewne wg projektu arch. *Henryka Marconiego*. Klasycystyczne. Murowane z cegły, otynkowane, boniowane. Na planie prostokąta, dwukondygnacyjne, z niewielkimi parterowymi przybudówkami przy bokach zewnętrznych, z drewnianymi pergolami i balustradkami na tarasach nad tymi aneksami. Od frontu na piętrze trzy półkoliście zamknięte wnęki arkadowe, o profilowanych archiwoltach, we wnęce środkowej okno. Od

strony wjazdu na ścianach domków płycina z napisem „Salve”. Dachy dwuspadowe, kryte blachą.

DAWNY ZAJAZD (fig. 55), ul. Modlińska 152. Obecnie 55
siedziba GRN i pomieszczenia sklepowe. Usytuowany na-
przeciw bramy wjazdowej do pałacu. Wzniesiony przed 1834;
w 1861 określany jako karczma piętrowa z zajazdem i kuź-
nią. Remontowany w. XIX, nazywany Starą Karczmą. Spa-
lony w działaniach wojennych 1944. Odbudowany 1953—4
wg projektu arch. arch. *Romana Ostapowicza* i *Haliny Tro-
janowskiej*. Klasycystyczny. Murowany z cegły, otynkowa-
ny. Piętrowy. Złożony z dwóch prostokątnych, prostopadłych
do siebie skrzydeł tworzących rzut litery T. Elewacje obu
skrzydeł pięcioosiowe, szczytowe trójosiowe, z gzymsem mię-
dzy kondygnacjami. Na osi elewacji pd. pozorny ryzalit
boniowany, z płytką arkadową wnęką na wysokość obu kon-
dygnacji, w niej wejście. Układ wnętrza dwutraktowy, grun-
townie przebudowany. Dachy dwuspadowe z naczółkami,
kryte blachą.

POCZTA (fig. 57), ul. Modlińska 102. Usytuowana przy 57
zakręcie szosy, przy wjeździe do osady. Wzniesiona 2. ćw. w.
XIX (rzekomo 1827). Przerabiana w. XIX i XX. Klasycysty-
czna. Murowana z cegły, otynkowana, na narożach bonio-
wana. Parterowa, na planie prostokąta, pięcioosiowa. Na
osi wejście w nieznacznym ryzalicie podkreślonym bonio-
waniem i zwieńczonym trójkątnym szczykiem. Dach czte-
rospadowy, w tylnej połaci z nowymi lukarnami, kryty da-
chówką. — Od zach. oficyna, współczesna budynkowi
głównemu, usytuowana prostopadle do niego i łącząca się
z nim murem z bramką. Murowana z cegły, otynkowana.
Parterowa, na planie wydłużonego prostokąta. Ośmioosiowa,
z dwoma wgłębными podcieniami otwartymi arkadowo. Dach
czterospadowy z dwiema powiekami, kryty papą. — B r a m a
murowana, otynkowana, złożona z czterech filarków kry-
tych namiotowymi daszkami.

KAPLICZKA PRZYDROŻNA. Usytuowana przy posesji
ul. Modlińska 99. Wystawiona ok. poł. w. XIX. Na muro-
wanej toskańskiej kolumnie czworoboczna, drewniana, osz-
klona kapliczka, kryta namiotowym blaszanym daszkiem,
z krzyżem w zwieńczeniu. — Wewnątrz rzeźba św. Jana
Nepomucena z ok. poł. w. XIX.

JADWISIN

56 PAŁAC (fig. 56). Obecnie Dom Wypoczynkowy Urzędu Rady Ministrów. Wzniesiony w końcu w. XIX (ukończony 1898) wg projektu arch. *Franciszka Arveuf* dla *Macieja Radziwiłła* oraz jego żony *Jadwigi* z *Krasińskich*. Uszkodzony w działaniach drugiej wojny światowej, następnie odremontowany, z przekształceniem wnętrza. Nawiązujący stylowo do renesansu francuskiego. Zwrócony frontem ku zach. Murowany z cegły, na podmurówce z kamieni polnych, licowany czerwono-brunatnymi płytkami ceramicznymi, z tynkowanymi narożami, fryzami oraz obramieniami otworów okiennych i wejściowych. O asymetrycznym układzie brył, parterowy, podpiwniczony, z mieszkalnym poddaszem i piętrowymi ryzalitami oraz dwukondygnacyjną wieżą z boku elewacji frontowej. Układ wnętrza dwutraktowy, z sienią na osi, w której część przednia nieco niższa, wydzielona uskokiem, wyłożona płytkami białego i czarnego marmuru. Od wsch. w zwieńczeniu szczytu ryzalitu kartusz z herbami *Trąby* (*Radziwiłłów*) i *Słepowron* (*Krasińskich*). Dach mansardowy, z drewnianymi lukarnami, nad ryzalitami dwuspadowe, kryte blachą wytłaczaną w formie łuski.

STAJNIE z czasu budowy pałacu, rozbudowane po drugiej wojnie światowej.

PARK. Urządzony ok. 1900 wokół pałacu. Krajobrazowy, połączony z lasem obejmującym ok. 100 ha. Od frontu gazon z prostokątnym kwietnikiem. Wśród stuletniego drzewostanu okazy świerków, klonów oraz jesionów.

KAZUŃ POLSKI

WIEŚ. Położona nad Wisłą. Dawniej zwana *Kazom*, wzmiankowana 1252 jako klasztorna, później księżąca, od 1526 królewska, wchodziła w skład starostwa niegrodowego kazuńskiego. 1563 dzierżawca *Kazunia* *Stanisław Smogorzewski* herbu *Junosza*. Zniszczona w czasie najazdu szwedzkiego. 1660 w posiadaniu królowej *Ludwiki Marii*. Nadana 1773 przez Stany Rzeczypospolitej w posiadanie emfiteutyicznie *Janowi Augustowi Hilzenowi*, wojewodzie mińskiemu. Wówczas osadzenie kolonistów niemieckich na prawie holenderskim w *Kazuniu Nowym* zw. *Holendry* lub *Kazuń Niemiecki*. W 1854 wzmiankowana jako własność *Karola Nolkena*. Zachowane fortyfikacje (przyczółek mostowy) związane z twierdzą *modlińską* (zob. *Modlin*).

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Matki Boskiej Szkaplerznej. Pierwotny kościół p.w. św. Doroty założony zapewne w. XIV/XV z fundacji książąt mazowieckich, wzmiankowany od 1447. Dodatkowo uposażony 1477. Jego plebanami zostawali duchowni z otoczenia książęcego, np. Dzierśław z Popielzyna, podkanclerzy Bolesława V księcia mazowieckiego. Po poł. w. XVI kolatorami Rafał z Cybulic Cybulski herbu Łada, łożniczy królewski, starosta sochaczewski i guzowski oraz jego żona Anna z Gniewoszków 1^ovoto Siedlecka. Po pożarze kolejnego, drewnianego kościoła 1596 wystawiony również drewniany p.w. św. Anny, wraz z murowaną zakrystią, staraniem ks. Macieja Jelonka (Cervinus) vel Jeleniewicza, spalony przed 1603, w tymże roku mowa o nowym kościele drewnianym. 1717 kolejny drewniany p.w. Imienia Marii wystawiony przez ks. (?) Gabriela Waliszewicza, zawałił się 1810. Następny wzniesiony 1813 staraniem ks. Józefa Puczkowskiego istniał do końca w. XIX, na jego miejscu kolejny 1901, spalony 1913. 1914—39 istniała prowizoryczna kaplica. Rozpoczęcie budowy obecnego kościoła murowanego 1928—33, ukończony 1938—9 przy pomocy Polskiego Batalionu Mostowego z Kazunia Fortu. Po uszkodzeniach 1939 odbudowany 1948—55 pod kierunkiem arch. *Hipolita Sawickiego*. — W nowym ołtarzu głównym obraz Matki Boskiej Szkaplerznej (fig. 103), ufundowany 1845 przez Walentego Jackowskiego, gospodarza z Sowiej Woli, w sukience z błachy połączanej, zapewne z tegoż czasu. Na tęczy krucyfiks barokowy 1. poł. w. XVIII. — W zakrystii szafa-kredencja, szafka, komoda, klęcznik oraz lavabo o charakterze barokowym, prymitywne ok. poł. w. XIX. Monstrancja 1. poł. w. XIX. Ornaty: 1. czerwony (fig. 207), z haftem przepiękowanym na kolumnie, koniec w. XVII lub pocz. w. XVIII; w dole kolumny herb Grzymała (odmiana) oraz inicjały SO KS; 2. biały (fig. 212) z haftem przepiękowanym na kolumnie, koniec w. XVIII; 3. z tkanin francuskich 1. poł. w. XVIII.

103

207

212

LEGIONOWO

MIASTO. Utworzone 1925 ze znacznego osiedla garnizonowego oraz letniska rozłożonego na wydmych piaskach. W 1938 halę montażową Wytwórni Balonów zaprojektował arch. *Zygmunt Tarasin*.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Św. Ducha. Parafia erygowana 1933. Kościół murowany 1979—85 wg projektu arch. arch. *Krzysztofa Chwaliboga* i *Ryszarda Gürtlera* w miejscu drewnia-

nego, wzniesionego 1931 w stylu „zakopiańskim” wg projektu arch. *Stefana Glińskiego*.

KOŚCIÓŁ PAR. (garnizonowy od 1946) p.w. św. Józefa. Wzniesiony 1945. Parafia erygowana 1984. Rozbudowywany od 1984. — Lichtarz na paschał z datą 1829.

LEONCIN

- KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Małgorzaty. Pierwotny kościół p.w. św. Małgorzaty istniał w pobliskim Głusku. Fundacja parafii być może pozostawała w związku z lokacją tej wsi na prawie niemieckim w. XIV/XV przez Junoszę, sędziego zakroczymskiego, wyszogrodzkiego i ciechanowskiego (zm. 1409). 1443 wzmiankowany pleban Jan, 1483 Paweł, 1502 Marcin Rogowski, 1542 Maciej Secemski. Kolejny kościół spalony przez Szwedów. Ponowna erekcja parafii 1694. Następny kościół drewniany z w. XVIII (?), spalony 1736, na jego miejscu drewniany z 1807, niszczoney wylewami Wisły istniał do 1888. W 1879 Hipolit Nowiński, proboszcz głuski, następnie leonciński zakupił od Kajetana Dzierżanowskiego, dziedzica folwarku Leoncin górzysty teren, gdzie na założony w 1835 cmentarz grzebalny przeniósł drewnianą kaplicę cmentarną z Głuska oraz 1881 położył kamień węgielny pod budowę muranego kościoła. Budowa ukończona 1885 wg projektu arch. *Józefa Piusa Dziekońskiego* pod kierunkiem bud. *Franciszka Braumana*, przy udziale mistrza murarskiego *St. Bisena*. Polichromia wyk. przed 1907 przez *Tadeusza Noskowskiego* i *Jana Aleksandra Bormana* (niezachowana). Kościół konsekrowany 1886. Silnie uszkodzony w czasie działań wojennych 1915 (dach, sklepienie, wieże). Neogotycki. Murowany z cegły. Trzynawowy, pięcioprzęsłowy, bazylikowy z wydzielonym prezbiterium zamkniętym trójbocznie, dwiema wieżami od zach. oraz kaplicą od pd. i zakrystią od pn. Nawy boczne otwarte do głównej pięcioma parami ostrołukowych arkad. Łuk tęczy ostry. Sklepienie krzyżowe. Dachy dwuspadowe, blaszane. — W neogotyckim ołtarzu głównym z ok. 1900 obraz św. Małgorzaty (fig. 106) 2. poł. w. XVII, pierwotnie zapewne w kościele par. w Głusku, odnowiony 1838, może wówczas dublowany i przemaalowany, za nim obraz Św. Trójcy w. XVIII; w zwieńczeniu obraz
- 129 Męczeństwo św. Hipolita (fig. 129) ufundowany przez proboszcza Hipolita Nowińskiego, mal. *Adrian Głębocki* ok. 1885. W prawym ołtarzu bocznym, neogotyckim, obraz

św. Józefa, mal. *Adrian Głębocki* ok. 1885, silnie prze-malowany. W kaplicy bocznej w nowym ołtarzu obraz Chry-stusa Ukrzyżowanego koniec w. XIX. Ambona neobarokowa w formie łodzi wyk. ok. 1886 *A. Prokopowicz* z Warszawy. Krucyfiks barokowy 2. poł. w. XVII (fig. 147). Epitafium ks. 147
Leona Szleszyńskiego, kanonika łowickiego, proboszcza głu-skiego (zm. 1864), w formie żeliwnej płyty ozdobionej orna-mentem neogotyckim w narożach, wyk. w firmie *P[awła] Biczana* w Warszawie. Cztery lichtarze cynowe na łapach 1. poł. w. XIX. Kielich gładki ok. poł. w. XIX. — Na pleba-nii obraz Matki Boskiej Częstochowskiej ufundowany przez Katarzynę Frączakową [18]86. Księgi par. od 1694.

KAPLICA CMENTARNA (fig. 30). Pierwotna wystawio- 30
na po poł. w. XVII w Głusku dla upamiętnienia zwycię-stwa Stefana Czarnieckiego nad Szwedami. W wizytacji 1672 wzmianka o odprawianiu w niej nabożeństw, w związku ze spaleniem kościoła par. przez Szwedów. Kolejna z 1789 fundacji Jana Bakałowicza, pułkownika wojsk koronnych, przeniesiona na cmentarz grzebalny w Leoncinie 1879. Re-montowana ok. 1970. Drewniana, konstrukcji zrębowej na ceglanej podmurówce, zewnątrz oszalowana. Ośmioboczna. Wewnątrz chórek z balustradą wsparty na ośmiobocznych słupach. Wnętrze przekryte stropem. Dach namiotowy, ośmio-poliaciowy, kryty gontem, zwieńczony latarnią z cebulastym hełmem. — Ołtarzyk o dwóch wybrzuszonych kolumnach z głowicami korynckimi, zapewne 1879. Obrazy prymitywne: Chrystus na krzyżu i św. Antoni Padewski. Przed wejściem stara granitowa kropielnica.

ŁOMIANKI

WIEŚ. Dawniej zwana Łomianki lub Łomny Małe. W w. XVI własność Łomińskich (Łomieńskich) herbu Suche Komnaty, z których Jan wzmiankowany 1563 używał herbu Trzywdar.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Małgorzaty. Pierwotny kościół istniał w Kiełpinie, wzniesiony 1461 z fundacji Jana Rogali z Węgrzynowa, wojewody mazowieckiego. W tymże roku erekcja parafii wydzielonej z parafii w Łomnach przez An-drzeja z Bnina, bpa poznańskiego. Ten lub kolejny kościół drewniany w Kiełpinie, fundacji Kiełpińskich herbu Ro-gala, wzmiankowany 1603 w złym stanie, a ok. 1670 nie-zdatny do użytku. 1778 wzmianka o kościele drewnianym na planie krzyża. W związku ze zniszczeniami kościoła z po-

- wodu wylewów Wisły przeniesienie parafii do Łomianek i budowa 1925—8 kościoła murowanego. Obecnie nowy kościół murowany w budowie wg projektu arch. *Wojciecha Rataja*. — W dawnym kościele: w ołtarzach z w. XX obrazy: śś. Małgorzata, Roch oraz Mikołaj bp 2. poł. w. XIX. Obrazy: 1. Męczeństwo św. Piotra ok. 1700, znacznych rozmiarów, w złym stanie; 2. Wskreszenie Piotrowina 2. poł. w. XIX. W feretronie w. XIX obrazy św. Antoniego Padewskiego i Matki Boskiej Częstochowskiej o charakterze ludowym w. XIX. Rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego ok. poł. w. XIX. — W nowym kościele: w kaplicy krucyfik późnogotycki (fig. 142, 143) pocz. w. XVI, z ołtarza głównego w dawnym kościele. Monstrancja neorokokowa wyk. 2. poł. w. XIX w warsztacie braci *Juliana i Stanisława Hennebergów*, złotników warszawskich. Kielichy: 1. (fig. 180) z nodusem 1. poł. w. XVII, ozdobionym g'ówkami aniołków i kaboszonymi, ze stopą koniec w. XVII, sześciopolową, dekorowaną kwiatami i główkami aniołków; czasza w. XIX ujęta w koszyczek z listków, z sygnaturą warsztatu *J[ana?] Wernera*, złotnika warszawskiego; odnawiany 1917 i 1966; 2. gładki z w. XVIII, odnowiony 1966. Relikwiarze w formie krzyży: 1. barokowy (fig. 181), gładki w. XVII; 2. klasycystyczny z pocz. w. XIX.

ŁOMNA

WIEŚ. Łomny Duże, dawniej Łomny Wielkie. Wymieniona 1155 w bulli protekcyjnej Hadriana IV jako posiadłość czerwińskiego klasztoru kanoników regularnych. Własność klasztorna do końca w. XVIII. 1745 starania Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego, kanclerza wielkiego koronnego, bpa chełmińskiego, opata czerwińskiego o uzyskanie przywileju na lokację miasta; lokacja niezrealizowana. W. 1. ćw. w. XIX dzierżawiona przez Antoniego Trębickiego oraz jego żonę Zofię z Rykaczewskich; od 1845 własność ich syna Aleksandra, ok. 1900 Władysława Trębickiego, następnie w rękach Jaroszewiczów.

- 26 KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Mikołaja bpa (fig. 26). Fundacja kościelna zapewne w. XII przez klasztor czerwiński. 1254 wzmianka o kościele par. Wzmianka o wzniesieniu kościoła wraz z erekcją parafii 1425, staraniem Andrzeja, opata czerwińskiego, odnosi się zapewne do wystawienia nowego kościoła p.w. św. Mikołaja bpa na innym miejscu, w związku z lokacją wsi. Istniała tu od w. XV prepozytura zakon-

na. Kolejny kościół drewniany wzniesiony 1667 staraniem proboszcza Jakuba Mitkiewicza, konsekrowany 1674. Obecny kościół wzniesiony 1870—2 wg projektu arch. *Henryka Marconiego* z 1860, staraniem ks. Józefa Sobolewskiego z fundacji Aleksandra Trębickiego; pod kierunkiem *Konstantego Waroczewskiego*, budowniczego powiatu warszawskiego (z niewielkimi zmianami i powiększeniem pierwotnego projektu). Uszkodzony w działaniach pierwszej wojny światowej 1915. Gruntownie odrestaurowany 1928—9. Remontowany 1946, po nieznacznych uszkodzeniach 1939. Późnoklasycystyczny. Prezbiterium zwrócone ku pn.-wsch. Murowany z cegły, otynkowany. Na planie prostokąta, z wydzielonym we wnętrzu półkolistym prezbiterium, wokół którego zakrystia i kruchtą. Po bokach pn.-wsch. przeszła nawy płytkie prostokątne kaplice. Wewnątrz (fig. 27) kaplice otwarte ku nawie, podobnie jak prezbiterium, półkoleście zamkniętymi arkadami na pilastrach tokańskich. W nawie i kaplicach stropy płaskie, prezbiterium przesklepione hemisferycznie. Ściany nawy dzielone pilastrami jońskimi wspierającymi profilowane belkowanie, ponadto podziały płycinowo-ramowe. Okna zamknięte półkoleście w profilowanych opaskach. Chór muzyczny murowany, na przysadzistych kolumnach tokańskich. Zewnątrz ściany rozcłonkowane pilastrami tokańskimi, na elewacjach bocznych dźwigającymi belkowanie. Między pilastrami odcinki gzymsu na wysokości nasad łuków okien. Fasada o dekoracji płycinowej z motywem serliany z dwóch pilastrów spiętych półkoleścią, profilowaną archiwoltą; w arkadzie wejście podkreślone trójkątnym przyczółkiem oraz okulus. Szczyt trójkątny. Analogiczne wejścia i okulusy w pd.-zach. przeszłach elewacji bocznych. Dach dwuspadowy. — Ołtarz główny (fig. 79), wyk. 1874 *Aleksander Sikorski*, marmurowy, z parą pilastrów tokańskich i trójkątnym szczytem; w polu głównym obraz Przemienienia Pańskiego mal. rzekomo *Ignacy Stelmaski*, restaurowany 1972 przez *Stanisława Komorowskiego*. Ołtarze boczne w kaplicach po 1872: w lewym marmurowym obraz Matki Boskiej Różańcowej ze śś. Dominikiem i Katarzyną ze Sieny, z czasu ołtarza; w prawym, murowanym, obraz św. Mikołaja bpa 2. poł. w. XIX. Ambona po 1872. Obrazy: 1. św. Kazimierz (fig. 104) 104
3. tercja w. XVII, pierwotnie w zwieńczeniu ołtarza; 2. Pogrzeb i powitanie w niebie św. Petroneli (fig. 108), stara kopia z obrazu mal. 1622—3 przez *Guercina (Giovanni Francesco Barbieri)*, w zbiorach Galerii na Kapitolu, restaurowany 1975 przez *Stanisława Komorowskiego*, w ramie rzeźbionej neobarokowej w. XIX; 3. Komunia św. Hieronima 108

- 109 (fig. 109), kopia obrazu mal. 1614 przez *Domenichina* (*Domenico Zampieri*), w zbiorach Pinakoteki Watykańskiej, wyk. w pracowni *E. Orty* w Rzymie w. XIX, restaurowany 1975 przez *Stanisława Komorowskiego*, w razie drewnianej, rzeźbionej, neobarokowej w. XIX. Lichtarze mosiężne: 1—2. z 1. poł. w. XIX; 3—10. neogotyckie 2. poł. w. XIX. Monstrancja (fig. 176) o stopie barokowej, trybowanej w wielkie kwiaty, sprawionej 1675 dla kościoła w Łomnachs przez *Jakuba Mitkiewicza*, kanonika regularnego, proboszcza łomnińskiego, z herbem Przyjaciół oraz inicjałami IIMCRLPŁ; nodus i część górna 2. poł. w. XIX. — Na plebanii: księgi metrykalne od 1791 oraz dokumenty i wizytacje parafii od 1616 oraz z w. XVIII i XIX.

Przed kościołem, poza obrębem muru cmentarza kościelnego figura N. P. Marii Niepokalanie Poczętej ufundowana 1859 przez *P[aulinę] i A[leksandra] Trębickich*, żeliwna, na cokole, pomalowana farbą olejną.

KAPLICA GROBOWA Trębickich na dawnym cmentarzu grzebalnym. Zbudowana po poł. w. XIX. Neogotycka z cegły, otynkowana. Prostokątna z kryptą. Ściany ożywione lizenami. Elewacja frontowa zwieńczona trójkątnym szczytem z fryzem arkadkowym i sterczynami. Okna ostrołukowe. Dach dwuspadowy, kryty blachą. — Wewnątrz tablice epitafijne: 1. Antoniego Trębickiego, pułkownika Wojska Polskiego (zm. 1834), wystawiona przez żonę i dzieci, piaskowcowa z rozetami w wykrojonych narożach oraz herbem Słepowron (Trębickich) na tle panopliów; 2. Zofii z Rykaczewskich Trębickiej (zm. 1867). — W pobliżu kaplicy płyta nagrobna 1846 piaskowcowa z imieniem *Augustyn* oraz zatartym nazwiskiem.

RESZTKI PARKU z w. XIX, otaczającego rozebrany po drugiej wojnie dwór Trębickich (zapewne z 2. ćw. w. XIX), po którym zarys części fundamentów oraz zawałone, murywane piwnice, sklepione kolebkowo. Na osi aleja dojazdowa oraz ślady owalnego podjazdu, od wsch. stawy.

DAWNA OFICYNA DWORSKA. Wzniesiona zapewne 2. ćw. w. XIX. Usytuowana na pn. od dworu. Murowana z cegły, otynkowana. Piętrowa, na planie prostokąta, pięciosiowa. Od wsch. nowsza kwadratowa sionka, od pd. parterowe przybudówki w. XX. Układ wewnątrz dwutraktowy, przebudowany. Sionka ujęta na narożach pilastrami tokańskimi, wejście podkreślone obramieniem uszakowym w tynku; analogiczne obramienie drzwi z sionki do wnętrza, zwieńczone trójkątnym szczytem. Dach czterospadowy, kryty eternitem.

DAWNA RZĄDCÓWKA. Usytuowana przy drodze przez wieś. Wzniesiona 1. poł. XIX. Murowana z cegły, otynkowana. Parterowa, na wysokich piwnicach. Na planie wydłużonego prostokąta, sześciosiowa. Układ wewnątrz dwutraktowy, z korytarzem, do którego wejście po schodkach z ganku od pd. Otwory okienne powiększone. Dach naczółkowy, kryty łupkiem.

MODLIN

TWIERDZA. Powstała obok wsi zwanej w w. XVI Moglno, później do w. XVIII Modlno. Przemianowana na Nowogeorgjewsk aż do odzyskania niepodległości. Od 1961 włączona administracyjnie do Nowego Dworu. Usytuowana w miejscu spływu Narwi i Wisły. W 1. poł. w. XV miejsce przepraw wojsk polskich i litewskich koncentrowanych tu przed wyprawami na Prusy Zakonne. Wzrost znaczenia strategicznego rejonu od czasu wojen szwedzkich 1655—65; w tym czasie na kępie u spływu rzek budowa szanca „Bugskansen” o narysie gwiazdy czteroramiennej, a następnie systemu obozów warownych zamykających przeprawę na pn. brzegu, z szancami przedmostowymi od pd. Walki o przeprawę z wojskami szwedzkimi 1704 oraz pruskimi 1794. W latach 1806—7 z inicjatywy Napoleona gen. *François de Chasseloup-Laubat* szef Inżynierii Wielkiej Armii zaprojektował i zrealizował obok wsi Modlin, na wysokim pn. brzegu Wisły ziemnodrewnianą twierdzę o narysie półowalu, z pięcioma bastionami, otwartą od strony rzeki. Szanice przedmostowe w Kazuniu (na lewym brzegu Wisły) oraz przy Nowym Dworze utworzyły zespół warowny zamykający węzeł komunikacyjny wideł Wisły i Narwi. 1806 rozpoczęcie prac przy udziale arch. *Karola Henryka Galle* (budowa magazynów i piekarni), pod nadzorem Franciszka Salezego Nakwaskiego, komisarza cywilno-wojskowego. Rozbudowa obwałowań od 1811 zapewne wg projektów francuskiego Komitetu Fortyfikacyjnego w Paryżu zgodnie ze wskazówkami Napoleona. Niektóre projekty wyk. zapewne arch. *Adolf Grzegorz Schuch*. Pracami kierowali oficerowie korpusu inżynierów Księstwa Warszawskiego: płk. płk. *Jan Mallet (Malletski)*, dyrektor generalny Inżynierii Wojsk Polskich, *Ignacy Prądzyński* i kapitan *Filip Meciszewski*, inżynier placu oraz pułkownik francuski *Prevot-Vernois*, inżynier placu, i generał *François Haxo*. Istniały wówczas dwie bramy: Ks. Józefa Poniatowskiego i Brama Północy oraz jeden zjazd do mostu. Przed kurty-

nami wzniesiono cztery raweliny, a ok. 600 m na zewnątrz obwałowań trzy dzieła w koronę (środkowe nie ukończone), połączone palisadą oraz zrealizowano murowany śródszaniec korony zachodniej. Równocześnie budowa kojców nad Wisłą, magazynów, murowanej prochowni w bastionie wewnętrznego narysu oraz działobitni na Wyspie Szwedzkiej. Od 1814 konserwacja twierdzy: niewielkie prace podejmowane 1818 i 1826. Do 1824 kierownictwo budowy w rękach arch. *Michała Kado*. 1830 po Nocy Listopadowej twierdza w rękach powstańców. 1832—41 gruntowna modernizacja twierdzy przez Rosjan wg projektu gen. *Iwana Dehna* i gen. *Aleksandra Iwanowicza Feldmana*, w tym czasie czynny arch. *Feliks Radwański (mł.)*. W kurtynach II—III i IV—V założono bramy, zaś w kurtynie I—II poternę. Korony połączone ciągłymi wałami o narysie kojcowym. Przed korony i kojce wysunięto raweliny i lunety z półokrągłymi działobitniami na placach broni krytej drogi. W fosie wzniesiono mur Carnota z poprzecznicami i w barkach ze skazamatowanymi stanowiskami artylerii, w przeciwskarpach przebito chodniki kontrminowe. Przy kojcach między koronami wzniesiono dwie podwójne bramy: Zakroczymską i gen. *Ignacego Ledóchowskiego* przy kojcu IX oraz Północną i płk. *Augusta Szulca* przy kojcu XII; trzecią tzw. Ostrołęcką założono we Froncie Ostrołęckim nad Narwią. Od 1864 wzniesienie ciągłych koszar obronnych i dalsza modernizacja twierdzy wg wskazań gen. *Edwarda Todtlebena* (osłona ziemna dzieł murowanych, wyburzenie górnych pięt kojców, wzmocnienie sklepień, pogrubienie nasypów ziemnych). Twierdza modernizowana od 4. ćw. w. XIX; w tym czasie wzniesienie w cytadeli budynków o charakterze mieszkalnym, m.in. osiedla oficerskiego na przełomie w. XIX/XX, i magazynowo-gospodarczym. W 1878—80 dla pogłębienia obrony zbudowano pierścień 8 fortów ceglano-ziemnych (I—VIII) w odległości 2 do 6 km od cytadeli. Kolejną modernizację przeprowadzono w latach 1912—14; z tego okresu zewnętrzny pierścień 10 fortów betonowych (IX—XVIII) w odległości 4,5 do 8 km od cytadeli na obwodzie blisko 50 km, z zastosowaniem osłon żelbetowych i stalowych wieżyczek pancernych. Po I wojnie światowej w obrębie twierdzy wzniesiono w latach trzydziestych bloki wojskowe wg projektu arch. *Aleksandra Bojemskiego* oraz w latach 1927—38 domy podoficerskie wg projektu arch. *Bolesława Handelsmana-Targowskiego*.

CYTADELA.

A. KOSZARY. Budynek wzniesiony po 1864, z włączeniem partii starszych budynków z lat po 1832, m.in. mieszczącego bramę Napoleona. Długości ok. 2.800 m, otaczający narzysm wydłużonego, nieregularnego sześcioboku wewnętrzny dziedzińiec; skrzydło pd. budynku usytuowane na krawędzi szkarpy rzecznej (jego odcinek przy narożniku pd.-zach., długości ok. 200 m, zniszczony). Od wsch. zachowana fosa, nad którą dwa ceglane mosty, przechodzące też nad obniżeniem wewnętrznego dziedzińca. Wnętrza i elewacje częściowo przebudowane. Budynek murowany z cegły, elewacje od strony dziedzińca otynkowane. Wskutek nierówności terenu budynek wysokości od 2 do 5 kondygnacji, z trzema wieżami wyniesionymi do trzech kondygnacji ponad korpus koszar (w jednej z wież zbiornik wodny). Częściowo podpiwniczony (w piwnicach dawny areszt). Kryty dachem dwuspadowym. Układ wewnątrz dwu- i półtraktowy, o pomieszczeniach sklepionych kolebkowo i kolebkowo z lunetami. Elewacje od strony dziedzińca zróżnicowane w poszczególnych skrzydłach i ich odcinkach, niektóre z późnoklasykystycznym wystrojem architektonicznym; m.in. zach. część dwukondygnacyjnej elewacji pd. skrzydła pn. (fig. 67), z odcinkowo zamkniętymi wnękami i masywnymi nadokiennikami w przyziemiu, górna kondygnacja o rytmicznym układzie trójek okien, rozdzielonych toskańskimi pilastrami, dźwigającymi odcinki tryglifowego fryzu. W środkowej części tego skrzydła wyodrębniona elewacja bramy (fig. 70), boniowana, z trzema wysokimi wnękami arkadowymi, zwieńczona belkowaniem i murkiem attykowym; nad nią nieco późniejsza kondygnacja wieżowa z ostrołukową wnęką arkadową oraz gzymsem na pseudomachikułach. Elewacja skrzydła wsch. o czterech kondygnacjach; dwie dolne boniowane, górne dzielone arkadowymi wnękami, w których na trzeciej kondygnacji trójki okien rozdzielonych pilastrami, na czwartej okna półkoliste typu termalnego; środkowa część tej elewacji wyodrębniona pozornym zryzalitowaniem, zwieńczona niskim przyczółkiem. Podobnie ukształtowana trzykondygnacyjowa elewacja skrzydła pd. Wieże (we wsch. części skrzydła pd., w pd.-zach. narożu koszar i we wsch. części skrzydła pn.) czworoboczne (fig. 61), w dolnej kondygnacji szerokie, kilkuosiowe, zwieńczone pseudoblankowaniem, w górnej (wzgl. w dwu górnych) znacznie węższe, zwieńczone gzymсами na konsolkach. — W budynku koszar osiem bram (trzy zamurowane), m.in. w skrzydle pd. brama Napoleona i tzw. Brama Ciemna. B r a m a N a p o l e o n a bonio-

67

70

61

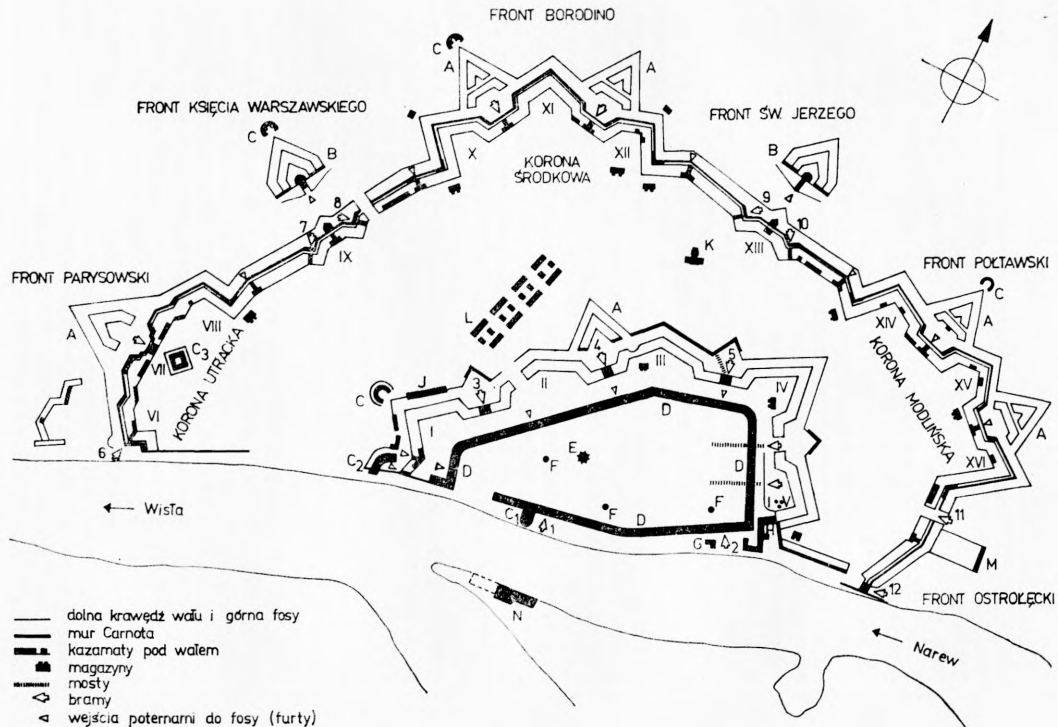
wana, z dwoma przelotami sklepiionymi kolebkowo, między nimi na osi szeroka płycina zamknięta koszowo, w niej dwie wnęki z okienkami i wyżej tablica żeliwna z datą 1836. — Z obronnych kojców koszar zachowany od strony rzeki kojec płk. Filipa Meciszewskiego częściowo zniszczony; kojec gen. Maurycego Haukego rozebrany, działobitnia w czole wybudowy zach. zachowana. Przy skarpie koło wieży pd-wsch. jednokondygnacyjne kazamaty.

Na dziedzińcu wewnątrz zachowane: wieża ciśnień i latryny (zob. niżej B i C) oraz kilka niewielkich budynków usługowych.

- 69 B. WIEŻA CIŚNIEŃ (fig. 69). Zbudowana zapewne 1870—80. Budynek eklektyczny. Murowany z cegły, otynkowany. Na planie ośmioboku, dwukondygnacyjny. Ujęty na narożach wydatnymi filarami, w przyziemiu prostokątnymi, w górnej kondygnacji wielobocznymi, ożywionymi płycinami, wystającymi ponad dach, zwieńczonymi krenelażem. W zwieńczeniu ścian odcinki gzymsu koronującego profilowanego, z pseudomachikułami. W przyziemiu głębokie wnęki zamknięte odcinkowo, w których dawniej poidła dla koni, ponad nimi półkoliste okna. W drugiej kondygnacji półkolistie zamknięte okna w profilowanych obramieniach, podkreślone boniowaniem. Dach spłaszczony, kryty blachą. Częściowo zachowane wyposażenie: żelazne instalacje, zbiorniki, schody, pomosty, wydobne krany.
- 68 C. LATRYNY (fig. 68). Zbudowane zapewne 1870—80. Obecnie pomieszczenia administracyjno-gospodarcze. Trzy analogiczne budynki usytuowane na dziedzińcu wewnętrznym koszar. Murowane z cegły, otynkowane, boniowane. Parterowe, na planie koła. Wejścia, podkreślone pseudorustyką, i okna bądź płyciny zwieńczone ponad gzymsem kordonowym ostrołukowymi okienkami bądź blendami w boniowanych opaskach z kluczem. Dach spłaszczony, namiotowy, kryty blachą.

Cytadela twierdzy Modlin ok. 1 : 20 000

I—XVI — bastiony wzgl. inne dzieła (VII, IX, XIII) w linii kurtyń; A — raweliny, B — lunety, C — działobitnie, C₁ — kojec płk. Maciszewskiego, C₂ — działobitnia z młynem i magazynem zboża, C₃ — tzw. reduta Napoleona, D — koszary, E — wieża ciśnień, F — latryny, G — elektrownia, H — hydrofornia, I — filtry, J — piekarnia, K — kasyno oficerskie, L — osiedle oficerskie w XIX/XX, M — chłodnia, N — spichlerz. — Bramy: 1. Napoleona, 2. brama tzw. Ciemna, 3. Poniatowskiego, 4. Pólnocy, 5. Dąbrowskiego, 6. tzw. brama Saperska, 7. Zakroczyńska, 8. Ledóchowskiego, 9. Północna, 10. Szulca, 11. brama tzw. Kolejowa (Szylinga), 12. Ostrołęcka

D. FORTYFIKACJE WEWNĘTRZNE. Wał, fosa, kryta droga ze zjazdami do fosy dobrze zachowane, stok częściowo. Wał przerwany dla uzyskania przejazdu w zach. czole bastionu II i osi kurtyny IV—V (rozebrano tam rosyjską bramę), zniszczony fragment wału w bastionie III. Zachowane następujące kazamaty i położone w sąsiedztwie wału budowle: na krawędzi skarpy wiślanej mur Carnota łączący budynek koszar z działobitnią. W kurtynie O-I dwie poterny, jedna pozostałością tzw. bramy gen. François de Chasseloup-Laubat. Wał kurtyny skazamatowany od wewnątrz i od zewnątrz, podobnie skazamatowane od zewnątrz i częściowo od wewnątrz pd. czolo bastionu I. Przed kurtyną O-I działobitnia na rzucie litery J (fig. 62), ceglana z kamiennym detalem, dwu- i trzykondygnacyjowa, pierwotnie kryta ziemią, obecnie dachem, z własną fosą ze skazamatowaną przeciwskarpą. W działobitni młyn i magazyn zboża, w części wysuniętej na skarpe wiślaną winda do wyładunku zboża ze statków. W sąsiedztwie budynek magazynowy, kryty dachem. Na placu broni krytej drogi przed bastionem I dobrze zachowana działobitnia (jedyna tego typu) ceglana, z kamiennym detalem, z tablicą z datą 1839, jedno- i dwukondygnacyjowa, trzydziestoosiowa, o 52 strzelnicach artyleryjskich, pierwotnie kryta ziemią. Od przedpola otoczona własną fosą, z murowaną, skazamatowaną przeciwskarpą. Zachowane ozdobne żeliwne ogrodzenie z dwiema bramami. Z fosy bastionu I do działobitni częściowo zasypana poterna. W fosie przed pn. czołem bastionu I piekarnia ceglana, dwukondygnacyjowa, kryta ziemią. W osi kurtyny I—II zamurowana Brama ks. Józefa Poniatowskiego z 1811—12 (fig. 63, 64), ceglana z detalem kamiennym, jednokondygnacyjowa z jednym przelotem ujętym boniowaną archiwoltą i zwieńczonym gzymsem na krokostynach oraz z dwiema kordegardami po bokach, w których podcienia z parami toskańskich kolumn oraz żeliwnymi ozdobami. W kurtynie II—III zamurowana brama z 1811—12 z tablicą piaskowcową z orłem Księstwa Warszawskiego i napisem Brama Północy; ceglana z kamiennym detalem, przebudowana. Przed kurtyną rawelin, jedyny zachowany z 1811—12; profile wału dobrze zachowane, częściowo zniszczone kazamaty w szczytach wału od strony kurtyny i w przeciwskarpie przed bastionem III. W fosie przed rawelinem fragmenty rozebranego muru Carnota. Częściowo przed zach. czołem bastionu III i całkowicie przed pn. przeciwskarpa skazamatowana; ściana zewnętrzna kazamat zniszczona. We wnętrzu bastionu III wolnostojący, kryty ziemią, betonowy, jednokondygnacyjny ma-

gazyn z dwiema przelotniami, zachowanymi stalowymi okiennicami i drzwiami. W kurtynie III—IV brama, zamurowana, z tablicą z datą 1837 i napisem *Brama Dąbrowskiego*, ceglana z kamiennym detalem, ujęta w kordegardy, z ostrołukowymi archiwoltami. Przed bramą, nad fosą zachowane ceglane filary mostu. Obok bramy, z furty, zniszczone przejście do rawelinu. Na placu broni przed kurtyną III—IV częściowo zniszczone kazamaty przeciwskarpy. We wnętrzu bastionu IV wolnostojący betonowy magazyn kryty ziemią. Na placu broni przed kurtyną IV—V pozostałości kazamat przeciwskarpy. We wnętrzu bastionu V trzy budowle filtrów, jednokondygnacyjne, ceglane, zewnątrz betonowe; obok kilkukondygnacyjny, ceglany budynek hydroforni. Czoło bastionu V półodziane murem ceglanym. Na stoku przed pd. czołem bastionu V budynek mieszkalny ceglany, trzykondygnacyjny z gankiem drewnianym na drugiej kondygnacji (w stylu rosyjskiego budownictwa letniskowego). Przed krótkim odcinkiem kurtyny na pd. od bastionu V w fosie kazamaty skarpowe i przeciwskarpowe; tamże przepompownia betonowa, z dwoma zespołami maszyn parowych i pomp z 1900. Kurtyna zakończona dziełem wysuniętym na pd., w którym wał na rzucie prostokąta o skazamatowanym oskarpowaniu ceglanym, od wewnątrz wejścia do kazamat. Obok na zach. elektrownia na planie litery L, ceglana, opuszczona. Przy przepompowni i elektrowni stare, wysokie ceglane kominy.

E. FORTYFIKACJE ZEWNĘTRZNE. Główną ich linię tworzą dzieła w koronę: Korona Utracka, Korona Środkowa i Korona Modlińska, połączone kurtynami o narysie kojcowym. Przed kurtynami lunety, przed koronami raweliny. Cały obwód podzielony na sześć frontów: Front Parysowski, Front Księcia Warszawskiego, Front Borodino, Front Św. Jerzego, Front Połtawski i Front Ostrołęcki. Wał z murem Carnota skazamatowany w barkach kurtyn, fosa (częściowo wodna) całego obwodu fortyfikacji zewnętrznych oraz wały ziemne i fosy rawelinów oraz lunet dobrze zachowane. Wał przerwany dla uzyskania przejazdu w dwóch miejscach: w kurtynie IX—X i w kurtynie na pd. od bastionu XVI; murowane budowle częściowo zniszczone, mur Carnota w niewielkim stopniu. Odcinek cytadeli między wewnętrznym i zewnętrznym obwodem fortyfikacji osłonięty od Narwi wałem z murowanym oskarpowaniem ceglanym, od Wisły murem Carnota zachowanym na odcinku przylegającym do bastionu VI. Przy pd. barku bastionu VI w kazamatach muru Carnota pierwotnie cela śmierci z kaplicą, w fosie miejsce

egzekucji. Od wewnątrz w bastionie VI wejście do kazamat i do poterny do fosy, tzw. Brama Saperska. Przed bastionem VI wysunięte nieregularne dzieło ziemne o wałach z zachowanym wejściem do kazamat i zespół kazamat. Kurtyna VI—VII od wewnątrz w części skazamatowana. W osi Korony Utrackiej brama ceglana, zamurowana, z 1832—41, pięcioosiowa, jednoprzelotowa. W sąsiedztwie od wewnątrz działobitnia napoleońska (fig. 59), tzw. apteka lub reduta Napoleona, zrealizowana w 1811—12 przez por. *Klemensa Kołaczkowskiego*; murowana z cegły na kamiennym cokole, dwukondygnacyjowa, na planie kwadratu z dziedzińcem pośrodku, otoczona fosą; układ wewnątrz jednotraktowy; zachowane mury i większość sklepień. W kurtynie VII—VIII wejście do kazamat oraz zespół kazamat. Z rawelinu przed koroną zachowane wały ziemne i fosa. W kurtynie VIII—IX wejście do poterny do fosy, bez wylotu w murze Carnota. Od wewnątrz wolnostojący betonowy magazyn amunicyjny kryty ziemią, z dwiema przelotniami. W załamaniach wału przy kaponierze IX bramy: Zakroczymska (pd.-zach.) i gen. Ignacego Ledóchowskiego (pn.-wsch.); ta ostatnia z wylotem w murze Carnota, w oprawie klasycystycznej z 1832—41, z czerwonego piaskowca; pierwsza zniszczona. Kaponiera zniszczona z widocznym fragmentem przy murze Carnota. Luneta IX (tzw. schron gen. Józefa Sowińskiego), zaniedbana, z zachowanym wałem i fosą oraz działobitnią szyjową z mostem i bramą; przylegający do niej mur Carnota rozebrany, dalsze kazamaty zachowane; działobitnia ceglana, jedno- i dwukondygnacyjowa, na rzucie strzelnicy kluczowej. W osi lunety na placu broni półokrągła działobitnia ceglana z kamiennym detalem, jednokondygnacyjowa. W przeciwskarpie fosy wejście do kazamat. W kurtynie IX—X wejście do poterny do fosy. Zach. czoło bastionu X częściowo oskarpowane, niezależnie od muru Carnota. Na placu broni przed bastionem X prostokątny schron ceglany, kryty ziemią. W osi kurtyny X—XI brama z zamurowanym wejściem, również w murze Carnota. Przed kurtyną rawelin ze zniekształconą działobitnią w szyi zach. fosy oraz półokrągłą działobitnią na placu broni krytej drogi. Przed bastionem XI skazamatowany odcinek muru Carnota przed czołami. W kurtynie XI—XII od wewnątrz odcinek kazamat z częściowo zniszczoną bramą na osi; na wprost bramy zamurowane dwie bramy w murze Carnota. Przed kurtyną rawelin, w którym z murowanych elementów zachowany jedynie fragment działobitni w szyi zach. fosy. Na placu broni przed bastionem XII prostokątny schron ceglany, kryty ziemią. W wewnętrznym narożu ba-

stionu XII dwa niewielkie schrony. W głębi bastionu ceglany, wzmocniony betonem magazyn z dwiema przelotniami i bramą w szczycie, kryty ziemią. Od wewnątrz przy kurtynie XII—XIII wolnostojący magazyn amunicyjny z dwiema przelotniami. W załamaniu kurtyny wlot do kazamaty i poterna do fosy. Przy kaponierze XIII dwie bramy: Północna (zach., nie zachowana) oraz płk. Augusta Szulca. Luneta XIII (fig. 60) analogiczna do IX, dobrze zachowana, zniszczona jedynie półokrągła działobitnia na placu broni. W kurtynie XIII—XIV od wewnątrz kazamaty oraz w załamaniu kurtyny wejście do kazamat i poterna do fosy. Przy barku bastionu XIV od wewnątrz magazyn amunicyjny, wolnostojący, betonowy z dwiema przelotniami, kryty ziemią. W bastionach XIV i XV od wewnątrz po dwa wejścia do niewielkich schronów w czołach. W kurtynie XIV—XV od wewnątrz odcinek kazamat, na osi wejście do poterny do fosy. Z rawelinu XIV—XV zachowane: wał i fosa, fragment zniszczonych kazamat w szyi na osi, częściowo zniszczona kaponiera w szyi fosy wsch. oraz półokrągła działobitnia na placu broni krytej drogi w narożu. W kurtynie XV—XVI od wewnątrz odcinek kazamat i wejście do poterny do fosy. Z rawelinu XV—XVI zachowane wały i fosa, zach. kaponiera szyjowa w trakcie rozbiórki, wsch. częściowo zachowana. W załamanej w anгуł kurtynie na pd. od bastionu XVI od wewnątrz odcinek kazamat i wejście do poterny do fosy oraz tzw. Brama Kolejowa (gen. Szylinga), z okresu międzywojennego. Przed kurtyną na pd. od Bramy Kolejowej wielka podziemna chłodnia, betonowa, dwukondygnacyjowa. — Nad Narwią Brama Ostrołęcka z 1836 (fig. 65, 66), dwukondygnacyjowa, podpiwniczona, z detalem kamiennym, pierwotnie jedno- obecnie dwuprzelotowa, z kordegardami; przy bramie od strony rzeki z obu stron mur Carnota, przed bramą fosa częściowo przekryta. Zewnątrz elewacja bramy skromna, od wewnątrz z parami pilastrów toskańskich w wielkim porządku, dźwigających belkowanie z fryzem tryglifowym. — W obrębie fortyfikacji liczne budynki poro- teczne: m.in. kasyno (zob. niżej, F), izby chorych, poczta, łaźnia, pralnia, liczne budynki magazynowe i gospodarcze oraz mieszkalne: parterowe i piętrowe m.in. osiedle oficer- skie z w. XIX/XX, bloki wojskowe z lat 20-tych i 30-tych w. XX.

60

65, 66

F. KASYNO (fig. 71). Zbudowane w 3. ćw. w. XIX być może przy udziale arch. *Piotra Leona Karasińskiego*. Restaurowane 1974—6. Architektura zewnętrzna o cechach neogoty- c-

71

kich, wnętrza eklektyczne. Budynek murowany z cegły, niektóre elementy tynkowane. Na planie litery T, piętrowy, z tylnym skrzydłem dwupiętrowym. Elewacja frontowa piętnastoosiowa, z wyższym siedmioosiowym ryzalitem, poprzedzonym gankiem z tarasem. Podziały wszystkich elewacji płycinowo-ramowe z gzymsami. Ryzalit zwieńczony attyką ze słupkami i ślepymi okulusami, wspartą na gzymsie machikułowym, obiegającym też tylne skrzydło. Wielkie arkadowe okna na piętrze ryzalitu zwieńczone ostrołukowymi archiwoltami. Wewnątrz na osi sieni schody (fig. 73), od podestu dwuramienne, ze stopniami z białego marmuru, wyk. przez firmę kamieniarską braci *Stefana i Michała Bartmańskich* z Warszawy, restaurowane 1976; balustrada schodów kuta z żelaza, z dekoracją o motywach roślinnych, z dwoma gryfami (fig. 76) po bokach, ponad podestem w ścianie nisza (fig. 75) zamknięta łukiem półkolistym, ujęta kolumnami jońskimi. Na piętrze sala balowa (fig. 74) z polichromią o motywach roślinnych i dekoracją sztukatorską oraz sala koncertowa (fig. 72), ze sztukateriami na ścianach i suficie. Stolarka ozdobna z czasu budowy. Dachy silnie spłaszczone, kryte blachą.

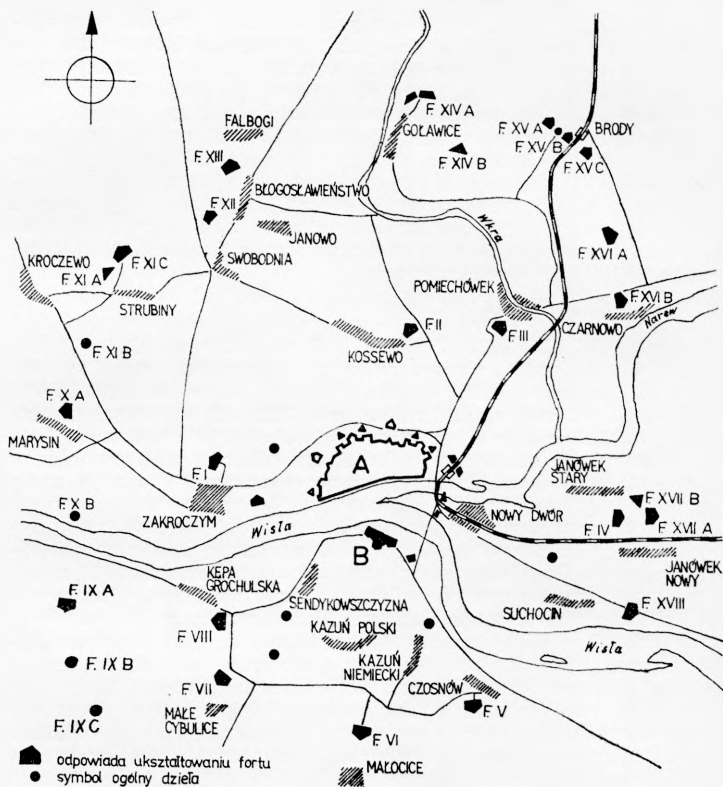
- 77 **SPICHLERZ** (fig. 77). Na cyplu w widłach Narwi i Wisły. Wzniesiony 1844 wg projektu arch. *Jana Jakuba Gaya*, pod którego kierunkiem zatrudniony arch. *Piotr Leon Karasiński*. Budowany jako inwestycja Banku Polskiego, wydzierżawiany corocznie Intendenturze czynnej armii; w 1853 odkupiony przez rząd. Podczas działań wojennych 1939 wypalony wraz ze zniszczeniem, wskutek wybuchu amunicji, skrzydła zach., rozebranego ostatecznie po drugiej wojnie. Obecnie w ruinie; zachowane mury obwodowe skrzydła wsch. i ryzalitu środkowego, część ścian działowych oraz sklepień kolebkowych. Neorenesansowy. Murowany z cegły, otynkowany, boniowany. Na wysokim, dwustopniowym cokole oblicowanym kamieniem, z kamiennymi, boniowanymi pasami na narożach oraz obramieniami portali bramnych. Na planie wydłużonego prostokąta, pierwotnie czterdziesto- pięćoosiowy, z siedmioosiowym ryzalitem (niegdyś środkowym) w elewacji pd. Czterokondygnacyjny w zewnętrznym widoku, wewnątrz o sześciu kondygnacjach. Z trzema bramami na przestrzał (zach. nie zachowana), od strony lądu dla ruchu pieszego i kołowego, od strony rzeki spełniającymi rolę komór załadowczo-wyładowczych zboża bezpośrednio z barek na poziom parteru oraz pierwszego piętra. Portale bramne w elewacji pn. lekko ryzalitowane na wysokość

trzech kondygnacji, o arkadowych otworach, środkowy zwieńczony gzymsem machikułowym z pseudoblankowaniem. Ponad portalem głównym od pd. w przyłączach dekoracja płaskorzeźbiona w narzucie z motywami panopliów, nad nimi belkowanie z gzymsem konsolkowym i gładkim fryzem. Okna dolnej kondygnacji zamknięte odcinkowo, małe prostokątne, drugiej kwadratowe, dwóch najwyższych zamknięte półkoliście. W elewacjach otwory wentylacyjne osłonięte odlanymi z żelaza rzeźbionymi głowami lwów, poniżej których także helmy antyczne. Część środkowa budynku w obu elewacjach zwieńczona attyką z pseudomachikułami. 1844 urządzenie bulwarów nadrzecznych.

DZIEŁA ZEWNĘTRZNE.

A. PRZYCZÓLEK MOSTOWY w Kazuniu. 1806—13 budowa przedmościa wraz z twierdzą wg projektu gen. *François de Chasseloup-Laubat* i gen. *François Haxo* oraz płk. *Jana Mallet (Malletskiego)*. Przebudowa 1832—41 wg projektu gen. *Iwana Dehna* i gen. *Aleksandra Iwanowicza Feldmana*. Zniszczony z wyjątkiem zach. krótkiego odcinka wał zewnętrzny osłaniający od wsch. koszary szyjowe oraz wał i fosa pn. czoła zach. bastionu korony. Koszary szyjowe na rzucie półkola z wewnętrznym dziedzińcem, od strony rzeki zamknięte linią prostą. Ceglane o narożach i gzymsach kamiennych. Dwukondygnacyjne, dwu- i półtraktowe. W przyziemiu stropy drewniane, na piętrze sklepienia. Pierwotnie kryte ziemią, obecnie dachem. Mur Carnota z dwiema bramami i kaponierą na osi. Kaponiera ceglana, jednokondygnacyjowa, pierwotnie kryta ziemią, obecnie dachem; na rzucie wydłużonego prostokąta, na końcu zaokrąglonego. Mur Carnota po obu stronach koszar przeciągnięty na boki do skrajnych bastionów korony; w murze dwie bramy na dziedzińcu wewnętrzny dzieła. Na dziedzińcu magazyn jednokondygnacyjny, okryty ziemią oraz cerkiew przerobiona obecnie na halę sportową, po rozebraniu dwóch wież. Dziedzińiec wewnętrzny dzieła otoczony wałem i fosą wodną na rzucie korony z trzema bastionami i dwiema kurtynami. Na zewnątrz korony od zach. jednokondygnacyjny budynek magazynowo-gospodarczy, ceglany, czterokomorowy. — Wsch. barkan przyczółka z lat trzydziestych w. XIX, później modernizowany; zachowany częściowo wał i fosa oraz ślady ceglanej poterny w wale.

B. FORTY. 1. „Ostrołęka” na prawym brzegu Narwi, wzniesiony zapewne 3. ćw. w. XIX, silnie zniszczony, nieużytk-

Twierdza Modlin ok. 1 : 200 000

A — cytadela, B — przyczółek mostowy w Kazuniu, F. I—XVIII — dzieła zewnętrzne (forty)

kowany, z częściowo zachowanym wałem i fosą; 2. „Barbakan” („Św. Michała”), usytuowany na lewym brzegu Narwi, wzniesiony zapewne 3. ćw. w. XIX, później modernizowany, dobrze zachowany, z koszarami na planie koła i wewnętrznym dziedzińcem; 3. fort na pn. od Bramy Ostrołęckiej na prawym brzegu Wisły, wzniesiony zapewne 3. ćw. w. XIX. — Pozostałe forty: fort I na pn.-wsch. od Zakroczymia, wzniesiony 1878—80, modernizowany 1912—14, z koszarami ceglany, dwukondygnacyjnymi, krytymi ziemią; na zapleczu fortu dwie prochownie z 1880 oraz z ok. 1905; forty II—VIII wzniesione w latach 1878—80, modernizowane 1912—14, na zapleczach prochownia z końca w. XIX oraz magazyny amunicyjne „Zajączka” i „Ordona” z ok. 1912—14; forty IX—XVIII oraz dzieła pośrednie wzniesione 1912—14; wśród nich ważniejsze trzy grupy fortowe: „Janówek” (forty IV, XVIIA, XVIIIB), „Goławicka” (Forty XIVA, XIVB) i „Carski dar” (forty XVA, XVB, XVC), zrealizowane na wzór niemieckich „Feste” i francuskich „centre de resistance” przez gen. N. A. *Bujnickiego*.

NIEPORĘT

WIEŚ. Położona nad rzeką Długą, niedaleko jej ujścia do Narwi. Pierwotnie wieś książęca w pobliżu przeprawy do Zegrza (dawniej Zgierz), ośrodek obszernej włości. 1484 sprzedana przez Bolesława V księcia mazowieckiego braciom Prażmowski: Michałowi, archidiakonowi płockiemu oraz Wawrzyńcowi, dworzaninowi książęcemu (późniejszy wojewoda mazowiecki, zm. 1532) wraz z przeniesieniem wsi na prawo niemieckie. W 2. poł. w. XVI własnością królewską. Zygmunt III wznosił tu drewnianą rezydencję, kaplicę oraz założył ogród. W tym czasie wykopany kanał zw. królewskim dla osuszenia błotnistej doliny rzeki Długiej. Wezwany tu 1651 przez Jana Kazimierza budowniczy, geometra i malarz gdański Holender *Piotr Willer* buduje pawilon (Lusthaus) zwany dworem holenderskim, browar oraz służę. Miejsce pobytu rodziny królewskiej w czasie zarazy 1652. Podarowana 1658 przez Jana Kazimierza warszawskim jezuitom. 1749 August Aleksander Czartoryski, wojewoda ruski, późniejszy generał ziem podolskich nabywa 3/4 Nieporętu od Michała Prażmowskiego, starosta mszczonowskiego, zaś 1778 pozostałą część od Franciszka Prażmowskiego, kasztelana zakroczymskiego. Następnie własność Stanisława Lubomirskiego, marszałka wielkiego koronnego (zm. 1783) i jego żony

Izabelli z Czartoryskich, później przez małżeństwo ich córki Aleksandry ze Stanisławem Kostką Potockim w rękach Potockich, od których 1881 nabyło Nieporęt Berlińskie Towarzystwo Handlu Drzewem. 1882 zniszczona pożarem.

- KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii (fig. 15). Ufundowany 1651 przez Jana Kazimierza; 1658 przekazany warszawskiemu zgromadzeniu jezuitów. Parafia erygowana 1668. Konsekrowany 1696 przez Andrzeja Chryzostoma Załuskiego bpa plockiego. Zapewne wówczas ukształtowanie fasady oraz wystrój architektoniczny wnętrza. Remontowany w XVIII i XIX. Uszkodzony w działaniach wojennych 1944. Odnowiany w latach sześćdziesiątych w. XX oraz 1979. Barokowy. Zwrócony prezbiterium na zach. Murowany z cegły, otynkowany. Na planie krzyża o płytkim prostokątnym prezbiterium, jeszcze płytszych ramionach transeptu i zbliżonej do kwadratu nawie; po bokach prezbiterium niskie, prostokątne przybudówki mieszczące skarbczyk i zakrystię. Ściany we wnętrzu (fig. 18) ujęte na narożach uproszczonymi pilastrami, dźwigającymi wydatne przelamujące się belkowanie o profilowanym gzymsie. Sklepienie kolebkowe na gurtach, nad skrzyżowaniem nawy i transeptu kolebkowo-krzyżowe. Chór otwarty ku nawie półkuliście zamkniętą arkadą, pod nim kruchta sklepiona krzyżowo. Okna w ścianach tarczowych duże, zamknięte odcinkowo, w profilowanych, uszatyh obramieniach z gzymsami. Przejście z kruchty do nawy zamknięte półkuliście. W prezbiterium portale uszakowe po 1651 barokowe: 1. lewy do skarbczyka (fig. 20), piaskowcowy ze skrzydłem drzwiowym obitym blachą żelazną wzmocnioną płaskownikami; 2. prawy, do zakrystii (fig. 19), z czarnego marmuru, z wolutowym zwieńczeniem, w którym kartusz rolwerkowy z herbem Snopek Wazów. Zewnątrz przy narożach szkarpy, elewacje boczne gładkie, gzyms koronujący profilowany. Fasada parawanowa, ujęta parami uproszczonych pilastrów, zwieńczona trójkątnym ogzymsowanym szczytem. Na osi ponad prostokątnym wejściem duże okno zamknięte półkuliście w profilowanym obramieniu, pod nim płycina o wykrojonych narożach; w szczycie okulus. W ścianach zewnętrznych wmurowane tablice piaskowcowe: 1. Konstancji z Zabłockich Niedźwiedzkiej (zm. 1816); 2. Józefa Smolińskiego, syna Dionizego i Katarzyny (zm. 1818). Dachy dwu- i trójspadowe, kryte blachą. — W neobarokowych ołtarzach obrazy: w głównym w zwieńczeniu św. Karol Boromeusz (fig. 105), kopia obrazu z w. XVII (analogiczny w katedrze fromborskiej); w bocznych:

w prawym Chrystus Ukrzyżowany, mal. *Adrian Głębocki* 2. poł. w. XIX, przemaalowany; w lewym N. P. Maria Niepokalanie Poczęta, mal. *Adolf Herman Duszek* 1953, w zwieńczeniu św. Józef 2. poł. w. XIX mal. *Adrian Głębocki*. Monstrancja (fig. 179) neobarokowa, ufundowana 1852 przez Kaliksta i Emilię Orzeszków, z herbami Dąb oraz Korab (Orzeszków).

179

Na cmentarzu kościelnym nagrobki: 1. rodziny Omylińskich, ufundowany 1836 przez Jana Omylińskiego, uszkodzony; 2. Szymona Kowalskiego (zm. 1837) (fig. 220), z piaskowca; na dwustopniowym cokole sarkofag zwieńczony pokrywą z trójkątnymi szczycikami i palmetowymi akrotieriami, dźwigający obelisk, tablica inskrypcyjna zatarta, ozdobiona chustą na rozetkach i krzyżem; 3. piaskowcowy z 1. poł. w. XIX, zachowany fragmentarycznie, z płasko-rzeźbioną czaszką oraz pieszczelami.

220

Przed kościołem (poza obrębem muru cmentarnego): na postumencie z piaskowca figura klasycystyczna z piaskowca N. P. Marii Niepokalanie Poczętej, wystawiona 1863 przez Jakuba Dębkowskiego, oraz krzyż żeliwny z figurą Chrystusa ok. poł. w. XIX.

DZWONNICA-BRAMA. Na osi fasady kościoła. Wystawiona w. XIX (?). Murowana z cegły, otynkowana. W przyziemiu przejście zamknięte półkoliście, ponad gzymsem trzy prześwity arkadowe, rozdzielone pilastrami toskańskimi. Daszek dwuspadowy, blaszany. — Dzwony: 1. zw. „Jan Kazimierz”, przelany 1739 zapewne w Gdańsku; 2. odlany 1739 przez [Carla Gottfrieda] *Anthony* z Gdańska.

NOWA OLSZEWNICA

WIEŚ. W latach 1793—4 wzmiankowany w źródłach pałac w Olszewnicy wykupiony od Stanisława Poniątkowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego (wraz z będącym w jego posiadaniu pałacem w Górze oraz miastem Nowy Dwór) przez Ludwika Szymona Gutakowskiego, szambelana królewskiego, prezesa Senatu Księstwa Warszawskiego.

KAPLICZKA PRZYDROŻNA. Wystawiona 2. poł. w. XIX. Murowana z cegły, otynkowana. Prostokątna, ścianki boczne ozdobione płycinami. Daszek dwuspadowy, kryty papą.

NOWY DWÓR

MIASTO DAWNIEJ POWIATOWE. Położone na lewym brzegu Narwi, w pobliżu jej ujścia do Wisły. W końcu w. XIII własność Jana, z rodu Nałęczów, wojewody czerskiego, w poł. w. XIV przejściowo w rękach księżęcych, ośrodek administracyjny. 1374 zwrócony przez Siemowita III, księcia mazowieckiego, synom Tomisława z rodu Nałęczów Dobrogostowi, Abrahamowi i Niemierzy wraz z przywilejem na lokację miasta na prawie chełmińskim (ich potomkowie przyjęli nazwisko Nowodworskich). Położone w węzłowym punkcie dróg wodnych, istniała tu komora celna. Miasto stanowiło ośrodek handlu solą i zbożem. Zniszczone w czasie wojen szwedzkich poł. w. XVII. Ok. 1630 istniała tu kaplica bernardynów zniszczona w czasie wojen szwedzkich. Utrata praw miejskich w. XVI i w. XVIII. Od 1775 w posiadaniu Stanisława Poniatowskiego, podskarbiego wielkiego litewskiego, bratanka króla. Ożywienie miasta w związku z powstaniem 1778 ośrodka sukienniczego oraz sprowadzeniem niemieckich rzemieślników. Odzyskanie praw miejskich 1782 staraniem Stanisława Poniatowskiego. Od 1795 dobra w posiadaniu Ludwika Szymona Gutakowskiego, szambelana królewskiego, członka Rady Nieustającej, prezesa Senatu Księstwa Warszawskiego. W 1781 założona przez Jana Antoniego Krügera (Kriegera) drukarnia specjalizująca się w drukach hebrajskich, funkcjonująca do 1813. Fabryka sukna założona przed 1794, po zastoju ok. 1820 rozbudowana 1827. Istniała tu stocznia rzeczna. 1807 budowa drewnianego mostu na Narwi. 1813 znaczne zniszczenia miasta wskutek powodzi oraz oblężenia twierdzy Modlin. Miasto zniszczone pożarem 1907. 1952—75 miasto powiatowe. Ośrodkiem rozplanowania prostokątnej, wydłużony rynek tzw. Wielki, w którego krótszych pierzejach usytuowane kościół parafialny oraz nieistniejący dziś kościół ewangelicki sprzed 1854, w pobliżu dawnego ratusza, wzniesionego 1860 wg projektu *Ludwika Bethier* i *Franciszka Tournelle*, budowniczych gubernii warszawskiej; w 2. poł. w. XIX wzmiankowana bóżnica. W zach. części miasta słabo czytelne ślady układu przedlokacyjnego oraz pierwotnej lokacji (dawny rynek zwany Starym). Sieć uliczna prostokątna w wyniku regulacji po powtórnej lokacji miasta w 2. poł. w. XVIII oraz 1888.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Michała Archanioła, Niepokalanego Poczęcia N. P. Marii, śś. Stanisława bpa i Apolonii (fig. 23). Pierwotny kościół p.w. św. Małgorzaty, fundowany przez

województwa Jana, konsekrowany 1294 przez bpa płockiego Tomasza; kościół ten był filią kościoła par. w Okuninie. Parafia przeniesiona z Okunina do Nowego Dworu w końcu w. XVIII, wraz z budową obecnego kościoła ukończonego 1792, z fundacji Stanisława Poniańskiego, zapewne wg projektu arch. *Stanisława Zawadzkiego*. Remontowany 1902 (wówczas m.in. położenie posadzki), po 1914, 1945—50, 1962—6. Nowy kościół murowany 1981—5 wg projektu arch. *Stefana Kuryłowicza* dobudowany do poprzedniego od strony pd. Stary kościół klasycystyczny zwrócony prezbiterium ku pd. Murowany z cegły, otynkowany. Na planie prostokąta, jednonawowy, z wydzielonym wewnątrz wąskim prezbiterium zamkniętym ścianą prostą, przy którego bokach prostokątne pomieszczenia kruchty i zakrystii i nad nimi łoże otwarte ku prezbiterium. Od frontu pod wieżą wydzielona kruchta i nad nią pomieszczenie chóru muzycznego, po bokach pomieszczenia, w których schody i kaplica; całość objęta wspólną bryłą korpusu. Wewnątrz ściany trójprzęsłowej nawy (fig. 25) rozczłonkowane pilastrami jońskimi, pomiędzy którymi trzy pary wnęk w typie serliany, z półkolumnami tokańskimi i odcinkami belkowania z ząbkowanym gzymsem, nad którym półkoliste okno w profilowanej archiwolcie. Analogiczne serliany w bocznych ścianach jednoprzęsłowego prezbiterium, z półkolistymi otworami łóż. Wokół nawy i prezbiterium belkowanie z gzymsem modylionowym, na którym trop z fasetą. Chór muzyczny otwarty półkolistą arkadą, z drewnianym balkonem (późniejszym?) na dwóch kolumnach i dwóch półkolumnach tokańskich. Portale: cztery analogiczne, z prezbiterium do zakrystii i skarbcza oraz z nawy do pomieszczeń po bokach kruchty, pilastrowe z trójkątnymi szczykami. Zewnątrz elewacje boczne i pd. lekko zryzalitowane, boniowane poziomo, z gzymsem kordonowym, nad którym półkoliste okna i z obiegającym wokół belkowaniem o modylionowym gzymsem. Fasada trójdzielna, dzielona pilastrami jońskimi, jej pozorny płytki ryzalit środkowy zwieńczony trójkątnym przyczółkiem. Prostokątne wejście na osi i także wnąki w polach bocznych w profilowanych obramieniach, zwieńczone odcinkami gzym-su, nad nimi okna: pośrodku półkoliste, po bokach kwadratowe. Fasada zwieńczona czworoboczną wieżą o podziałach ramowych i czterech wielkich prześwitach zamkniętych półkoliście; nad kostkowym gzymsem żeliwna balustradka, w zwieńczeniu wysoki obelisk z kulą, kryty blachą. Dach korpusu trójspadowy, kryty blachą. — Ołtarz główny z grupą Ukrzyżowania w. XIX/XX. W prawym ołtarzu bocznym

- 107 w polu głównym obraz św. Michała Archanioła (fig. 107), kopia wg *Guido Reniego* mal. rzekomo *Józef Buchbinder* 2. poł. w. XIX; w zwieńczeniu św. Izydor z widokiem kościoła
- 118 w Nowym Dworze w. XVIII/XIX (fig. 118). W lewym ołtarzu w polu głównym obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem
- 112 ok. poł. w. XIX (fig. 112); w zwieńczeniu św. Stanisław bp
- 119 w. XVIII/XIX (fig. 119). Obrazy: 1. Młodzieńczy Chrystus z symbolami zapowiadającymi mękę w. XVII/XVIII (fig. 117);
- 114, 115 2—5. czterej ewangelści 2. poł. w. XIX (?) (fig. 114, 115, 116).
- 116 — Przy wejściu bocznym do kościoła krzyż piaskowcowy na cokole, wystawiony 1839 na pamiątkę misji.

Na cmentarzu grzebalnym nagrobki: 1. Jana Tomaszewskiego (zm. 1843), proboszcza nowodworskiego, z płytą piaskowcową wmontowaną w nowszy grobowiec; w górnej strefie płyty rzeźbiony motyw rozłożonego brewiarza przewiązanego stułą; 2. Antoniego Szydelkiewicza (zm. 1849), klasycystyczny, w formie steli piaskowcowej, z palmętami w akroteriach. — W podcieniu nowszej kapliczki (obecnie składzik) wmurowana tablica Elżbiety Dymitrowny Iwanowej (zam. 1850), z piaskowca, z palmetkami w narożach.

- DOMY. Ul. Kościuszki nr 1. Wzniesiony 1. poł. w. XIX. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, na planie wydłużonego prostokąta, z mieszkalnym poddaszem. Elewacja frontowa ośmioosiowa z dwuosiową wystawką zwieńczoną trójkątnym szczytem. Ściany i naroża ożywione szerokimi lizenami. Układ wewnątrz dwutraktowy, przekształcony. Dach dwuspadowy, kryty papą. — Nr 9. Wzniesiony 1. poł. w. XIX. Murowany z cegły, otynkowany. Parterowy, na planie prostokąta, z mieszkalnym poddaszem. Sześćoosiowy, o układzie wewnątrz dwutraktowym, przebudowanym. Dach naczółkowy, kryty papą. — Ul. Mickiewicza: nr 14, 18, 20 (fig. 58). Wzniesione 1. poł. w. XIX i ok. poł. w. XIX. Murowane z cegły, otynkowane. Parterowe, z mieszkalnymi poddaszami. Układy wewnątrz dwutraktowe, przebudowane. Dachy naczółkowe i dwuspadowe kryte blachą lub papą. — Ul. Paderewskiego 19. Zbudowany pocz. w. XIX. Drewniany, na podmurówce kamiennej. Parterowy, na planie wydłużonego prostokąta z dwiema prostokątnymi dobudówkami od tyłu. Siedmioosiowy, o układzie wewnątrz dwutraktowym. Na osi ganek o czterech kolumnkach toskańskich, z trójkątnym szczytem. Na narożach pozorne bonie. Dach naczółkowy, kryty papą.

POMIECHOWO

WIEŚ. Początkowo przeprawa przez Wkrę, wraz z komorą celną, nadana 1065 benedyktynom z Mogilna; następnie wieś Pomnichowo (Pomiechowo). 1161 nadana kanonikom regularnym z Czerwińska przez księcia Bolesława Kędzierzawego. W 1656 obóz warowny i szaniec przedmostowy założony u przeprawy przez Wkrę. Zniszczona pożarem 1806.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Anny (fig. 9). Parafia fundowana zapewne w. XII/XIII przez opatów czerwińskich. Pierwsza wzmianka o kaplicy 1254. Pleban Piotr wzmiankowany 1376. 1513 parafia inkorporowana do opactwa czerwińskiego, wówczas kościół p.w. św. Piotra i Pawła. Prepozytura w rękach kanoników regularnych do kasaty zgromadzenia w 1819. Kościół budowany z funduszków Ambrożego opata czerwińskiego (1502—17) i kapituły, realizowany od 1544 przez Jana Lewickiego, opata czerwińskiego (zm. 1555). Zapewne wówczas wzniesione prezbiterium, być może przez muratora *Jana Baptystę Wenecjanina* lub jego naśladowcę. 1556 wzniesiona od pd. murowana kaplica p.w. Różańca św. z fundacji ks. Jakuba Szczypiorskiego, właściciela wsi Szczypiórno w parafii pomiechowskiej. Ok. 1640 zastąpienie drewnianej nawy murowaną oraz dobudowa wieży od zach. Konsekwrowany 1649 przez Wojciecha Tolibowskiego, bpa płockiego. Restaurowany 1783 staraniem proboszcza ks. Michała Mieszkowskiego z funduszy Michała Jerzego Poniatowskiego, bpa płockiego; wówczas odbudowana wieża. Uszkodzony 1806 i 1813, następnie remontowany. Wieża restaurowana 1900. Silnie zniszczony 1939, odbudowany 1946—50 (wówczas całkowicie zrekonstruowana wieża). Polichromię wnętrza wyk. *Zofia Baudouin de Courtenay* 1955—7. Gotycko-renesansowy i barokowy. Murowany z cegły, otynkowany. Złożony z trójprzęsłowej nawy i nieco węższego, dwuprzęsłowego prezbiterium, zamkniętego ścianą prostą, z kwadratowymi: wieżą od zach., kaplicą przy wsch. przęśle nawy od pd. poprzedzoną nowszą kruchtą od zach., i z nowszą zakrystią od wsch., w przedłużeniu prezbiterium, pod którym sklepiona krypta. Wewnątrz ściany prezbiterium (fig. 10) rozczłonkowane półkoliście zamkniętymi arkadami o profilowanych archiwoltach, wspartymi na ogzymśowanych filarach przyściennych; ściany nawy dzielone wydatnymi, zdwojonymi, uproszczonymi pilastrami, których ogzymśowane głowice połączone pseudobelkowaniem. Łuk tęczy półkolisty, okna ostrołukowe. Prezbiterium sklepione pozorną kolebką,

nawa kolebką z lunetami. Chór muzyczny drewniany, nadwieszony balkonowo, wsparty na parach drewnianych słupów. Kaplica otwarta do nawy niską półkolistą arkadą, sklepią kolebkowo-krzyżowo, z oknem rozglifionym, zamkniętym odcinkowo, dwiema odcinkowo zamkniętymi wnękami na szafy w ścianie pd. oraz przejściem do nowszej kruchy od zach. w szerokiej, zamkniętej półkoliście arkadzie. W krucho pod wieżą i w zakrystii stropy. Zewnątrz kościół opięty uskokowymi szkarpami. Wieża połączona z narożnymi szkarpami skośnymi przybudówkami. Elewacja czołowa kaplicy z odcinkowo zamkniętym oknem na osi i dwiema półkoliście zamkniętymi blendami po bokach, zwieńczona szczytem z dwoma pilasterkami i spływami po bokach, zakończonym rozerwanym przyczółkiem. Dachy kryte blachą. Wieża zwieńczona sygnaturką krytą kopulastym hełmem. Na dachu nawy od wsch. sygnaturka. Zakrystia kryta dachem łamanym. — Ołtarze neobarokowe: główny z 1887, w kaplicy z tegoż czasu. Chrzcielnica barokowo-klasycystyczna w XVIII. Kropielnice granitowe: 1—2. z w. XVI; 3. z datą 1895. Sukienka z obrazu Matki Boskiej Śnieżnej, 2. ćw. w. XVIII, w stylu regencji, drewniana, płaskorzeźbiona, konserwowana przed 1984. Krucyfiks (fig. 144) barokowy 1. poł. w. XVII pomalowany olejno na biało.

PROCHOWNIA

KAPLICZKA PRZYDROŻNA. Wystawiona 1844, z figurą św. Jana Nepomucena znaną po wylewie Wisły 1844.

SEROCK

MIASTO. Położone na prawym, wysokim brzegu Narwi, poprzecinanym parowymi, naprzeciw ujścia Bugu, przy dawnym szlaku handlowym z Mazowsza na Prusy i Ruś. Zaczątkiem miasta osada przy grodzie księżym poświęconym 1065, działającym do w. XIII. 1417 nadanie praw miejskich przez Janusza Starszego księcia mazowieckiego, potwierdzonych jako chełmińskie 1425 przez tegoż. Wyludnienie w czasie wojen szwedzkich poł. w. XVII. 1800 Napoleon zlecił ufortyfikowanie Serocka włączonego do trójkąta obronnego: Modlin, Serock, Praga; 1808 wzniesione szańce, których pozostałości czytelne między ul. Zaokopową i Pułuską. W tymże roku budowa cegielni dla potrzeb wojskowych wg projek-

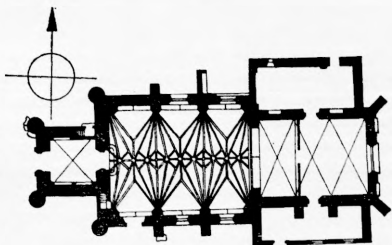
tu *Aleksandra Groffe*, budowniczego departamentu płockiego; 1845 *Karol Fritsche*, budowniczy i technik górniczy założył w Serocku fabrykę narzędzi rolniczych; 1857 wzmiankowana drewniana bóżnica. 1869 utrata praw miejskich, odzyskanie 1923. Zniszczone w czasie działań wojennych 1939 i 1944. Ośrodkiem układu lokacyjnego kwadratowy rynek (obecnie na wsch. krańcu miasta). Rozwój miasta w kierunku zach. w związku ze wzrostem znaczenia traktu warszawskiego, przy którym 1. poł. w. XIX budowa zespołu poczty. Obecna zabudowa skupiona wzdłuż szosy warszawskiej i w blokach pomiędzy szosą i rynkiem. Kościół par. usytuowany na pd. od rynku, między rynkiem a grodziskiem. Niezachowane: kościół szpitalny p.w. Św. Ducha wzniesiony 1560 staraniem Macieja Mieszkowskiego, wikariusza winnickiego, odrestaurowany 1637 i konsekrowany 1640, istniał do końca w. XVIII, oraz kościół p.w. św. Barbary z w. XVII.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Zwiastowania N. P. Marii (fig. 1). 1
 Początkowo kaplica grodowa, fundowana w. XI lub XII, następnie kościół par. dla miasta i okolicy. Pleban wzmiankowany 1379, wzmianka o kościele 1448. Obecny kościół (pierwotnie p.w. św. Wojciecha bpa) rozpoczęty przed 1525 (po 1512) z funduszków Janusza III i Stanisława, książąt mazowieckich oraz Wojciecha Popielskiego z Popielzyna, kanonika warszawskiego, podkanclerzego mazowieckiego, od 1512 plebana serockiego. W 1550 wzmianka o dostarczeniu 7000 sztuk cegły przez zarządcę wsi Zator należącej do Mińskich (być może wówczas budowa sklepień nawy). 1600 sklepienia prezbiterium (?). 1646 wprowadzenie Bractwa św. Anny staraniem Katarzyny i Piotra Arciechowskich. W ciągu w. XVII wprowadzone Bractwo św. Barbary (cechu rybaków), 1779 Bractwo Miłosierdzia. W. XVII zmiana wezwania na obecne. Gruntownie odrestaurowany przed 1775—6 staraniem proboszcza Antoniego Dzierżańskiego (m.in. przerobienie okien, budowa chóru muzycznego, naprawa sklepienia, położenie marmurowej posadzki, nowe wyposażenie wnętrza). Pocz. w. XIX częściowo zamieniony na magazyn wojskowy. 1870—1914 remonty staraniem proboszczów: Kazimierza Welońskiego, Wernera i Jana Milewskiego. 1868 inwentaryzacja pomiarowa wyk. przez arch. *Józefa Piusa Dziekońskiego*. 1913—14 prace pod kierunkiem arch. *Kazimierza Skórewicza*, wówczas m.in. budowa szczytów. 1934—8 gruntowny remont i przekształcenia staraniem proboszcza Franciszka Kuligowskiego, pod kierunkiem arch. *Juliana Lisieckiego*. Wówczas ukształtowanie portalu zach., otwarcie zamurowanych okien w pd. elewacji nawy, zabezpieczenie fundamentów, pokrycie da-

chówką i wstawienie witraży wyk. w pracowni witraży J[ózefa] Olszewskiego 1937 wg projektu Stanisława Majewskiego i M. L. Boguckiego. Uszkodzony 1944, odrestaurowany 1945—9 (m.in. remont dachu). Późnogotycki. Orientowany. Murowany z cegły w układzie gotyckim. Nawa i węższe od niej prezbiterium na planie prostokąta, trzyprzęsłowe. Przy prezbiterium od pn. dawna zakrystia, od pd. zakrystia z w. XIX. Od zach. dwukondygnacyjna wieża na planie kwadratu, węższa od nawy i nieznacznie ją przewyższająca. Nawa (fig. 5) sklepią kolebkowo z lunetami (fig. 12), z nałożoną gwiaździstą siatką żeber z żebrem przewodnim, w prezbiterium sklepienie kolebkowo-krzyżowe o lekko podkreślonych drutach, w zakrystiach stropy, w kruchcie pod wieżą sklepienie kolebkowo-krzyżowe. Ściany nawy rozczłonkowane ostrołukowymi wysokimi wnękami, między którymi wieloboczne półfilary, na które spływają żebra równoległymi wiązkami (fig. 11), poniżej nich po dwie stiukowe rozety i raut; na skrzyżowaniach żeber stiukowe rozetki. Łuk tęczy ostrołukowy w obramieniu z ceglanych wałków i wkłések.

11 Z prezbiterium do obu zakrystii portale (fig. 13, 14) 2. tercja w. XVI, ostrołukowe, ceglane w trójuskokowych, oprofilowanych obramieniach, o sfazowanych, rozglifionych cokołach; portal pd. pierwotnie zewnętrzny (?), otynkowany. Pomieszczenie chóru muzycznego na piętrze wieży otwarte do nawy ostrołukową arkadą. Okna umieszczone wysoko, duże, zamknięte półkoliście, rozglifione, z w. XVIII. Z tegoż czasu posadzka z flizów marmurowych, szachownicowa. Zewnątrz nawę i wieżę obiega wyodrębniony cokół. Na zach. narożach wieży i nawy cylindryczne szkarpy zwężające się uskokowo ku górze, przewyższające koronę murów i zwieńczone stożkowymi, nasadzonymi, częściowo uskokowymi daszkami. Wsch. naroża prezbiterium ujęte szkarpami uskokowymi, przecho-

Kościół par. w Serocku 1 : 750

dzącymi nieco poniżej gzymsu podokapowego w cylindryczne, analogiczne do zach. szkarp nawy, również znacznie przewyższające koronę murów. Na jednej z tych szkarp na cegle inicjał *I. H.* i data 1586. Boczne ściany nawy i pd. ściana prezbiterium opięte jednouskokowymi szkarpami. W pn. elewacji nawy jedna ze szkarp silnie wysunięta, z dużą wnęką zamkniętą odcinkowo, takąż wnęką w licu tej ściany nawy (zapewne ślady po zaprojektowanym, lecz niezrealizowanym skarbcu mającym przylegać do zakrystii). W pd. elewacji nawy ponad cokołem wnęka zamknięta ostrołukowo w profilowanym obramieniu (pierwotnie portal, zamurowany 2. poł. w. XVIII, odsłonięty 1937), w niej kamienne popiersie Chrystusa wyk. 1938. Okna w nawie i prezbiterium zamknięte półkoliście, przerobione w. XVIII, zamurowane od dołu; w wieży od pd. ostrołukowe, nad wejściem głównym i w górnej kondygnacji koliste, w tym ostatnim tarcza zegara; we wsch. ścianie prezbiterium na osi duże okno zamknięte łukiem zaostrozonym, zamurowane w dolnej części, po jego bokach dwie niższe i węższe blendy zamknięte ostrołukowo. Wieżę i zach. szkarpy nawy obiega dołem fryz harmonijkowy przechodzący odcinkiem na pd. ścianę nawy. W zwieńczeniu ścian korpusu gzyms profilowany oraz poniżej wgłębny tynkowany pas, przechodzący na szkarpy i wieżę. Ściany i szkarpy wieży zwieńczone gładkim, tynkowanym pasem, w elewacji zach. wieży ponad nim fryz harmonijkowy. Szczyty 1913—14, wieży i prezbiterium trójkątne, nawy schodkowe. Wejście główne do wieży ukształtowane 1938, prostokątne, po bokach we wnękach płaskorzeźby św. Salomei i Andrzeja Boboli z inicjałami *H. H.* zapewne projektanta, wyk. *Fedorowicz* z Warszawy. Od pn. do wieży wejście zamknięte odcinkowo. Dachy dwuspadowe, dachówkowe. — Wyposażenie wnętrza jednorodne, ok. 1775. Ołtarz główny (fig. 78) późnobarokowy, odnowiony 1876 staraniem ks. Józefa Janczewskiego; ujęty kulisowo ustawionymi parami kolumn kompozytowych na wybrzuszonych cokołach; między kolumnami rzeźby śś. Stanisława (fig. 153) i Wojciecha (fig. 152) bpów, na wieńczących odcinkach belkowania figury kłęzących aniołów; w wolutowym zwieńczeniu w prześwicie na tle okna, rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego; w polu głównym wokół nowego obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej tabliczki wotywnie metalowe, posrebrzane, 2. poł. w. XVIII, z trybowanymi przedstawieniami w rokokowych obramieniach: 1. św. Antoni Padewski z Dzieciątkiem; 2. św. Michał Archanioł (fig. 186); 3. Chrystus Ukrzyżowany i fundator pod krzyżem; 4. św. Jakub z Compostelli; 5. Matka Boska

78

153

152

186

- 185** z Dzieciątkiem i klęczący fundator (fig. 185); 6. św. Anna nauczająca Marię; 7. św. Józef z Dzieciątkiem; 8. Oko Opatrzności; na zasuwie obraz Zwiastowanie N. P. Marii mal. *Florian Lipiński* 1870. Dwa ołtarze boczne rokokowe, ujęte kolumnami, z rzeźbami po bokach wolutowego zwieńczenia i z sarkofagowymi mensami; lewy z rzeźbami nieokreślonych śś. bpów, z obrazem św. Anny nauczającej Marię ok. poł. w XIX w polu głównym oraz w zwieńczeniu Matki Boskiej Różańcowej ze św. Dominikiem i Katarzyną ze Sieny 2. poł. w. XVIII, silnie przemaalowanym; prawy z rzeźbami śś. Barbary i Jakuba z Compostelli i obrazem Wizji św. Antoniego Padewskiego, prymitywnym ok. poł. w. XIX, w zwieńczeniu. Ambona ufundowana przez ks. Antoniego Dzierżańskiego 1775, z obrazami śś. ewangelistów na korpusie. Chrzcielnica drewniana ufundowana 1775 przez ks. Antoniego Dzierżańskiego, z wolutowym baldachimem odpowiadającym baldachimowi ambony, w zapleczu obraz Chrztu Chrystusa 2. poł. w. XIX. Dwie kropielnice kamienne, stare. Parapet balkonu chóru muzycznego o falistym rzucie, dzielony płycinami, pilasterkami i gzymsami, z lambrekinowym podwieszeniem, rokokowy ok. 1775. Oprawa na dzwonek neobarokowa 2. poł. w. XIX. Feretron (fig. 81) rokokowy ok. 1775, z obrazami z tegoż czasu: Chrystusa ukazującego serce gorejące oraz Matki Boskiej Różańcowej ze św. Dominikiem.
- 146** Rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego (fig. 146) w. XVII. Tablice epitafijne z czarnego marmuru: 1. Marianny z Korzybskich Rościszewskiej (zm. 1852); 2. Julianny z Borleńskich (zm. 1861) i Ludwika (zm. 1868) Kamińskich; 3. ks. Józefata Szczygielskiego (zm. 1883); 4. ks. Seweryna Piekarskiego, proboszcza serockiego, kanonika warszawskiego, rektora Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych w Warszawie, profesora Akademii Duchownej w Warszawie (zm. 1894). Stacje Męki Pańskiej płaskorzeźbione w stiuku wyk. 1937 *Zofia Trzczińska-Kamińska*. Lampa wieczna ok. 1870. Relikwiarz św. Floriana, w formie krzyża w. XVIII, ze stopą dorobioną w. XX. Łódka na kadzido z miedzi posrebrzanej, trybowana, rokokowa 3. ćw. w. XVIII. Dwa lichtarze metalowe w. XIX
- 210** sygn. Papirz. Ornat niebieski (fig. 210) z tkanin francuskich, z kolumną typu bizarre 1. ćw. w. XVIII, oraz bokami z ok. poł. w. XVIII.

Na cmentarzu grzebalnym nagrobki klasycystyczne z piaskowca: 1. Gregorkiewiczów: Filipa (zm. 1839), Antoniego (zm. 1841) oraz Barbary z Mańkowskich (zm. 1842), w formie stel zwieńczonych trójkątnych szczytem z Okiem Opatrzności, poniżej szczytu fryz z kaneli, w dole pod tabli-

ca inskrypcyjną motyw skrzyżowanych pochodni; 2. Teofili z Hojeckich (Chojeckich?) Czerwińskiej (zm. 1869), w formie steli z motywem listków we fryzie zwieńczenia.

DAWNY ZAJAZD. Ul. 1 Maja nr 17. Wzniesiony zapewne 1. poł. w. XIX. Przekształcony 2. poł. w. XIX i w. XX. Murowany z cegły, otynkowany. Złożony z dwóch budynków ustawionych wzdłuż ulicy, połączonych murem z bramką zamkniętą łukiem odcinkowym, oraz z długiego bocznego skrzydła z trzema przybudówkami ustawionego prostopadle. Budynki parterowe, częściowo podpiwniczone; lewy ośmioosiowy z ryzalitem pośrodku, w którym wejście, ściany zwieńczone profilowanym gzymsem, dach czterospadowy, kryty dachówką; prawy pięcioosiowy, kryty dachem dwuspadowym (pierwotnie czterospadowym), dachówkowym. Układy wewnątrz dwutraktowe, przekształcone.

GRODZISKO zw. Ogródzisko lub Barbarka. Na prawym, wysokim brzegu Narwi, naprzeciw ujścia Bugu, oddzielone od kościoła jarem, koliste. Z w. XI—XIII. Badania przeprowadzone 1962—6 ujawniły trzy fazy wału o konstrukcji rusztowej i przekładkowej, jamy magazynowe, ślady słupów oraz paleniska. W XVI w. istniał tu cmentarz z kaplicą p.w. św. Barbary; w czasie prac wykopaliskowych odsłonięte fragmenty fundamentów kaplicy z w. XVII.

STANISŁAWOWO

CERKIEW PRAWOSŁAWNA p.w. św. Aleksandry. Poprzednia zbudowana 1844 w dawnej kolonii zw. Aleksandrów koło Pomiechówka, wg projektu arch. *Jana Jakuba Gaya*. Rozebrana 1937 (z wyjątkiem filarów wewnętrznych). Z części materiału rozbiórkowego wzniesiona 1938—9 obecna, znacznie mniejsza. — Ikonostas po poł. w. XIX, przeniesiony z rozebranej cerkwi na terenie twierdzy modlińskiej. Ikony w. XIX m.in.: Matki Boskiej Nieustającej Pomocy, Trójcy Św., Matki Boskiej Smcleńskiej. Krzyż procesyjny w. XIX. Ramka drewniana rzeźbiona do ikony w. XVIII.

SZAMOCIN

ŚLADY ZAŁOŻENIA DWORSKIEGO. W obrębie gospodarstwa ul. Fortowa 1. Do 1944 istniał tu dwór drewniany zapewne z końca w. XVIII, do 1860 własność Karola Klatta, potem Domańskich, następnie Jastrzębskich; spalony w działaniach drugiej wojny światowej. — W pobliżu dworu: staw

(obecnie wyschnięty) z kępą drzew na wysepce oraz trzy nagrobki (usytuowane zapewne przy dworskiej kaplicy), zdewastowane, z piaskowca, o płytach zdobionych żłobkowaniem oraz rozetami: 1. Karola Klatta właściciela Szamocina (zm. 1860); 2—3. z zatartymi napisami i datami 1867 i 1874.

WIELISZEW

WIES. Wzmiankowana 1254 wśród posiadłości klasztoru w Czerwińsku, pozostała jego własnością do końca w. XVIII. W 1745 starania Andrzeja Stanisława Kostki Załuskiego, bpa chełmińskiego, kanclerza wielkiego koronnego, opata czerwińskiego o uzyskanie przywileju na założenie miasta; lokacja niezrealizowana. W 1. poł. w. XIX własność Tomasza Kamińskiego herbu Słepowron i jego żony Marii Gautier.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Przemienienia Pańskiego, Apostołów Andrzeja i Mateusza oraz 11 Tysięcy Męczenników. Parafia erygowana 1387—8 przez Scibora z Radzimina, bpa plockiego. Pierwotny kościół 1387 z fundacji opatów czerwińskich. Kolejny drewniany wzniesiony 1728 staraniem ks. Mateusza Bożewskiego, konsekrowany 1729 przez Stanisława Hozjusza, bpa kamienieckiego, opata czerwińskiego. Spalony 1944. Obecny kościół murowany zbudowany 1950—62 wg projektu arch. *Zenona Kononowicza*.

- 29 KAPLICA CMENTARNA (fig. 29). Na cmentarzu grzebalnym. Wzniesiona 1834 dla Tomasza Kamińskiego (zm. 1832), właściciela wsi, przez jego żonę Marię Gautier. Klasycystyczna. Murowana z cegły, otynkowana. Na planie sześcioboku z sześcioboczną kryptą w podziemiu. Wnętrze ze sklepieniem kolebkowym z lunetami, wspartym pośrodku na sześciobocznym filarze. Krypta pierwotnie sklepiona pozorną płaską kopułą, obecnie sklepienie zniszczone. Zewnątrz ściany rozczłonkowane ślepymi arkadami o profilowanych archiwoltach z kluczem, wspartych na narożnych, przełamanych pilastrach toskańskich; belkowanie z wieńczącym gzymsem kostkowym. Okna zamknięte półkoliście w profilowanych obramieniach, na ławach z kostkami, okienka krypty półkoliste w opaskach. Portal ujęty parą pilastrów toskańskich. z belkowaniem i trójkątnym przyczółkiem. Dach namiotowy, blaszany, otoczony żelazną balustradką nad murkiem attykowym, na którym od frontu data budowy; na dachu sześcioboczny obelisk z ażurowym żelaznym krzyżem. — Tablice epitafijne z białego marmuru: 1. Rozalii z Wolskich

1-voto Kopijowskiej 2-voto Romanowskiej, właścicielki Ol-szanki (zm. 1883); 2. Miecia Kopijowskiego (zm. 1902).

WIERZBICA

KAPLICZKA PRZYDROŻNA. Wystawiona 1863. Murowana z cegły, otynkowana. Czworoboczna na cokole, w górnej części pierwotnie otwarta arkadkami półkoliście zamkniętymi, obecnie wstawione okienka. Daszek dwuspadowy, ceglany.

WOLA KIELPIŃSKA

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. św. Antoniego Padewskiego (fig. 28). 28
Parafia zob. Zegrze. Wzniesiony 1895—9 z fundacji Macieja i Jadwigi z Krasińskich Radziwiłłów, wg projektu arch. *Konstantego Wojciechowskiego*, staraniem proboszcza M. Kowalskiego, za pieniądze uzyskane ze sprzedaży kościoła w Zegrzu, z którego przeniesiona część wyposażenia (m.in. epitafia Krasińskich). Konsekrowany 1899. Silnie uszkodzony w działaniach drugiej wojny światowej, remontowany po 1949. Zwrócony prezbiterium na pd. Neobarokowy. Murowany z cegły, otynkowany. Jednonawowy z transeptem, z prezbiterium węższym zamkniętym półkoliście. Wewnątrz w prezbiterium sklepienie kolebkowe z lunetami na gurtach, w nawie strop z fasetą, w transepcie kolebka z lunetami. Ściany wnętrza rozcłonkowane pilastrami toskańskimi w dwóch kondygnacjach. Łuk tęczy oraz okna zamknięte półkoliście. Chór balkonowy na dwóch kolumnach toskańskich, czworobocznych filarach oraz pilastrach przyściennych. Zewnątrz elewacje rozcłonkowane pilastrami toskańskimi, dźwigającymi belkowanie z fryzem tryglifowym w fasadzie. Fasada trójosiowa z ryzalitem zwieńczonym szczytem z trójkątnym przyczółkiem, ze splywami i obeliskami na narożach. W szczycie kartusz z herbem Ślepowron (Krasińskich). — W ołtarzu głównym z 1895 obraz św. Antoniego Padewskiego mal. *F[erenc lub Franciszek] Szoldatics [Szoldatits]* w Rzymie 1899. Dwa ołtarze boczne neobarokowe koniec w. XIX z obrazami: w prawym św. Tadeusz Juda z tegoż czasu, w lewym Serce Jezusa sygn. *A[dolf Herman] Duszek* 1950. Obrazy, dawne ołtarzowe, mal. na blasze: 1. Oplakiwanie pod krzyżem sygn. *A[dolf Herman] Duszek* 1920; 2. Uzdrawienie chorych, zapewne mal. *Adolf Herman Duszek* ok. 1920. Epitafia: 1.

- 170** Antoniego Krasińskiego (zm. 1762) (fig. 170), cześnika płockiego, kasztelana zakroczymskiego (syna Jakuba, kasztelana ciechanowskiego i Barbary z Kuklińskich), fundatora kościoła w Zegrzu, z fundacji syna, Kazimierza, szambelana królewskiego, późniejszego oboźnego wielkiego koronnego; tablica z czarnego marmuru w obramieniu z blachy mosiężnej, złoconej, w formie kartusza rokokowego, zwieńczonego koroną, z uskrzydloną trupią czaszką u dołu, herbem Słepowron i płonącymi pochodniami; 2. Eustachii Krasińskiej (zm. 1764) (fig. 169) (córką Feliksa Potockiego, kasztelana słońskiego i Marianny z Daniłowiczów), pierwszej żony Kazimierza Krasińskiego, oboźnego wielkiego koronnego, fundacji tegoż; analogiczne do poprzedniego, na kartuszu motywy książki oplecionej różańcem, płonącej pochodni i serca gorejącego, u góry trupa czaszka w wieńcu laurowym i koronie; u dołu kartusz z herbami Słepowron (Krasińskich) i Pilawa (Potockich) oraz orderzy: Orła Białego i św. Stanisława; 3—4. epitafia z ok. 1845, dwa analogiczne, prostokątne, marmurowe w obramieniach z blachy mosiężnej trybowanej w motyw liści dębu, zwieńczone owalnymi portretami mal. na blasze, w ramach z blachy mosiężnej zwieńczonych kokardami, z których spływają girlandy z liści dębowych; u dołu kartusze z herbem Słepowron; zwieńczone koronami; epitafium górne: Kazimierza Krasińskiego, oboźnego wielkiego koronnego (zm. 1802), z użyciem tablicy z czarnego marmuru, częściowo zniszczonej, pochodzącej z wcześniejszego epitafium ufundowanego ok. 1802 przez jego trzecią żonę Annę z Ossolińskich Krasińską; być może również z tego czasu panoplia z blachy mosiężnej w zwieńczeniu tablicy: portret (fig. 141) przemalowany, z czasu tablicy inskrypcyjnej lub kopia ok. 1845; epitafium dolne (fig. 171): Józefa Wawrzyńca Krasińskiego (zm. 1845), szambelana i wielkiego ochmistrza dworu polskiego, senatora kasztelana Królestwa Polskiego, z fundacji żony Emilii z Ossolińskich oraz dzieci, portret z tegoż czasu (fig. 140); 5. Stanisława Krasińskiego (fig. 172) (zm. 1849), syna Józefa Wawrzyńca i Emilii z Ossolińskich, z fundacji żony, Doroły z Jabłonowskich, zapewne wg projektu arch. *Henryka Marconiego*, z czarnego marmuru, z cokołem na konsolach, zwieńczone naczółkiem z wolutami, w których kartusz z herbem Słepowron; 6. Karola Krasińskiego (fig. 173) (zm. 1870), syna Józefa Wawrzyńca i Emilii z Ossolińskich, z fundacji żony Amelii z Łubińskich; zapewne wg projektu arch. *Henryka Marconiego*, z czarnego marmuru, z cokołem na wolutach, z kartuszem z herbem Słepowron, zwieńczone wolutowo z rozetami i palmetami; 7. Antoniego Xsieżopolskiego (zm.

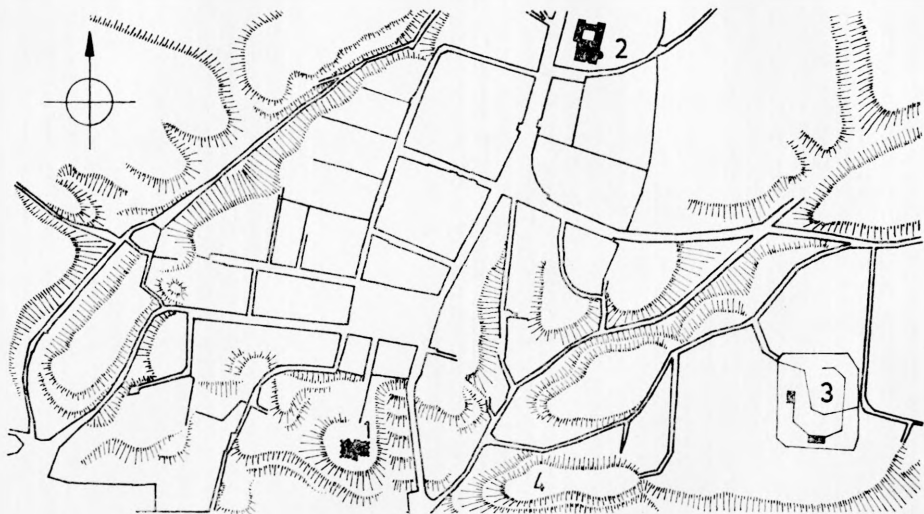
1866), zarządcy Zegrza i jego żony Apolonii z Krasińskich (zm. 1851), z czarnego marmuru; 8. Macieja Radziwiłła (zm. 1907), męża Jadwigi z Krasińskich, z różowego i czarnego marmuru (fig. 174); sprowadzony z Włoch; z kartuszem z herbem Trąby (Radziwiłłów) u dołu, w zwieńczeniu tondo z popiersiem Matki Boskiej z Dzieciątkiem. Ornaty: 1. zielony z tkaniny rypsowej 2. poł. w. XVIII (fig. 208); 2. biały o bokach z tkaniny ok. poł. w. XVIII; 3. zielony z tkaniny 3. tercja w. XVIII, z herbem Ślepowron (Krasińskich) aplikowanym na rewersie (fig. 213); 4—5. z tkanin 1. poł. w. XIX o drobnym wzorze kwiatowym.

Na cmentarzu grzebalnym nagrobki: 1. klasycystyczny z piaskowca ok. poł. w. XIX, w formie niewielkiej steli z nieczytelnym napisem; 2. Antoniego Xsieżopolskiego, zarządcy Zegrza (zm. 1866), klasycystyczny z piaskowca, w formie złamanej kolumny z wieńcem laurowym; 3. Weroniki z Załusków 1^ovoto Skotnickiej 2^ovoto Zglenickiej (zm. 1876), klasycystyczny, z piaskowca, w formie steli z rzeźbą Chrystusa na krzyżu; 4. Witolda Zglenickiego (zm. 1904), inżyniera górnika i geologa, pioniera wydobycia ropy naftowej z dna morskiego, ufundowany w 1979 przez Zakłady Petrochemiczne w Płocku: granitowy z odlaną w spiżu płaskorzeźbioną głową zmarłego.

ZAKROCZYM

MIASTO. Położone na prawym, wysokim brzegu Wisły, przy przeprawie poniżej ujścia Narwi. Zaczątkiem miasta przedlokacyjnego osada na podgrodziu, oddzielnym sztucznie wykopaną fosą od grodu obronnego, poświęconego 1065, stanowiącego ośrodek kasztelania w. XII—XIV, oraz plac targowy usytuowany zapewne w miejscu obecnego rynku. Miasto otrzymało prawo miejskie w. XIV (przed 1373). Było stolicą obszernej ziemi, miejscem zjazdów i ośrodkiem sądownym. Potwierdzenie prawa miejskiego 1422 przez Janusza Starszego, księcia mazowieckiego; zapewne on zbudował obszerny dwór książęcy na wsch. od miasta lokacyjnego. Na pn. i pn.-wsch. rozciągało się przedmieście, na którym wznosił się kościół p.w. św. Wawrzyńca, znany od 1498, usytuowany w miejscu późniejszego zespołu klasztorowego kapucynów. W. XV i XVI Zakroczym odgrywał ważną rolę w handlu wiślanym jako jeden z większych ośrodków handlu zbożem i drewnem, także piwem i solą. Miejsce licznych zjazdów dostojników mazowieckich, a po wcieleniu do Ko-

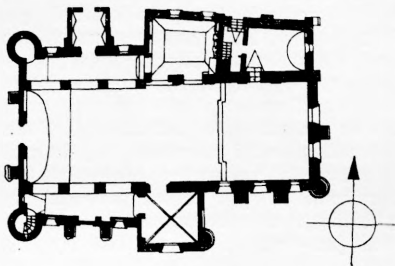
Zakroczym, plan miasta 1 : 10 000

1. kościół par.,
2. kościół i klasztor kapucynów,
3. tzw. zamek,
4. grodzisko

rony — sejmów ustawodawczych. Pożary miasta: 1511, 1535, 1551, 1577, zapewne 1635 oraz 1648. Po 1525 starostwo grodowe (wówczas rozbudowa dworu). Od 2. poł. w. XVI zastój ekonomiczny wskutek konkurencji Warszawy. Po zniszczeniach w wojnach szwedzkich połowy w. XVII upadek miasta, trwający przez w. XVIII. Klęski elementarne 1709—12. 1757 sprowadzenie kapucynów i budowa zespołu klasztornego. 1797 budowa ratusza z kramami (niezachowanego) pośrodku rynku. 1831 miejsce pobytu rządu i sejmu powstańczego. Od 1835 ożywienie gospodarcze związane z budową twierdzy modlińskiej i intensyfikacja ruchu budowlanego w mieście; 1836 plan miasta wyk. mierniczy *Mikołaj Słowiński*; 1840—2 budowa (niezachowanych): ratusza i drewnianych jatek z podcieniami, wg projektu arch. *Ferdynanda Bergemanna*, budowniczego powiatu plockiego; 1847 projekty regulacji rynku. Po 1847 przebiecie nowej ulicy w pierzei pd. rynku, doprowadzającej do kościoła par. W 1852 pożar miasta. W 2. poł. w. XIX Zakroczym położony peryferyjnie wobec Modlina stanowi jedynie węzeł szosowy. W dwudziestoleciu międzywojennym niewielkie prace regulacyjne, m.in. próby uporządkowania skarpy wiślanej. 1939 i 1944 niemal całkowite zniszczenie zabudowy. Układ przestrzenny oparty o przebieg drogi prowadzącej do przeprawy, wpasowany między spadki wawozów ciągnących się po stronie wsch. i zach. miasta. W pd. części prostokątny rynek o parach ulic wychodzących prostopadle z narożników (z wyjątkiem naroża pn.-wsch.). Na pd. od rynku kościół par., na pn., w miejscu zbiegu dwóch dróg zmierzających następnie wspólną trasą ku przeprawie zespół klasztorny kapucynów. Niezachowany kościół p.w. Św. Ducha, ufundowany wraz ze szpitalem 1518 przez księżnę Annę Mazowiecką, istniejący jeszcze 1775, usytuowany był zapewne na pn. od rynku; również niezachowana drewniana kaplica p.w. św. Katarzyny z 1845 na cmentarzu grzebalnym, wzniesiona z fundacji Napoleona Łojko, kierownika apteki twierdzy modlińskiej. Gród pierwotnie położony bezpośrednio nad Wisłą, na wsch. od wzgórza kościelnego. Teren dworu, tzw. Zamek, na pn.-wsch. od grodu.

KOŚCIÓŁ PAR. p.w. Podwyższenia Krzyża Św. (fig. 2, 3, 4). Początkowo kaplica grodowa, fundowana w. XI lub w. XII, nosiła zapewne wezwanie św. Wawrzyńca. Kościół par. p.w. Św. Krzyża (tak wzmiankowany 1472) powstał prawdopodobnie w. XIV, w związku z lokacją miasta; dodatkowo uposażony 1415 przez Janusza Starszego, księcia mazowieckiego, był miejscem obrad sądowych i sejmików. Zapewne

kościół drewniany, rzekomo spalony 1511. Obecny wznoszony etapami od pocz. w. XVI (m.in. 1508 znaczny legat na budowę zakrystii i kaplicy, zapewne pn.), wówczas poświadczony murator *Jan*. 1609 przekaz o spłonięciu ścian bocznych, rzekomo drewnianych. Przed 1632 wzniesiona kaplica pd. Zapewne w tym czasie podwyższenie prezbiterium, budowa szczytów (nawy, prezbiterium i kaplicy pn.) oraz może nowy podział wnętrza. W 2. poł. w. XVII kościół restaurowany i poświęcony 1667 przez Jana Gembickiego, bpa płockiego; być może wówczas przeprucie kolistych okien. Kolejny remont 1716 staraniem Stanisława Skarzyńskiego, proboszcza zakroczymskiego i Pawła Glińskiego. Być może wówczas zamurowanie wejścia do nawy bocznej od pd., budowa kruchty pn. i częściowe otynkowanie. Ok. 1820 kościół zamknięty z powodu zagrożenia zawaleniem ściany pd., 1823 odnowiony

Kościół par. w Zakroczymiu 1 : 750

staraniem proboszcza Gabriela Gawrońskiego (wnętrze, budowa sygnaturki). Remontowany 1842 staraniem proboszcza Tuchcińskiego oraz 1867 staraniem proboszcza Jana Osieckiego. Ponownie konsekrowany 1867. 1874—5 odnowienie kaplicy p.w. św. Barbary kosztem Piotra Górnickiego. Regotycażacja (częściowe odświeżenie tynków) przed pierwszą wojną światową; odnowiony 1930. 1939 zrujnowany i spalony podczas działań wojennych. Odbudowany 1945—9 pod kierunkiem arch. *Michała Szymańskiego*, wg projektu arch. *Stefana Putowskiego* (wówczas wyrównanie wysokości murów zewnętrznych, odbudowa szczytów nawy, położenie dachów, wykonanie sklepienia żelbetowo-kasetonowego, remont wnętrza). Gotycko-renesansowy. Usytuowany na pd. od rynku, na wzgórzu będącym występem wysokiej skarpy wiślanej.

Orientowany. Murowany z cegły w układzie mieszanym z przewagą gotyckiego, z użyciem kamieni polnych, kul granitowych i koła młyńskiego, częściowo otynkowany (górną część elewacji pd., kaplica pd., szkarpy pd., kruchta pn., szczyty wsch. i zach.). Korpus krótki na planie leżącego prostokąta, trzynawowy, trzyprzęsłowy, pseudobazylikowy. Prezbiterium szerokości nawy głównej, nieco wyższe od niej, wydłużone, zamknięte ścianą prostą, przy nim od pn. trapezowata dwukondygnacyjna przybudówka mieszcząca zakrystię z przedsionkiem, a na piętrze skarbiec. Przy zach. części prezbiterium od pn. kaplica pierwotnie p.w. św. Anny z fundacji szewców (później Niepokalanego Poczęcia N.P. Marii), na planie zbliżonym do trapezu. Od pd. kaplica p.w. św. Barbary, na planie kwadratu, z kryptą. Wnętrze pozbawione charakteru stylowego. Nawa główna (fig. 6) otwarta parami wysokich półkolistych arkad, wspartych na czworobocznych filarach, do naw bocznych, komunikujących się z kaplicami pn. i pd. niskimi półkolistymi przejściami arkadowymi. Z prezbiterium do kaplicy pn. para takichże niskich arkad (arkada wsch. przebita po 1945), arkada zach. w wysokiej wnęce odcinkowej, podobnie jak arkada do kaplicy pd. W pd. ścianie prezbiterium trzy okna zamknięte półkoliście, w ścianie pn. artykulacja czterema półkolistymi płytkimi arkadami w narzucie, wspartymi na płaskich pseudopilastrach. Przejście z prezbiterium do niżej położonej zakrystii prostokątne, w nim drzwi obite blachami ze skośną kratownicą z guzami w. XVI, z kłódką na łańcuchu z tegoż czasu (fig. 187). W ścianie zach. kaplicy pd. bliźnia wnęka na wsporniku z profilowanej cegły. W ścianie nawy pd. trzy głębokie wnęki zamknięte odcinkowo, w ścianie nawy pn. jedna niewielka wnęka odcinkowa. W ścianie zach. nawy głównej wnęka odcinkowa, w której wejście oraz dwie wnęki półkoliście zamknięte po bokach; w zach. ścianie nawy pd. wnęka hemisferyczna i nieregularności muru. Chór muzyczny i sklepienia nowe: w nawie i prezbiterium pozorna kolebka o łuku koszowym z nałożoną siatką pseudokasetonów, w nawach bocznych odcinkowe. W kaplicy pn. sklepienie zwierciadlane, w kaplicy pd. krzyżowo-żebrowe na profilowanych wspornikach. Zewnątrz kościół opięty szkarpami uskokowymi. W narożach fasady cylindryczne, zwężające się ku górze uskokowo wieżyczki, sięgające wysokości gzymsu fasady, ożywione wgłębnymi poziomymi pasami tynkowanymi, zwieńczone kopulastymi daszkami, krytymi blachą; w pd. klatka schodowa na chór, w pn. pomieszczenie. W dolnych kondygnacjach wieżyczek szczelinowe okienka, w wyż-

6

187

- szych okulusy w tynkowanych obramieniach. W narożu pd.-wsch. prezbiterium kolista szkarpa zwięzająca się uskokowo, zwieńczona spadzistym dachem, krytym blachą (pierwotnie ceglanym), na którym nastawiona smukła kolista szkarpa ożywiona prostokątnymi tynkowanymi blendami (pierwotnie zamkniętymi półkoliście). W narożniku pn.-wsch. prezbiterium szkarpa uskokowa, w której zwieńczeniu zachowany fragment kolistej szkarпки, analogicznej do pd.-wsch. Przy narożniku pd.-wsch. kaplicy pd. nowa szkarpa kolista, uskokowo zwięzająca się ku górze, rozdzielona gzymсами z wystających oraz ułożonych kantem cegieł. Na osi fasady zach. wejście zamknięte półkoliście w profilowanym obramieniu, nad nim odcinek wglębnego pasa tynkowanego, powyżej dwa okna zamknięte półkoliście w profilowanych, tynkowanych obramieniach oraz zamurowane wnęki lub okna zamknięte odcinkowo po bokach. Szczyt zach. nawy głównej (fig. 8), zapewne przed 1632, rekonstruowany, oddzielony tynkowaną strefą i profilowanym gzymsem, dwukondygnacyjny, tynkowany, o spływach esowatych, rozczłonkowany gzymсами i pilasterkami, między którymi płytkie wnęki zamknięte odcinkowo. Szczyty naw bocznych może nieco wcześniejsze, nietynkowane, rozczłonkowane niesymetrycznie blendami tynkowanymi zamkniętymi półkoliście i odcinkowo, zwieńczone sterczynkami. W elewacjach bocznych korpusu nawowego koliste okna w dwóch kondygnacjach (w górnej kondygnacji większe). W elewacji pd. wejście, obecnie zamurowane, ujęte od góry półkolistym, profilowanym i tynkowanym obramieniem. W kaplicy pd. koliste okna (wsch. zamurowane). W kaplicy pn. dwa okna zamknięte półkoliście w tynkowanych obramieniach; w ścianie zach. fragment tablicy z piaskowca z zatartym płaskorzeźbionym motywem piszczeli w. XVII (?). Szczyt kaplicy pn., przed 1632 (?), oddzielony tynkowanym wglębnym pasem, fryzem z cegieł ustawionych kantem, dwukondygnacyjny, rozczłonkowany półkoliście zamkniętymi wnękami tynkowanymi, z obeliskowymi sterczynami, pomiędzy którymi zapewne późniejsze esowate spływy. Kruchta pn., 1716 (?), zwieńczona szczytem z trzech odcinków koła. W elewacji wsch. prezbiterium w dolnej kondygnacji dwie wnęki zamknięte odcinkowo, nad nimi dwa okna zamknięte półkoliście w tynkowanych profilowanych obramieniach. Ściana zwieńczona tynkowanym wglębnym pasem oraz fryzem z cegieł ustawionych kantem. Szczyt (fig. 7), przed 1632 (?), rekonstruowany, oddzielony profilowanym gzymsem, dwukondygnacyjny, rozczłonkowany pilasterkami, kondygnacje ujęte spływami, roz-

dzielone uskokowym gzymsem; w dolnej odcinkowo zamknięte dwułcza na konsolkach, w górnej po bokach małe, półkoliście zamknięte wnęki, nad którymi sterczyny w kształcie postumentów. Dachy dachówkowe, dwuspadowe; na kalenicy ażurowa, wieloboczna wieżyczka na sygnaturkę (poprzeczna czworoboczna). — W ołtarzu głównym 1867 obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem (fig. 102) mal. rzekomo ok. 1663 **Jeremiasz** z Warszawy, być może identyczny z malarzem warszawskim *Jeremiaszem Melechowiczem* poświadczonym w Warszawie jako malarz królewski w latach 1664 i 1667; poświęcony 1667 przez Jana Gembickiego, bpa płockiego; tło ryte w motywy roślinne; sukienka drewniana, gładka w. XVIII — 1. poł. w. XIX; w zwieńczeniu ołtarza krucyfiks barokowy w. XVIII. Ołtarz w kaplicy pd. złożony 2. poł. w. XIX z fragmentów późnorenesansowych 1. poł. w. XVII, z kolumnami (podwyższonymi w. XIX) dekorowanymi motywem arabeski, z głowami aniołów w uszakach oraz z figurkami śś. ewangelistów: Jana (fig. 151) oraz nieokreślonego (fig. 150); w polu głównym obraz św. Barbary (fig. 113) 2. poł. w. XIX. W nowym ołtarzu w kaplicy pn. obraz Matki Boskiej Różańcowej 2. poł. w. XVII lub 1. poł. w. XVIII, gruntownie przemaalowany, w sukience i koronach z blachy srebrnej, trybowanej i rytej w. XVIII, tło z blachy mosiężnej rytej w motyw liści bluszczu 2. poł. w. XIX, ze śladami przytwierdzenia trzech plaketek klęczących osób, zapewne fundatorów oraz dwóch aniołów podtrzymujących koronę Matki Boskiej. Kropielnica granitowa o profilowanym wylewie w. XV—XVI (w kruchcie pn.). Feretron (fig. 80) barokowy 1. ćw. w. XVIII, rzeźbiony w liście akantu, na kulach z pazurami, zwieńczony koroną, z nowszymi obrazami. Krucyfiksy: 1. barokowy (fig. 145) 2. poł. w. XVII, konserwowany 1972 (uzupełnienie palców u nóg i rąk, usunięcie przemaalowań) (w nawie pd.); 2. w. XVII—XVIII (w kruchcie); 3—4. z w. XVIII i XIX (fig. 149). Epitafium Chądzyńskich, późnorenesansowe (fig. 168), wyk. w warsztacie pińczowskim po 1608, z dwiema tablicami inskrypcyjnymi: 1. Macieja (zm. 1574), podstarościego, potem starosty zakroczymskiego i błońskiego, podkomorzego drohickiego i bielskiego, dzierżawcy starostwa płockiego i radzikowskiego, fundacji syna, Andrzeja, starosty nurskiego, późniejszego kasztelana wiskiego i wojewody podlaskiego; 2. Piotra Chądzyńskiego (zm. 1608), wójta nurskiego, starosty kleszczelowskiego i zakroczymskiego oraz jego żony Anny z Duninów Wolskich (zm. 1589), fundacji Andrzeja (brata Piotra), starosty nurskiego oraz dzieci Piotra i Anny: Kaspra, Jana, Piotra i Sta-

102

151

150, 113

80

145

149

168

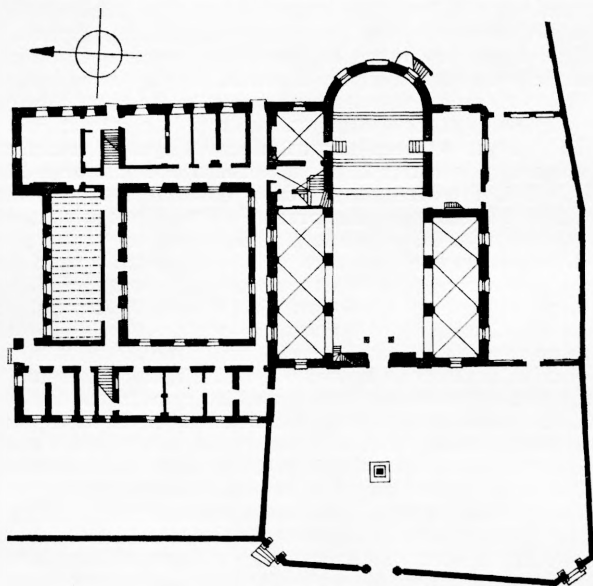
niślawia; tablice z brunatnego marmuru, ujęte kamiennym, rzeźbionym obramieniem z pilastrów jońskich z belkowaniem, pokrytym dekoracją roślinną z dwiema główkami aniołków ponad tablicami; wyżej zawijane kartusze z czteropolowymi tarczami herbowymi, zwieńczone rozetami i rozdzielone płomienistymi wazonami; na lewej tarczy herby: Ciołek (Chądzyńskich), Łada (Kłodzińskich), Rogala i Prawda (lub Zaręmba); na prawym Ciołek, Łada, Rogala i Junosza. Zyran-

- 197** dolo: 1. barokowy w. XVII/XVIII (fig. 197) mosiężny, 24-świecowy z orłem; 2. barokowy, mosiężny, ofiarowany 1848 przez Johannę z Kaulów Migulę (w kaplicy pn.). Monstrancja (fig. **177**) rokokowa 3. ćw. w. XVIII, o kartuszowo-promienistej glorii. Kielichy: 1. o stopie barokowej po poł. w. XVII, trybowanej w kwiaty i koszyczku ażurowym z motywem główek aniołków; 2. z ok. poł. w. XVII (fig. 178), o nodusie z aniołkami i ażurowym koszyczkiem; pod stopą napis fundacyjny: Jan Doma[śla?]wski i Nastazja Osiemziemska; 3. gładki w. XVIII; 4. z ok. 1850, o kształcie wazonikowym, z rytą dekoracją w górnej części czaszy. Relikwiarz Drzewa **182, 183** Krzyża Świętego (fig. 182, 183, 184) barokowy po poł. w. XVII, o stopie z rytymi motywami dużych kwiatów; ramiona z nałożonymi płaskorzeźbionymi, kolistymi plakietkami, ujętymi dekoracją roślinną, z postaciami czterech siedzących ewangelistów; od tyłu ażurowe rozety. Misa miedziana (fig. **188**) renesansowa ok. poł. w. XVI, zapewne wyrób norymberski, kolistą, puklowana i ryta. Ornaty: 1. czerwony (fig. **206**) z kolumną z pasa kontuszowego 2. poł. w. XVIII oraz z bokami ok. 1600 z brokatu aksamitnego mocno wytartego; 2. zielony (fig. 211) z tkaniny 1. poł. w. XVIII; 3. zielony **211** (fig. 209) z tkaniny ok. poł. w. XVIII; 4. biały z kolumną z tkaniny 2. poł. w. XVIII; 5. biały z kolumną z atlasu z haftem 2. poł. w. XVIII; 6. o bokach z tkaniny francuskiej 1. poł. w. XVIII oraz z kolumną z ok. poł. w. XVIII. Dalmatyka biała z haftem na atlasie 1. poł. w. **XIX**.

Na cmentarzu kościelnym pomnik wystawiony 1841 na pamiątkę misji; na ceglanym cokole i profilowanej bazie filar z piaskowca ozdobiony z trzech stron rzeźbionymi wieńcami, z czwartej inskrypcja; zwieńczony ornamentowanym gzymsem i krzyżem żeliwnym na cokoliku. — Na ścianie nowej murowanej dzwonnicy tablica z piaskowca z datą 1608 oraz napisem łacińskim dotyczącym Chądzyńskich: Macieja i jego syna Piotra z żoną z Dunin Wolskich. — Ogrodzenie i brama na cmentarz kościelny murowane 1926.

KOŚCIÓŁ I KLASZTOR KAPUCYNÓW (fig. 16, 17). Fundacja 1757 Józefa Młockiego, starosty zakroczymskiego dla kapucynów działających tu od 1756. 1757—65 wzniesiony klasztor przy rozbudowanym wówczas o nawy boczne kościele p.w. św. Wawrzyńca z 1714. Klasztor użytkowany jako lazaret 1811. Remont 1854—5. 1892 przeniesienie zakonników do klasztorów w Nowym Mieście nad Pilicą i Łomży, oraz przekazanie klasztoru zakroczymskiego wojsku carskiemu. 1899 kościół ponownie otwarty. Powrót kapucynów 1932. 1944 kościół i klasztor poważnie zniszczone, odbudowane 1950; restaurowane 1980—1. Do orientowanego kościoła poprzedniego dziedzińcem przylega od pn. trójskrzydłowy klasztor.

A. KOŚCIÓŁ p.w. św. Wawrzyńca. Funkcjonował już 1498 na przedmieściu zakroczymskim zapewne jako kontynuacja kaplicy grodowej. W pocz. w. XVI otrzymał boczną kaplicę fundacji Trębskich herbu Łada, kanoników płockich: Pawła, podkanclerzego księstwa mazowieckiego, prepo-

Kościół i klasztor kapucynów w Zakroczymiu 1 : 750

zyta kolegiaty warszawskiej i archidiacona warszawskiego i jego brata M[...]. Ok. 1547 wzniesiony kolejny kościół drewniany, 1598—9 wzmiankowany jako filialny kościoła par., przy nim w 1. poł. w. XVII (przed 1641) wzniesiona kaplica p.w. św. Anny z fundacji braci Gołyńskich: Adriana, starosty zakroczymskiego i Hieronima, kasztelana warszawskiego. Obecny kościół wzniesiony 1714 jako jednonawowy. 1757 przekazany kapucynom dekretem erekcyjnym Józefa Eustachego Szembeka, bpa plockiego, wówczas dobudowane nawy boczne. 1826 budowa chóru zakonnego za ołtarzem (obecnie nieistniejącego); 1948—52 przeniesienie chóru z za ołtarza na piętro, po lewej stronie prezbiterium. Barokowy. Murowany z cegły, otynkowany. Pseudobazylikowy, złożony z prostokątnego, trzynawowego, trójprzęsłowego korpusu, na planie leżącego prostokąta i niewydzielonego prezbiterium szerokości nawy głównej, zamkniętego półkoliście, z dwiema zakrystiami po bokach, nad którymi łoża (w lewej chór zakonny połączony z klasztorem); pod wsch. częścią kościoła krypta sklepiona kolebkowo. Nawą główną otwarta do bocznych półkoliście zamkniętymi arkadami o profilowanych archiwoltach, wspartymi na czworobocznych, ogzysmowanych filarach. Ściany naw bocznych (fig. 21) rozczłonkowane uproszczonymi pilastrami. Na bocznych ścianach prezbiterium malowane kartusze 1. poł. w. XVIII (?): 1. pn. z orłem białym, nieczytelnymi literami, m.in. G, zwieńczony koroną; 2. pd. z herbem Pomian oraz literami: I D G E P zwieńczony infułą: odsłonięte spod przemalowań 1949 i konserwowane przez *Feliksa Koneckiego*; wówczas odsłonięty także fragment polichromii ze sceną pożaru miasta (niezachowany). Nawą główną i prezbiterium kryte nowym kasetonowym stropem; w nawach bocznych i w zakrystii pn. sklepienia kolebkowo-krzyżowe. W łoży pd. strop belkowany. Fasada trójosiowa z częścią środkową ujętą uproszczonymi pilastrami w wielkim porządku, zwieńczoną szczytem trójkątnym o nowej artykulacji, nad niższymi częściami półszczytu. Na osi portal, nad którym gzyms na dwóch konsolach wolutowych, nad portalem dwa nowsze prostokątne duże okna. W częściach bocznych fasady oraz w gładkich elewacjach bocznych i prezbiterium okna zamknięte półkoliście, w tynkowanych opaskach. Na osi absydy prezbiterialnej głęboka wnęka zamknięta odcinkowo. Gzymsy koronujące profilowane. Nad nawą i prezbiterium dach dwuspadowy kryty blachą, z sygnaturką o formach barokowych, nad nawami bocznymi dachy pulpitowe. — Chrzcielnica granitowa z datą 1899. Obrazy 1772—5 mal. *Szymon Czechowicz*:

1. Męczeństwo św. Wawrzyńca (fig. 110) (w ołtarzu głównym), odnowiony 1868 przez *Floriana Lipińskiego*, w 1944 odcięty od dołu, zrekonstruowany i odrestaurowany 1957 przez *Gustawa Pileckiego*; 2. św. Antoni Padewski (fig. 111), restaurowany 1957 przez *Gustawa Pileckiego* oraz 1981. Rzeźba Chrystusa Ukrzyżowanego (fig. 148) 2. poł. w. XVIII, na nowym krzyżu. 110 111 148

B. DZIEDZINIEC przed fasadą kościoła. Na planie zbliżonym do prostokąta, otoczony murem tynkowanym, osłoniętym dachówką. W murze bramki: na osi kościoła flankowana dwoma filarami o zwielokrotnionych pilastrach i gzymsach; w świątynych narożach pn.-zach. i pd.-zach. dwie bramki (fig. 22) o arkadowych przejściach ujętych półkolumnami toskańskimi, dźwigającymi odcinek belkowania i trójkątny szczyt obramowany gzymsem kostkowym. Pośrodku dziedzińca kamienna figura Matki Boskiej z Dzieciątkiem na cokole, z 1957. 22

C. KLASZTOR. Wzniesiony 1757—65. Murowany z cegły, otynkowany. Piętrowy, na piwnicach sklepionych kolebkowo. Na rzucie prostokąta, o trzech skrzydłach wokół wirydarza; skrzydła wsch. i zach. wysunięte od pn. ryzalitami przed lico skrzydła pn. Wewnątrz trakt pomieszczeń wzdłuż korytarza, obiegającego wirydarz także wzdłuż kościoła. W skrzydle pn. na parterze duży refektarz, u styków skrzydeł dwie klatki schodowe. Stropy płaskie, w refektarzu i na piętrze belkowane. Zewnątrz ściany gładkie z profilowanym gzymsem. Okna prostokątne, w refektarzu rozglifione od wnętrza, we wnękach zamkniętych odcinkowo. Dachy dwuspadowe, z połaciami nad ryzalitami, kryte blachą.

Za klasztorem i kościołem ogród klasztorny otoczony murem rozczłonkowanym wnękami zamkniętymi odcinkowo.

Na cmentarzu grzebalnym nagrobki: 1. Katarzyny z Ostaszewskich Łojko (zm. 1844) oraz Józefy Lewańskiej i jej syna Michała, klasycystyczny z piaskowca, z urną w zwieńczeniu, z fundacji Napoleona Łojko, kierownika apteki twierdzy nowogeorgiewskiej (modlińskiej); 2. Izabelli z Lewandowskich i Aleksandra Górnickiego (zm. 1847), ceglany, obłożony piaskowcem, w formie steli z tablicą o wierszowanej inskrypcji; 3. Wiktora Martell (zm. 1848) oraz jego żony Marianny ze Słomskich; 4. Franciszka Czarneckiego (zm. 1849), z piaskowca, w formie steli z palmetami w narożach; 5. Weroniki z Mrozowskich Malickiej (zm. 1850), żeliwny w formie obelisku; 6. Anastazji Górnickiej (zm. 1865), z piaskowca, w formie steli; 7. Kamilli z Koźmińskich Zejfert (zm. 1875), z piaskowca, z rzeźbą siedzącej kobiety; 8. Ze-

neidy Marii z Gautłów Szaniawskiej (zm. 1875), w formie gładzi granitowego z krzyżem żeliwnym oraz takąż tablicą inskrypcyjną, otoczony słupkami żeliwnymi w kształcie ręki.

T.zw. ZAMEK. Pozostałości po dworze (kurii) książęcym, usytuowane na płaskowyżu, na pn.-wsch. od grodziska, na terenie zwanym starostwo. Dwór wzniesiony zapewne 1. ćw. w. XV (przed 1422). Wzmiankowane: „Dom zakroczymski” 1425, dwór książęcy 1466—70, nowa sala książęca 1466. Pierwotnie zabudowania głównie drewniane, skupione w czworobok wokół prostokątnego dziedzińca, otoczonego palisadą z dwukondygnacyjną bramą od zach. Budynek murowany zwany „lapidea alias kamienica” odbudowany przed 1549 na miejscu pierwotnego, również murowanego z cegieł, rozbudowany przed 1616. Zabudowania dworu zniszczone 1657. 1765 wzmiankowany zamek czyli dwór murowany, w złym stanie. 1822 ruiny rozebrane i materiał użyty na remont kościoła par. Przed 1828 istniał mały, sklepiony budynek, w którym przechowywano księgi grodzkie. Fragmenty zabudowy istniały jeszcze w 2. poł. w. XIX (teren dworu w tym czasie nie należał już do terytorium miasta, włączony do utworzonych wokół twierdzy Modlin kolonii osadników rosyjskich). Obecnie zachowane trzy murowane piwnice, pod budynkiem z w. XIX, zbudowane z cegły o układzie mieszczym, częściowo polskim oraz blokowym. Sklepienia kolebkowe o niestarannym układzie cegły. Okna w tunelowych rozglifieniach. Piwnica wsch. podzielona wzdłuż na dwa pomieszczenia. Przejścia między piwnicami sklepione odcinkowo. W piwnicy środkowej w ścianach wnęki zamknięte odcinkowo, w piwnicach zach. łukiem zbliżonym do łuku Tudora. Świetliki w głębokich tunelowych wnękach.

GRODZISKO. Zwane „Czubajka”. Położone w pn.-wsch. części miasta, na wysokim brzegu Wisły, na krańcu cypla porozcinanego jarami o stromych zboczach. Z w. XI—XIV. Gród poświęcony 1065. Siedziba kasztelana Wojciecha wzmiankowanego 1254. Gród zniszczony i spalony w 2. poł. w. XIII, następnie odbudowany. 1345—70 należał do dzielnicy płockiej. Kazimierz Wielki przekazał go 1355 w czasowy zarząd Siemowitowi III, księciu mazowieckiemu; następnie utracił znaczenie militarne. Teren grodziska częściowo uprzędkowany 1829—34 i użytkowany pod ogrody. W typie kolistym, jednowałowym. Badania sondażowe prowadzone w 1954 odkryły fragmenty drewnianej zabudowy oraz ułamki ceramiki. Badania powierzchniowe 1959 ujawniły istnienie podgrodzia przylegającego od wsch.

ZAMCZYSKO

GRODZISKO zw. Zamczyskiem. Położone w zach. części Puszczy Kampinoskiej, na pn.-wsch. od Kampinosu, na pd. krawędzi zalesionego wału wydnowego, w sąsiedztwie rozległych, bagnistych łąk. Z w. XII. Pierścieniowate, otoczone dwoma wałami oraz dwiema fosami, porośnięte starodrzewem i krzewami. Badania powierzchniowe przeprowadzone 1923, inwentaryzacyjne oraz weryfikacyjne 1956.

ZEGRZE

WIEŚ. Nadrzeczna osada zwana do w. XVII Zgierz, usytuowana na prawym brzegu Narwi przy przeprawie. 1349 własność książęca, ośrodek włości w ziemi zakroczymskiej. Nadana przez Janusza Starszego, księcia mazowieckiego Sasinowi ze Smardzewa, kasztelanowi wyszogrodzkiemu, marszałkowi dworu, wraz z prawem pobierania cła wodnego. Sasin wybudował tu niewielką fortalację (przed 1396), znaną w w. XV. W tym czasie ośrodek dóbr podzielonych własnościowo, m.in. w rękach Rogalów z Węgrzynowa, a także Jerzego Strumiły z Dmoszyna. W w. XV prawa miejskie, utracone w 1. poł. w. XVI. Do 1662 w posiadaniu Strumiłło Zgierskich; następnie własność Krasińskich; w 1779 przebywał tu u Kazimierza Krasińskiego, oboźnego wielkiego koronnego Stanisław August; od 1862 dobra w posiadaniu Radziwiłłów. W 1832 przy budowie mostu na Narwi czynny budowniczy *Felicjan Antoni Frankowski*. Po 1863 umocnienia obronne wznoszone przez Rosjan. 1897 budowa mostu przez inż. *Mieczysława Marszewskiego*; zniszczony w działaniach drugiej wojny światowej. Obecnie ośrodek sportów wodnych związanych z utworzeniem sztucznego jeziora zwanego Zalewem Zegrzyńskim oraz kanału, łączącego Zegrze z Żeraniem. Obok Zegrza właściwego na prawym brzegu rzeki, gdzie działa Wyższa Oficerska Szkoła Łączności, rozwinęło się Zegrze Południowe na lewym brzegu.

RUINY DAWNEGO KOŚCIOŁA GARNIZONOWEGO p.w. św. Antoniego Padewskiego. Pierwotna fundacja kościelna z w. XII. 1367 wzmiankowany Bronisław, pleban kościoła par. 1475 poświęcone wezwanie św. Małgorzaty. Wzmianki o parafii 1487, 1492. 1580 budowa kolejnego, częściowo murowanego kościoła. Rozebrany częściowo ok. 1756. 1758 wzniesiony kościół murowany p.w. św. Antoniego Padewskiego i św. Barbary, z fundacji Antoniego Krasińskiego, kasztelana za-

kroczymskiego i jego żony Barbary z Zielińskich. 1895 odkupiony przez władze rosyjskie z przeznaczeniem na cerkiew garnizonową. Cerkiew uszkodzona 1914. Po 1918 przekazana Wojsku Polskiemu i przebudowana 1932 na katolicki kościół garnizonowy wg projektu arch. *Edgara Aleksandra Norwertha*. Kościół uszkodzony 1939 i 1944, po wojnie stopniowo rozebrany. W 1984 istniały jeszcze ruiny nawy i transeptu oraz ryzalitu frontowego z kolumnami tokańskimi.

ZEGRZYNEK

WIEŚ. Dawniej osada fabryczna, założona wraz z nadaniem nazwy na gruncie wydzierżawionym wieczyście z dóbr Zegrze; obecnie miejscowość wypoczynkowa nad Narwią.

RESZTKI DWORU. Zbudowany 1838. W 2. poł. w. XIX w posiadaniu Wandy z Wysłouchów i Zygmunta Szaniawskich, następnie ich syna Jerzego, pisarza (zm. 1970). Spalony 1977. Z drewnianego (?) tynkowanego, parterowego dworu z gankiem kolumnowym zachowane fundamenty, schody, ponadto filary bramy, oraz sklepione kolebkowo piwnice gospodarcze; wokół ruin pozostałości parku, od 1977 uznanego za rezerwat przyrody.

RESZTKI MŁYNA parowego, murowanego przed 1859, pierwotnie czterokondygnacyjowego. Zbudowany dla Aleksandra Łapińskiego, a następnie (po 1870) własność Stanisława i Józefy z Wysłouchów Kropiwnickich, spalony 4. ćw. w. XIX.

FIGURA PRZYDROŻNA. Wystawiona 1846. Kamienna. Na czworobocznym, profilowanym cokole figura św. Stanisława Kostki z Dzieciątkiem.

Planiki w tekście wykreślono na podstawie pomiarów w zbiorach: PP PKZ (Jabłonna — zespół pałacowo-ogrodowy, Jabłonna — pałac), WOJ. KONSERWATORA ZABYTKÓW (Modlin — cytadela, Modlin — cytadela i forty, Zakroczym — plan miasta) i INSTYTUTU SZTUKI PAN (Serock — kościół par., Zakroczym — kościół par., Zakroczym — kościół i klasztor kapucynów). Planiki Modlina opr. A. Gruszecki i C. Głuszek, pomiary kościołów w Serocku i Zakroczym wyk. E. Bergman, która też wykreśliła wszystkie planiki i mapkę.

ŹRÓDŁA I LITERATURA PRZEDMIOTU

AGAD, Archiwum Anny Wąsowiczowej (korespondencja z lat 1831—43), wypisy M. I. Kwiatkowskiej [Jabłonna]. — Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI w., opr. zbiorowe pod red. W. Pałuckiego, Warszawa 1973. — Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana*, Warszawa 1843. — Bartczakowa A., *Franciszek Maria Lanci 1799—1875*, Warszawa 1954 [Chotomów]. — Białostocki J., Walicki M., *Malarstwo obce w zbiorach polskich 1300—1800*, Warszawa 1955 [Jabłonna]. — Biedulski C. o., *Katalog polskich prowincji ojców kapucynów (cz. historyczna opr. Jastrzębski A. o. i Duchniewski F. o.)*, Rzym—Warszawa 1979 [Zakroczym]. — Bieniewska B., *Zakres i problematyka prac konserwatorskich (1945—1958)* (Biuletyn Konserwatorski Województwa Warszawskiego, Warszawa 1958) [Jabłonna]. — Bieniewska-Lenard B., *Liczbiniński A., Prace konserwatorskie. Woj. warszawskie w latach 1953—54 (Ochrona Zabytków VIII 1955 z. 1)* [Jabłonna]. — Bieniewska-Lenard B., Pawłowski K., *Ewidencja miast zabytkowych woj. warszawskiego*, mpis 1962 Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie [Nowy Dwór, Serock, Zakroczym]. — Chłudziński T., Maczubski K., Rutkowski K., Zmudziński J., *Województwo warszawskie. Przewodnik*, Warszawa 1958. — Chodźko L., *La Pologne historique, littéraire, monumentale et pittoresque...*, II, Paris 1836—37 [Modlin]. — Chwałewik E., *Zbiory polskie*, Warszawa—Kraków, I, 1926, II, 1927 [Jabłonna]. — Chyczewski J., *Kościół w Zakroczymiu* (Ziemia 1932 nr 8—9). — Tenże, *Zabytki sztuki, muzea i zbiory woj. warszawskiego* (Wiadomości Turystyczne 1934 nr 34). — Ciołek G., *Ogrody polskie*, Warszawa 1954 [Jabłonna]. — Coxe W., *Podróż po Polsce 1788* (w: *Polska Stanisławska w oczach cudzoziemców*, I, Warszawa 1963) [Jabłonna]. — Cuny G., *Danzigs Kunst und Kultur im 16. und 17. Jahrhundert*, Frankfurt a. M. 1910 [Nieporęt]. — Dębicki Z., *Jabłonna* (Tyg. Ilustr. II 1913 nr 42). — *Diecezja płocka*, Płock 1978. — Dmochowski A., ks., *Inwentarz zabytków archeologicznych i historycznych oraz dzieł sztuki kościelnej, świeckiej, ludowej na terenie diecezji płockiej rozpoczęty 1926*, rkps Muzeum Diecezjalne w Płocku. — Dobrowolski T., *Rzeźba neoklasycyzmu i romantycyzmu w Polsce*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974 [Jabłonna]. — Duchniewski F. o., *Kapucyni polscy w latach 1772—1970*, II, Warszawa 1978 [Zakroczym]. — Flatt O., *Brzegi Włsty od Warszawy do Ciechocinka, z dopełniającym poglądem na przestrzeń od Torunia do Gdańska*, Warszawa 1854 [Jabłonna, Kazuń, Neogięrgiewsk (Modlin), Nowy Dwór, Zakroczym]. — Galicka I., *Świeckie budownictwo książęce w dzielnicy Janusza Starszego Mazowieckiego*, praca doktorska, mpis 1968 IS PAN [Zakroczym]. — Gawarecki W. H., *Pamiętnik historyczny Płocki*, Warszawa 1828 [Zakroczym]. — Tenże, *Przywileje, nadania i swobody udzielone miastom województwa płockiego*, Warszawa 1827 [Serock, Zakroczym]. — Gębarowicz M., *Wizerunki znakomitych ludzi w Polsce wyd. staraniem Xawerego Preka*, Lwów 1928 [Jabłonna]. — Gieysztorowa I., Zahorski A., Łukasiewicz J., *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526—1914*, Warszawa 1968. — Gloger Z., *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, Warszawa 1907 [Szamocin]. —

Głębocki A., *Wspomnienia z przeszłości*, Muzeum Narodowe w Warszawie, rkps nr 737 [Leoncin, Nieporęt]. — Głuszek C., Gruszecki A., *Twierdza Modlin*, mpis 1984 IS PAN. — Gradowska A., *Nagrobki renesansowe na Mazowszu* (Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie VIII 1964) [Zakroczym]. — Grodziska Mazowska i Podlasia (w granicach dawnego województwa warszawskiego), opr. I. Górska, L. Paderewska, J. Pyrgała, W. Szymański, L. Gajewski i Ł. Okulicz, Wrocław—Warszawa—Kaków—Gdańsk 1976 [Serock, Zakroczym, Zamczysko]. — Gruszecki A., *Studium historyczne dla twierdzy w Modlinie i Dęblinie*, mpis 1967 Woj. Kons. Zabytków w Warszawie. — Tenże, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich* (Materiały i studia z historii wojskowości w Polsce, Warszawa 1966). — Herbst S., Zachwatowicz J., *Twierdza Modlin* (Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego XLI 1949 z. 3). — Hermańczyk W., *Ośrodek pracy twórczej PAN w byłym pałacu Potockich w Jabłonie* (Stolica IX 1954 nr 2). — Heymanowski K., *Rozwój sieci osadniczej w dobrach kampsinokich od połowy XV do połowy XIX wieku* (Kwart. Hist. Kult. Mat. XVII 1969 nr 3). — *Jabłonna* (przez G...) (Opiekun Domowy IV 1868 nr 41). — Jaroszewski T. S., *Architektura doby Oświecenia w Polsce. Nurty i odmiany*, Wrocław—Warszawa—Kaków—Gdańsk 1971 [Jabłonna]. — Tenże, *Kostium francuski architektury polskiej 2. poł. w. XIX w.* (w: *Tradycja i innowacja. Materiały sesji SHS Łódź 1979*, Warszawa 1981) [Jadwisin]. — Tenże, *O siedzibach neogotyckich w Polsce*, Warszawa 1981 [Jabłonna, Jadwisin]. — Tenże, *Księga pałaców Warszawy*, Warszawa 1985 [Jabłonna]. — Tenże i Rottermund A., *Katalog rysunków architektonicznych Henryka i Leandra Marconich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1977 [Jabłonna, Łomna]. — Jaworska J., *Widoki Mazowsza. Materiały ikonograficzne w malarstwie, rysunku, grafice* (Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie XII 1968 [Jabłonna, Kiepin, Modlin, Nowy Dwór, Serock, Zakroczym, Zegrze, Zegrzynek]. — Jenike L., *Poświęcenie młyna parowego w Zegrzynku nad Narwią* (Tyg. Ilustr. I 1860 nr 38). — Kaczmarski D., *Rzeźba europejska od XV do XX wieku. Katalog zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, Warszawa 1978 [Jabłonna]. — Kalinowski W., *Modlin. Spichlerz. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, mpis PKZ Warszawa 1966. — *Kartoteka słownika historyczno-geograficznego Mazowsza średniowiecznego*, opr. przez A. Wolffa, Instytut Historii PAN. — *Kartoteka zabytków architektury i zabytków ruchomych d. powiatu Nowy Dwór Mazowiecki*, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie. — *Katalog kościołów i duchowieństwa archidiecezji warszawskiej na rok 1935*, Warszawa 1935. — *Kędziarski J., Szaniawski i Zegrzynek. W stulecie urodzin* (Stolica XLI 1986 nr 6). — [Węgiełek]-Kiełczewska E., *Poglądy Anny Potockiej na odnowę dzieł sztuki jako konsekwencje postawy romantycznej* (Ochrona Zabytków 1980 z. 3) [Jabłonna], zob. też Węgiełek. — *Knapiński W. ks., Do dzieł wojenstwa polski i tępienia wiary katolickiej pod zaborem moskiewskim. Zamknięcie kościoła i klasztoru oo. kapucynów w Zakroczymiu*, Kraków 1892. — Tenże, *Notaty do historii kościołów warszawskich i archidiecezji warszawskiej*, mpis b. d. IS PAN [Kazun]. — *Kowalski F., Dwuchsetlecie klasztoru oo. kapucynów w Zakroczymiu* (Ateneum Kapłańskie 5, 1958). — *Kraushar A., Książę Józef w Warszawie za czasów pruskich (1798—1806)* (Wieś i Dwór II 1913 nr XIX) [Jabłonna]. — *Kruszyński T., Stary Gdańsk i historia jego sztuki*, Kraków 1912 [Nieporęt]. — *Kunciewicz A., Plany przeglądowe miast polskich*, Warszawa 1929 [Zakroczym]. — *Kwiatkowska M. I., Pałac Tyszkiewiczów*, Warszawa 1973 [Jabłonna].

— Kwiatkowski M., *Szymon Bogumił Zug architekt polskiego Oświecenia*, Warszawa 1971 [Jabłonna]. — Tenże, *Zapowiedzi romantyzmu w architekturze polskiej drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX* (w: *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Materiały sesji SHS Warszawa 1963*, Warszawa 1967) [Jabłonna]. — Lehdorff E. A. von, *Dzienniki* (w: *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, Warszawa 1963) [Jabłonna]. — Lorentz S., *Jabłonna*, Warszawa 1961. — Tenże, *Natolin*, Warszawa 1948 [Jabłonna]. — Tenże i Rottermund A., *Klasycyzm w Polsce*, Warszawa 1984 [Jabłonna]. — Łoza S., *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954. — Łodyńska-Kosińska M., *Katalog rysunków architektonicznych z akt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Rysunki architektoniczne, plany urbanistyczne, varia z lat 1800—1868*, Warszawa 1974 [Nowy Dwór, Serock, Zakroczym]. — Łukasiewicz J. ks., *Opis historyczny kościołów parafialnych w dawnej diecezji poznańskiej*, III Poznań 1863. — Łysiak W., *Koncepcja fortyfikacyjna Napoleona jako podstawa analizy twierdzy Modlin w księstwie warszawskim*, praca doktorska mpis 1977 Bibl. Wydziału Arch. P. W. — Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1981 [Jabłonna]. — Tenże, *Rejestr ogrodów polskich*, Warszawa 1964, z. 1 [Jabłonna], z. 2 [Łomna]. — Mańkowski T., *Archiwum w Jabłonie* (*Archeion* 1928, z. 4). — Marconi H., *Zbiór projektów architektonicznych*, Warszawa 1838—43 [Jabłonna]. — Materiały TONZP, Archiwum IS PAN: Leoncin—Głusk teczka nr 114; Serock teczka nr 189, Zegrze i Wola Kiepińska teczka nr 250. — *Miasta Polskie w Tysiącleciu II*, Warszawa 1967 [Nowy Dwór, Serock, Zakroczym, Zegrze]. — Miłobędzki A., *Późnogotyckie typy sakralne w architekturze ziem polskich* (w: *Późny gotyk. Studia nad sztuką przełomu średniowiecza i czasów nowych. Materiały sesji SHS Wrocław 1962*, Warszawa 1965 [Serock, Zakroczym]). — Tenże, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, wyd. II, Warszawa 1968 [Modlin]. — Miśkiewiczowa M., *Mazowsze płockie we wczesnym średniowieczu*, Płock 1982 [Serock, Zakroczym]. — Taże, *Wyniki badań powierzchniowych prowadzonych wzdłuż Wisły na odcinku Zakroczym—Wyszogród* (*Wiadomości Archeologiczne* XXIX 1963). — Nakwaski F., *Pamiętnik życia mego* (*Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie* IX 1963) [Modlin]. — Niemojewski L., *Wnętrza architektoniczne pałaców stanisławowskich*, Warszawa 1927 [Jabłonna]. — Nowacki J. ks., *Dzieje archidiecezji poznańskiej II. Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964 [Głusk, Kazuń, Kiepin, Łomna, Okunin]. — Nowicka E., *Jabłonna* (*Ziemia IV* 1913 nr 49). — Nowowiejski A. ks., *Płock, monografia historyczna*, Płock 1930. — Orańska J., *Szymon Czechowicz 1689—1775*, Poznań 1948 [Zakroczym]. — Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicy*, wyd. III, Warszawa 1938 [Jabłonna, Serock, Zakroczym]. — Osiecki J. ks., *Zakroczym* (*Pamiętnik Rel.-Moralny* XXIX 1855). — Tenże, *Zakroczym wraz z kościołem parafialnym fary zwanym* (*Wiek* 1875 nr 27). — Ostrowski J., *Trzy nieznanne akwarele Zygmunta Vogla i pałac w Górze koło Nowego Dworu* (*Biuletyn H. S.* XXXIV 1972 nr 1). — Pacuski K., *Rozwój sieci parafialnej w diecezji płockiej w XI—XVI wieku (mapy i komentarz)* (*Studia Płockie* III 1975). — Pazyra S., *Najstarszy opis Mazowsza Jędrzeja Święćckiego*, Warszawa 1974 [Nowy Dwór, Pomiechowo, Serock, Zakroczym]. — *Polski Słownik Biograficzny*, I—XXVII, 1935—83. — Potocka-Wasowiczowa (z Tyszkiewiczów) A., *Wspomnienia nocnego świadka*, Warszawa 1965 [Jabłonna]. — Przewalski S., *Zakroczym, przeszłość i zabytki*, Warszawa 1938. — Puclata O., *Stu-*

dium historyczno-urbanistyczne miasta Zakroczymla, mpis Woj. Kons. Zabytków w Warszawie 1955. — Tenże, Zakroczyml. Studium rozwoju urbanistyki i architektury miasta (Ochrona Zabytków XIII nr 1—4). — Rastawiecki E., Słownik malarzów polskich i w Polsce pracujących II, Warszawa 1851 [Góra]. — Reychman J., Orient w kulturze polskiego Oświecenia, Wrocław 1964 [Jabłonna]. — Rocznik Archidiecezji Warszawskiej, Warszawa 1958. — Rottermund A., Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, Warszawa 1970 [Góra]. — Ryszkiewicz A., Malarze austriaccy w Polsce czasów Oświecenia (Wiek Oświecenia IV 1984) [Jabłonna]. — Tenże, Van Loo et Pierre sur quelques tableaux avec „Turqueries” dans les collections polonaises (Bull. Musée Nationale de Varsovie XXVI 1975 nr 1) [Jabłonna]. — Serafinowicz J., Architekt François Arveuf w Polsce, praca magisterska na UW, mpis 1980 [Jadwisin]. — Skiełczyński Z. ks., Dzieje parafii Głusk—Leoncin (Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie R. 74, 1984 nr 9—19). — Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy I—IV, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1971—1986. — Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego I—XVI, Warszawa 1880—1902. — Słownik pracowników książki polskiej, Warszawa—Łódź 1972 [Nowy Dwór]. — Sobieszkański F. M., Kościół kapucynów w Zakroczymlu (Tyg. Ilustr. VII 1863 nr 177). — Tenże, Kościół parafialny w Serocku (Tyg. Ilustr. VIII 1871 nr 191). Tenże, Kościół parafialny w Zakroczymlu (Tyg. Ilustr. VII 1863 nr 182). — Tenże, Pałac w Jabłonie (Tyg. Ilustr. VII 1863 nr 173). — Sołtysiak M., Jabłonna, klasycystyczne założenie pałacowo-parkowe, praca magisterska na UW, mpis 1956. — Sroczyńska K., Zygmunt Vogel rysownik gabinetowy Stanisława Augusta, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969 [Góra, Jabłonna]. — Standziak M., Modlin, obrona twierdzy w 1939 roku, Warszawa 1970. — Stronczyński K., Opisy zabytków starożytności, Gubera płocka 1851, rkps Gab. Rycin Bibl. UW [Serock, Zakroczyml]. — Sulerzyska T., Nowe określenia kilku rysunków S. B. Zuga (Biuletyn H. S. XXVII 1965 nr 4) [Jabłonna]. — Szymański M., Prace konserwatorskie woj. warszawskiego (Ochrona Zabytków V 1952 nr 2) [Jabłonna]. — Tenże, Podwarszawskie zabytki w służbie społecznej (Stolica V 1950 nr 14—15) [Jabłonna, Nowy Dwór, Serock, Zakroczyml]. — Tenże, Zabytki Puszczy Kampinoskiej (Stolica IV 1949 nr 41) [Zakroczyml]. — Tenże, Zamki rejonu warszawskiego, Zakroczyml (Stolica V 1950 nr 38). — Szymański W., Inwentaryzacja grodzisk rejonu płockiego (Notatki Płockie 1960 nr 15). — Świątkowski W., Płockie i południowa lubelszczyzna. Trzecia wycieczka po kraju, Warszawa 1927 [Modlin]. — Tatarzkiewicz W., Dominik Merlino, Warszawa 1955 [Jabłonna]. — Tenże, Wiadomości o życiu i pracach Dominika Merlino (w tegoż: O sztuce polskiej XVII i XVIII wieku. Architektura, rzeźba, Warszawa 1966) [Jabłonna]. — Teki Glinki: 501 [Nieporęt], 316 [Zegrze], rkpsy w Ośrodku Dokumentacji Zabytków w Warszawie. — Topińska M., Budownictwo kapucynów w Polsce w świetle konstytucji i tradycji zakonu (Kwart. Arch. i Urb. XXIX 1974 z. 3) [Zakroczyml]. — Trzebiński W., Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku, Warszawa 1962 [Łomna, Nowy Dwór, Olszewnica, Wieliszew]. — Tenże, Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia (w: Studia z historii budowy miast, Warszawa 1955). — Verdmon J. L. de, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim, Warszawa 1902 [Nowy Dwór, Serock, Zakroczyml]. — Vogel Z., Zbiór widoków sławniejszych pamiątek narodowych, jako to zwałisk, zamków, świątyni, nagrobków..., Warszawa 1806, rkps Bibl. Jagiellońska [Jabłonna]

na]. — Walicki M., *Sprawa inwentaryzacji zabytków w dobie Królestwa Polskiego 1827—1862*, Warszawa 1931 [Serock, Zakroczym]. — Warmiński J., *Jabłonna (Przyjaciel Dzieci 1861 nr 28)*. — Wąsicki J., *Opisy miast polskich z lat 1793—94*, II, Poznań 1962 [Nowy Dwór, Olszewnica]. — Węgiełek E., *Poglądy na sztukę Anny z Tyszkiewiczów Potockiej*, praca magisterska na UW, mpis 1971 [Jabłonna], zob. też Kielczewska. — *Wizytacja kanoniczna kościołów w dekanatach: warszawskim, sochaczewskim i gostynińskim* (Przegląd Katolicki 1890 nr 43) [Głusk, Kazuń, Leoncin, Nowy Dwór]. — *Wizytacje diecezji płockiej*, rkpsy Bibl. Seminarium Duchownego w Płocku. — Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy, restauracji i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919—29* (Ochrona Zabytków Sztuki II 1930—31 z. 1—4) [Zakroczym]. — Wolff A., *Ziemia zakroczymska za książąt mazowieckich* (w: *Szkice z dziejów Nasielska i dawnej ziemi zakroczymskiej*, praca zbior. pod red. S. Pazyry, Warszawa 1970). — Wolmar A., *Pałace warszawskie księcia Józefa Poniatowskiego*, Warszawa 1928 [Jabłonna]. — *Wyjazd z podróży pani de Guebriant postowej nadzwyczajnej do Polski za Władysława IV* (w: J. U. Niemcewicz, *Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce*, IV, Lipsk 1839) [Nieporęt]. — *Z biegiem Wisły. Przewodnik geologiczno-krajoznawczy*, pod red. C. Kolago, Warszawa 1967. — Załęski S., *Jezuici w Polsce*, t. IV cz. II, Kraków 1904 [Nieporęt]. — Załuski W. ks., *Cudowne obrazy Przenajświętszej Bogarodzicielki w diecezji płockiej*, Kielce 1905 [Serock]. — Zawadzka-Antosik B., *Badania na grodzisku wczesnośredniowiecznym w miejscowości Serock, pow. Nowy Dwór Mazowiecki* (Wiadomości Archeologiczne XXXIII 1968 z. 3—4). — Zagrodzki T., *Historyczny układ urbanistyczny Zakroczyimia* (Roczniki Humanistyczne KUL XXIX 1981 z. 4). — Zebrowski T. ks., *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.

INDEKS NAZWISK

(Nie obejmuje ikonografii religijnej. Nazwiska artystów i rzemieślników oznaczono kursywą)

- Abraham z rodu Nałęczów syn Tomisława 50
Ademollo Luigi malarz, rytownik włoski 5
Agar John Samuel rytownik angielski 15
Altendorf Tadeusz architekt 24
 Ambroży opat czerwiński 53
 Andrzej opat czerwiński 32
 Andrzej z Bnina biskup poznański 31
 Anna księżna mazowiecka 65
Anthony Carl Gottfried ludwisarz gdański 49
 Arciechowska Katarzyna 55
 Arcichowski Piotr 55
Arveuf Franciszek architekt XIV, 28
Aubry Charles litograf francuski 20
Augustin Jean Baptiste Jacques malarz miniaturzysta francuski 15
 Augustyn napis na płycie 34
- Bacciarelli Marcel* malarz XVI 15, 19
Badoureaux Jean François rysownik, rytownik francuski 15
 Bakałowicz Jan pułkownik wojsk koronnych 31
Bandke K. złotnik 22
Bandinelli Baccto (Bartolomeo) rzeźbiarz florencki XVI, 12
Baudouin de Courtenay Zofia malarka 53
 Barthélemy Daniel (?) zegarmistrz paryski XVIII, 23
Bartmański Michał kamieniarz 44
Bartmański Stefan kamieniarz 44
 Beauharnais Eugène siostrzeniec Napoleona, vicekról Włoch 15
- Belotto Bernardo* zw. *Canaletto* malarz XVI
Bergemann Ferdynand architekt, budowniczy powiatu plockiego 65
Bethier Ludwik budowniczy gubernii warszawskiej 50
Bianchi (Biancti, Blanki) Antonio sztukator 5, 6
Biczian Paweł właściciel zakładu odlewniczego 31
Bisen St. mistrz murarski 30
Blatsot Eugène rytownik paryski 15
Blank Jan Antoni malarz 21
 Błońska z Omylińskich Józefa 2/3
Bogucki M. L. projektant witraży 55
Bojemski Aleksander architekt 36
 Bolesław IV Kędzierzawy książę mazowiecki, kujawski i krakowski 52
 Bolesław V książę mazowiecki 29, 47
 z Borleńskich Kamińska Juliana zob. Kamińska Juliana
 z Borleńskich Kamińska Ludwika zob. Kamińska Ludwika
Borman Jan Aleksander malarz 30
 Bożewski Mateusz proboszcz wieliszewski 60
Brandi Domenico malarz włoski XVII, 14
 Branicki Jan Klemens hetman
Brauman Franciszek budowniczy wielki koronny XVII, 16 czy 30
 Bronisław pleban zegrzyński 75
 z Brühlów Mniszchowa Maria Amalia zob. Mniszchowa Maria Amalia

- Brune Guillaume marszałek Francji 15
 z Brydzińskich Potocka Maria zob. Potocka Maria
Buchbinder Józef malarz 51
Bujnicki N. A. generał rosyjski 47
 Bukowska Róża 2
 Bukowski Adam 2
- Cambronne Pierre generał francuski 15
van Campen Jacob architekt holenderski XIII
Canaletto (Belotto Bernardo) zob. *Belotto*
Charles William rysownik angielski 20
Charon Louis François litograf francuski 20
de Chasseloup-Laubat François generał francuski, szef inżynierii Wielkiej Armii 35, 40, 45
 Chądzyńscy XVIII, 69/70, 70
 Chądzyńska z Duninów Wolskich Anna żona Piotra (I) 69
 Chądzyński Andrzej starosta nurski, kasztelan wiski, wojewoda podlaski 69
 Chądzyński Jan syn Piotra (I) 69
 Chądzyński Kasper syn Piotra (I) 69
 Chądzyński Maciej starosta zakroczymski i błoński, podkomorzy drohicki i bielski, dzierżawca starostwa plockiego i radzikowskiego 69, 70
 Chądzyński Piotr (I) wójt nurski, starosta kleszczelowski i zakroczymski 69, 70
 Chądzyński Piotr (II) syn Piotra (I) 69
 Chądzyński Stanisław syn Piotra (I) 69
Chinard Joseph rzeźbiarz francuski XVI, 14
 z Chojeckich (Hojeckich) Czerwińska Teofila zob. Czerwińska Teofila
Chwalibóg Krzysztof architekt 29
Chwalibóg Zbigniew architekt 5
 Ciołek Erazm biskup plocki 5
 Ciołek Gerard architekt, historyk i planista ogrodów 8, 26
Coswey Richard malarz angielski 20
- Clodion (Claude Michel)* rzeźbiarz francuski 22
 Cybulska Anna z Gniewoszków 1^ovoto Siedlecka 29
 Cybulski z Cybulic Rafał żołniczy królewski, starosta sochaczewski i guzowski 29
 z Czapliców Jabłonowska Tekla zob. Jabłonowska
 Czarnecki Franciszek 73
 Czarniecki Stefan regimentarz, wojewoda ruski XII, 31
 Czartoryscy 11
 Czartoryski Adam Jerzy senator wojewoda Królestwa Polskiego, prezes Rządu Narodowego 1831 21
 Czartoryski August Aleksander wojewoda ruski, generał ziem podolskich 47
 z Czartoryskich Lubomirska Izabella (Elżbieta) zob. Lubomirska Izabella
 z Czartoryskich Zamoyska Zofia zob. Zamoyska Zofia
Czechowicz Szymon malarz XIX, 72
 Czerwińska z Chojeckich (Hojeckich) Teofila 58
 Czioto (Giotto) Erazm kupiec i mieszczanin zakroczymski VIII
- Dahlberg Erik* inżynier wojskowy, rysownik szwedzki VII, XIX
Dantelewicz Leon inżynier ogrodnik-planista 26
 z Daniłowiczów Potocka Marianna zob. Potocka Marianna
David Jacques Louis malarz francuski XVI
Debucourt Philibert Louis rytmownik francuski 16
Dehn Iwan generał rosyjski 36, 45
Deibel (Deybel) Franciszek Ksawery rzeźbiarz 6
Delvoy tapicer 8
Devillain zob. *le Villain François*
 Dębkowski Jakub 49
 Dobrogost z Nowego Dworu z rodu Nałęczów kanclerz książęcy mazowiecki, arcybiskup gnieźnieński VIII, 50
 Dobrogost z rodu Nałęczów kasztelan zakroczymski później warszawski VIII

- Domańscy właściciele Szamocina 59
 Doma[śla?]wski Jan 70
 Domenichino (Zampieri Domenico) malarz włoski XIX, 34
 Drouot Antoine generał francuski 15
 Dunin Wąsowicz zob. Wąsowicz Dunin
 Dunin Wąsowiczowa z Tyszkiewiczów 1^ovoto Potocka Anna zob. Wąsowiczowa Dunin Anna
 Duszek Adolf Herman malarz 48, 61
 Dziekoński Józef Pius architekt 30, 55
 Dzierśław z Popielżyna podkanclerzy Bolesława V księcia mazowieckiego 29
 Dzierżanowski Kajetan dziedzic folwarku Leoncin 30
 Dzierżański Antoni proboszcz serocki 55, 58
 Eneret T. B. rzeźbiarz 22
 Fedorowicz kamieniarz warszawski 57
 Feldman Aleksander Iwanowicz generał rosyjski 36, 45
 Fergusson J. historyk architektury XIII
 Fontana Jan Kanty architekt, pułkownik wojsk koronnych 25
 Fraget Józef złotnik warszawski 22
 Frankowski Felcjan Antoni budowniczy 75
 Frączakowa Katarzyna 31
 Frey Jan Zachariasz rytownik 15
 Fritsche Karol budowniczy, technik górniczy 54
 Gainsborough Tomasz malarz angielski 14
 Galle Karol Henryk architekt 35
 z Gautierów Kamieńska Maria zob. Kamieńska Maria
 z Gatlów Szaniawska Zeneida Maria zob. Szaniawska Maria
 Gawroński Gabriel proboszcz zakroczymski 66
 Gay Jan Jakub architekt VI, XIII, 44, 59
 Gembicki Jan biskup płocki 66, 69
 Gerson Wojciech malarz XII
 Gierych Bolesław architekt 5
 Gliński Paweł 66
 Gliński Stefan architekt 30
 Gloger Zygmunt historyk i etnograf XIV
 Głębocki Adrian malarz XIX, 30, 48
 z Gniewoszków 1^ovoto Siedlecka 2^ovoto Cybulska Anna zob. Cybulska Anna
 Godeby Ainé (st.) zegarmistrz paryski XVIII, 23
 Gołuchowski Romuald 2
 Gołyński Adrian starosta zakroczymski 72
 Gołyński Hieronim kasztelan warszawski 72
 Górnicka Anastazja 73
 Górnicka z Lewandowskich Izabella żona Aleksandra 73
 Górnicki Aleksander 73
 Górnicki Piotr 66
 Grassi Józef malarz 14, 15, 21
 Gratowski Bernard kapucyn, kartograf IX
 Gregorkiewicz Antoni 58
 Gregorkiewicz Filip 58
 Gregorkiewicz z Mańkowskich Barbara 58
 Groffe Aleksander budowniczy departamentu płockiego 54
 z Grudzińskich Gutakowska Józefa zob. Gutakowska Józefa
 Guardt Antonio malarz włoski XVI
 de la Guepierre Philippe architekt francuski XIV
 Guercino (Barbieri Giovanni Francesco) malarz włoski XIX, 33
 Gürtler Ryszard architekt 29
 Gutakowscy 3, 4
 Gutakowska z Grudzińskich Józefa żona Wacława 3
 Gutakowska z Sobolewskich Marianna druga żona Ludwika Szymona 3
 Gutakowska z Sobolewskich Teresa pierwsza żona Ludwika Szymona 3
 Gutkowski Ludwik Szymon szambelan królewski, członek Rady Nieustającej, prezes senatu Księstwa Warszawskiego 3, 49, 50
 Gutkowski Wacław pułkownik XIII pułku huzarów w armii Księstwa Warszawskiego 3

H. H. inicjały rzeźbiarza 57
 H. J. cecha imienna złotnika 21
 Hadrian IV papież 32
 Handelsman-Targowski Bole-
 sław architekt 36
 Hanstaengl Franz Seraph ry-
 townik drezdeński 15
 Hauke Maurycy generał arty-
 lerii, senator wojewoda Kró-
 lestwa Polskiego 38
 Haxo François generał fran-
 cuski 35, 45
 Henneberg Julian złotnik war-
 szawski 32
 Henneberg Stanisław złotnik
 warszawski 32
 Hilzen Jan August wojewoda
 miński 28
 Höfel Blastus rytownik 21
 Högl (Hegel) Józef kamieniarz
 5, 6
 Hoffman Stanisław Kostka bu-
 downiczy 15
 Hozjusz Stanisław biskup ka-
 mieniecki, opat czerwiński 60
 Hummel Carl malarz, litograf
 wiedeński 21

I. H. inicjały na cegle 56
 Isabey Jean Baptiste malarz
 miniaturzysta, rysownik, li-
 tograf francuski 15
 Iwanowa Dymitrowna Elżbieta
 52

Jabłonowska z Czapliców Te-
 kla kasztelanowa krakowska
 15
 z Jabłonowskich Krasieńska Do-
 rota zob. Krasieńska Dorota
 Jackowski Walenty gospodarz
 z Sowiej Woli 29
 Jakub z Korzkwi biskup płocki
 1, 4
 Jan murator 65
 Jan pleban głuski 30
 Jan wojewoda mazowiecki 50
 Jan z rodu Nałęczów wojewo-
 da czerski 49
 Jan z Góry z rodu Nałęczów 3
 Jan Baptysta Wenecjanin mu-
 rator X, XI, 53
 Jan Kazimierz król polski XI,
 XIII, 47, 48
 Janczewski Józef proboszcz se-
 rocki 57
 Janusz I Starszy książę mazo-
 wiecki 54, 63, 65, 75
 Janusz III książę mazowiecki
 55

Jaroszewiczowie właściciele
 Łomni 32
 Jastrzębscy właściciele Szamo-
 cina 59
 Jelonek (Cervinus vel Jelenie-
 wicz) Maciej ksiądz 29
 Jeremiasz z Warszawy zob. Me-
 lechowicz
 Jerzy murator z Warszawy 5
 Jerzy książę Walii, późniejszy
 Jerzy IV król Anglii 14
 Junosza sędzia zakroczymski,
 wyszogrodzki, ciechanowski
 30

K. B. zob. Bandke
 Kado Michał architekt 36
 Kamińska z Gautierów Maria
 żona Tomasza 60
 Kamiński Tomasz właściciel
 Wieliszewa 60
 Kamińska z Borleńskich Ju-
 lianna żona Ludwika 58
 Kamiński Ludwik 58
 Karasiński Piotr Leon archi-
 tekt 43, 44
 Karol Ferdynand Waza biskup
 płocki i wrocławski XVI, 5,
 10, 25
 Karwicki Dunin Jan Nepomu-
 cen generał major, brygadier
 wojsk koronnych 16
 Kaufmann Ludwik rzeźbiarz 8
 Kazimierz Wielki król polski 74
 Klepińscy 31
 Kiliżek Stanisław rzeźbiarz-
 konserwator 8, 18, 25
 Klatt Karol właściciel Szamoci-
 na 59
 Klauber Ignacy Sebastian ry-
 townik 20
 Kłodzińscy 70
 Kotaczkowski Klemens porucz-
 nik, inżynier 42
 Komorowski Stanisław malarz-
 konserwator 33, 34
 Konecki Feliks malarz- konser-
 wator 72
 Kononowicz Zenon architekt 60
 Kopijowska z Wolskich 2° voto
 Romanowska zob. Romanow-
 ska
 Kopijowski Miecio 60
 Kornacki Tomasz architekt 18
 z Korzybskich Rościszewska
 Marianna zob. Rościszewska
 Marianna
 Kostka Jan kasztelan zakroczy-
 mski XIII
 Kostka Stanisław kasztelan

- zakroczyński, kanonizowany 1726, VIII
 Kościuszko Tadeusz generał 14, 21
 Kowalski M. proboszcz w Woli Kiepińskiej 1
 Kowalski Szymon 43
 Koźmiński Honorat kapucyn IX z Koźmińskich Zeffert Kamilla zob. Zeffert Kamilla
 Krasińscy VIII, 28, 61, 62, 63, 75
 Krasińska z Kuklińskich Barbara żona Jakuba 61
 Krasińska z Potockich Eustachia pierwsza żona Kazimierza XVIII, 62
 Krasińska z Jabłonowskich Dorota żona Stanisława 62
 Krasińska z Lubieńskich Amelia żona Karola 62
 Krasińska z Ossolińskich Anna trzecia żona Kazimierza 62
 Krasińska z Ossolińskich Emilia żona Józefa Wawrzyńca 62
 Krasińska z Zielińskich Barbara żona Antoniego XVIII, 75
 Krasiński Antoni cześnik płocki, kasztelan zakroczyński XVIII, 61, 75
 Krasiński Jakub kasztelan ciechanowski 61
 Krasiński Józef Wawrzyniec szambelan, wielki ochmistrz Dworu Polskiego, senator kasztelan Królestwa Polskiego 62
 Krasiński Karol 62
 Krasiński Kazimierz szambelan królewski, oboźny wielki koronny 61, 62, 75
 Krasiński Stanisław syn Józefa Wawrzyńca 62
 z Krasińskich Radziwiłłowa Jadwiga zob. Radziwiłłowa Jadwiga
 z Krasińskich Xięzopolska Apollonia zob. Xięzopolska Apollonia
 Kropiwnicka z Wysłouchów Józefa żona Stanisława 76
 Kropiwnicki Stanisław właściciel zakładów młynarsko-piekarniczych 76
 Krüger (Krieger) Jan Antoni kupiec, drukarz, księgarz w Nowym Dworze VIII, 50
 z Kuklińskich Krasińska Barbara zob. Krasińska Barbara
 Kuligowski Franciszek proboszcz serocki 55
 Kuryłowicz Stefan architekt 51
 Kuźma Mieczysław architekt 8
 Laboureur Francesco Massimiliano rzeźbiarz włoski XVI
 de Laboureur Bléval Jean pamiętnikarz, podróżnik, dyplomata francuski XIII
 La Chapelle Tomasz pozłotnik 8
 Lambert (mł.) rysownik, rytownik XVII, 21
 Lampl Jan Chrzęciel malarz 20
 Lanci Franciszek Maria architekt XI, 1
 z Lasockich Ogińska Izabella zob. Ogińska Izabella
 Ledóchowski (Halka-Ledóchowski) Ignacy Hilary generał brygady, komendant Modlina w 1831 36, 42
 Legrande Augustin Claude Simon rysownik, rytownik francuski XVII, 21
 Lelewel Joachim historyk VIII
 Lewandowski sztukator-marmurzyzator 8
 z Lewandowskich Górnicka Izabella zob. Górnicka Izabella
 Lewańska Józefa 73
 Lewański Michał syn Józefy 73
 Lewicki Jan opat czerwiński 53
 Lipiński Florian malarz VIII, 57, 72
 Liscecki Julian architekt 55
 Lobeck Daniel blacharz 5
 Lubomirska z Czartoryskich Izabella (Elżbieta) żona Stanisława 47
 Lubomirski Stanisław marszałek wielki koronny 47
 z Lubomirskich Potocka Aleksandra zob. Potocka Aleksandra
 Ludwika Maria królowa polska XIII, 28
 Łapiński Aleksander przemysłowiec, główny mechanik warsztatów kolei warszawsko-wiedeńskiej 76
 Łojko Napoleon kierownik apteki twierdzy modlińskiej (neogeorgiewskiej) 65, 73
 Łojko z Ostaszewskich Katarzyna żona Napoleona, kierownika apteki twierdzy modlińskiej 73

- Łomińscy (Łomięscy) właściciele Łomianek 31
 Łomiński Jan właściciel Łomianek 31
 Łysiak Waldemar architekt, historyk architektury XII
- Majewski Stanisław* projektant witraży 55
 Malicka z Mrozowskich Weronika 73
 Malinowski mistrz murarski 8
 Mallet (Malletski) Jan pułkownik, oficer korpusu inżynierów Księstwa Warszawskiego 35, 45
 Małachowski Jan 15
 Marconi Henryk architekt XI /XII, XV, 6, 8, 18, 22, 25, 26, 33, 62
 Marteau Ludwik malarz 16
 Martell ze Słomskich Marianna żona Wiktora 73
 Martell Wiktor 73
 Martin Johan Frederik rytownik szwedzki 21
 Mańkowski Szymon malarz XV, 3, 5, 6, 13, 18, 24
 z Mańkowskich Gregorkiewicz Barbara zob. Gregorkiewicz Barbara
 Marszewski Mieczysław inżynier 75
 Masłowski Stanisław malarz XII
 Mayer Luigi rysownik, malarz XVII, 21
 Meciszewski Filip pułkownik, oficer korpusu inżynierów Księstwa Warszawskiego 35, 38
 Medici Cosimo I Wielki książę Florencji XVI
 Melechowicz Jeremiasz malarz warszawski XVIII, 69
 Merck Ferdynand sztukator 5, 6, 24
 Merlino Dominik architekt XIV, 5, 18
 Michał Anioł (Buonarrotti) rzeźbiarz, malarz, architekt włoski XVI
 Mieszkowski Maciej wikariusz winnicki 55
 Mieszkowski Michał proboszcz pomiechowski 53
 Migula z Kaulów Johanna 70
 Milewski Jan proboszcz serocki 55
- Milton Thomas* rytownik angielski XVII, 21
 Miłobędzki Adam architekt, historyk architektury IX
 Miński 55
 Mitkiewicz Jakub kanonik regularny, proboszcz z Łomni 33, 34
 Młocki Józef VI, 70
 Mniszchowa z Brühlów Maria Amalia marszałkowa nadworna koronna XVII, 16
 Mniszchowa z Ossolińskich Marianna żona Józefa 16
 Mniszech Józef chorąży wielki koronny (marszałek nadworny koronny?) 16
 Moszyński Fryderyk Józef referendarz wielki koronny, marszałek Sejmu Grodzieńskiego 21
 z Mrozowskich Malicka Weronika zob. Malicka Weronika
- Nakwaski Franciszek* Salezy major, komisarz cywilno-wojskowy, prefekt departamentu warszawskiego, senator wojewoda Królestwa Polskiego 35
 Nałęczowie VIII, 3
 Napoleon I (Bonaparte) cesarz Francuzów XII, XVI, 35, 37, 42, 54
 Niedźwiedzka z Zabłockich Konstancja 48
 Niemierza z rodu Nałęczów syn Tomisława 50
 Niemojewski Lech architekt, historyk architektury XIV
 Nolken Karol właściciel Kazunia 28
 Norwerth Edgar Aleksander architekt 76
 Noskowski Andrzej biskup płocki VIII
 Noskowski Tomasz malarz 30
 Nowiński Hipolit proboszcz głuński, następnie leonciński XIX, 30
 Nowodworski Bartłomiej kawaler maltański, dowódca straży królewskiej, fundator kolegium w Krakowie 21
- Ogińska z Lasockich żona Michała Kleofasa 20
 Ogiński Michał Kleofas podskarbi wielki litewski 20
 Olszewski Józef właściciel pracowni witraży 55

- Omylińscy 49
 Omyliński Jan 49
 z Omylińskich Błońska Józefa zob. Błońska
 Orta E. malarz włoski XIX, 34
Orthwein Maria malarz-konserwator 8
 Orzeszko Emilia żona Kaliksta 49
 Orzeszko Kalikst marszałek szlachty pow. grodzieńskiego 48/49
 Orzeszkowie 49
 Osiecki Jan proboszcz zakroczyński 66
 Osiemińska Nastazja 70
 z Ossolińskich Krasińska Anna zob. Krasińska Anna
 z Ossolińskich Krasińska Emilia zob. Krasińska Emilia
 z Ossolińskich Mniszchowa Marianna zob. Mniszchowa Marianna
 Ostapowicz Roman architekt 27
 z Ostaszewskich Łojko Katarzyna zob. Łojko Katarzyna
 Ostrowski Tomasz Adam podskarbi nadworny koronny, prezes senatu Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego 21
 Otto Georg Philipp rytownik niemiecki 20
- P. F. sygnatura brązownika 23
 Paprz sygnatura odlewnika 58
 Parizeau Edme Gratien malarz, portrecista francuski 15
 Paweł pleban głuński 30
 Petzell Józef zegarmistrz z Tarnowa 21
 Pfeiffer Carl Hermann miniaturzysta, rytownik wiedeński 15, 21
 Piekarski Seweryn proboszcz serocki, kanonik warszawski, rektor Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych, profesor Akademii Duchownej w Warszawie 58
 Pierre Jean Baptiste Marie malarz francuski XVII, 16
 Piłcecki Gustaw malarz-konserwator 72, 73
 Piotr pleban z Pomiechowa 53
 Płwarski Jan Feliks malarz, rysownik, rytownik 21
 Płoński Jan rzeźbiarz 4
 de Pompadour Jeanne Antoinette markiza XVII, 16
- Poniatowscy 4, 11
 Poniatowski Michał Jerzy biskup płocki, arcybiskup gnieźnieński, prymas Polski, brat Stanisława Augusta VII, XIV, XV, XVI, 5, 6, 25, 53
 Poniatowski Józef książę VII, XV, XVII, 5, 6, 10, 14, 15, 16, 17, 19/20, 20, 22, 24, 25, 35
 Poniatowski Stanisław podskarbi wielki litewski XIV, 3, 49, 50
 z Poniatowskich Tyszkiewiczowa Maria Teresa zob. Tyszkiewiczowa Maria Teresa
 Popielski Wojciech kanonik warszawski, podkanclerzy mazowiecki, pleban serocki 55
 Potoccy VII/VIII, XV, 5, 19, 20, 47, 62
 Potocka z Brydzińskich Maria druga żona Maurycego 8
 Potocka z Daniłowiczów Marianna żona Feliksa 62
 Potocka 2^ovoto Dunin Wąsowiczowa Anna zob. Wąsowiczowa Anna
 Potocka z Lubomirskich Aleksandra żona Stanisława Kostki 47
 Potocka z Woronieckich Maria Teresa pierwsza żona Maurycego 8
 Potocki August (Gucio) 8
 Potocki Feliks kasztelan słoński, starosta krasnostawski 62
 Potocki Stanisław Kostka prezes senatu Królestwa Polskiego 47
 Potocki Maurycy syn Anny z Tyszkiewiczów 1, 8
 Potocki Maurycy XVI, 8, 25
 Potocki Stanisław Feliks (Szczęsny) chorąży wielki koronny, wojewoda ruski, marszałek Konfederacji Targowickiej 20
 z Potockich Krasińska Eustachia zob. Krasińska Eustachia
 Prażmowski Franciszek kasztelan zakroczyński 47
 Prażmowski Michał archidiacon płocki 47
 Prażmowski Michał starosta mszczonowski 47
 Prażmowski Wawrzyniec wojewoda mazowiecki 47
 Prądziński Ignacy pułkownik, oficer korpusu inżynierów Księstwa Warszawskiego 35

- Prek Franciszek Ksawery** malarz, rysownik, rytownik 21
Prenot-Vernois pułkownik, inżynier placu twierdzy modlińskiej 35
Prokopowicz A. snycerz warszawski 31
Puczkowski Józef ksiądz 29
Putowski Stefan architekt 66

Radke Gustaw złotnik warszawski 2, 22
Radwański Feliks (mł.) architekt 30
Radziwiłł Maciej XIV, 28, 61, 62
Radziwiłłowa z Krasinich Jadwiga XIV, 28, 61, 62
Radziwiłłowie VIII, 28, 62, 75
Ravig J. zegarmistrz paryski 23
Rataj Wojciech architekt 32
Récamier Jeanne Françoise żona bankiera paryskiego XVI, 14
Regenhard (Regenhart, Reyhard) malarz dekorator 8
Renì Guido malarz włoski 51
Rogala Jan z Węgrzynowa wojewoda mazowiecki 31
Rogalowie z Węgrzynowa 75
Rogowski Marcin pleban głuski 30
Romanowska 1^ovoto Kopijowska z Wolskich Rozalia właścicielka Olszanki 60
Roos Philipp Peter (Rosa da Tivoli) malarz, sztycharz włoski XVII, 17
Rościszewska z Korzybskich Marianna 58
z Rykaczewskich Trębicka Zofia zob. Trębicka Zofia
Ryński stolarz 8

Sadowicz Michał architekt 4
Sasin ze Smardzewa kasztelan wyszogrodzki, marszałek dworu Janusza I Starszego księcia mazowieckiego 75
Sawicki Hipolit architekt 29
Schiavonelli Luigi rytownik włoski 20
Schlotterbeck W. J. rytownik 15
Schuch Adolf Grzegorz architekt 35
Secemski Maciej pleban głuski 30
Sedyński Józef architekt 5
Sędziwoj z Góry z rodu Nałęczów 3

Siedlecka z Gniewosów 2^ovoto
Cybulska Anna zob. Cybulska Anna
Siemowit III księżę mazowiecki 50, 74
Sierakowski Wacław Hieronim arcybiskup lwowski XV
Sikorski Aleksander właściciel zakładu kamieniarsko-rzeźbiarskiego 33
de Silvestre Louis malarz 15
Singer Izaak Bashevis pisarz VIII
Skarzyński Stanisław proboszcz zakroczyński 66
Skotnicka 2^ovoto Zglenicka z Żaluskich Weronika zob. Zglenicka Weronika
Skórewicz Kazimierz architekt 55
Smith John Raphael malarz, rytownik angielski 14
Smogorzewski Stanisław dzierżawca Kazunia 28
Smolińska Katarzyna żona Dionizego 48
Smoliński Dionizy 48
Smoliński Józef syn Dionizego 48
Sobolewski Józef proboszcz z Łomni 33
z Sobolewskich Gutakowska Marianna zob. Gutakowska Marianna
z Sobolewskich Gutakowska Teresa zob. Gutakowska Teresa
Sowiński Józef generał 42
Stanisław księżę mazowiecki 55
Stanisław August król polski XV, XVI, 5, 9, 19, 75
Stanisław Kostka zob. Kostka Stanisław
Stelmaski Ignacy malarz 33
Stern Abraham wynalazca maszyny do liczenia 21
Stock Franz Xavier rytownik wiedeński 21
Strumiłło Jerzy z Dmoszyna 75
Strumiłło-Zgierscy 75
Suchodolski January malarz 16
Sułatycki Marcin 2
Szaniawska z Gautłów Zenelda Maria 73
Szaniawska z Wyslouchów Wanda matka Jerzego 76
Szaniawski Jerzy pisarz VIII, 76

- Szaniawski Zygmunt** ojciec Jerzego 76
Szczygielski Józefat ksiądz 58
Szczypiorski Jakub ksiądz, właściciel Szczypiorna 53
Szembek Józef Eustachy biskup płocki 72
Szleszyński Leon kanonik łowicki, proboszcz głuski 31
Szoldatics (Szoldatits) Ferenc malarz 61
Szulc August pułkownik 36, 43
Szydelkiewicz Antoni 52
Szyling generał 43
Szymanski Michał architekt 66

Scibor z Radzymina biskup płocki 60
Sliwiński Mikołaj mierniczy 65

Tadolini Adamo rzeźbiarz włoski XVI
Tarasin Zygmunt architekt 29
Tavellio Antonio malarz włoski XV, 5, 6, 13
Tepplar Antoni rytownik 21
Todtleben Edward generał rosyjski 36
Tolibowski Wojciech sufragan płocki, biskup poznański 53
Tomasz biskup płocki 50
Tomaszewski Jan proboszcz nowodworski 52
Tomaszkiewicz Małgorzata rzeźbiarka 4
Tomisław z rodu Nałęczów 50
Tournelle Franciszek budowniczy gubernii warszawskiej 50
Travetz zegarmistrz berliński 23
Trębiccy 34
Trębicka Paulina 34
Trębicka z Rykaczewskich Zofia żona Antoniego 32, 34
Trębicki Aleksander syn Antoniego, właściciel Łomn 32, 33, 34
Trębicki Antoni pułkownik, prawnik, agronom, dzierżawca Łomn VIII, 32, 34
Trębicki Władysław właściciel Łomn 32
Trębicki M. kanonik płocki 71
Trębicki Paweł kanonik płocki, podkanclerzy księstwa mazowieckiego, prepozyt kolegiaty warszawskiej, archidiakon warszawski 71
Trojanowska Halna architekt 27

Trzcńska-Kamińska Zofia rzeźbiarka 58
Tuchciński proboszcz zakroczymski 66
Tyszkiewiczowa z Poniatowskich Maria Teresa żona Wincentego referendarza wielkiego litewskiego 6
Tyszkiewiczowie 12
z Tyszkiewiczów 1° voto Potocka 2° voto Dunin Wąsowiczowa Anna zob. Wąsowiczowa Dunin Anna

Vernet Horace malarz francuski 16
le Villain François (Devillain) litograf paryski 20
Vogel Zygmunt malarz, rysownik XIV, 15

Xiężopolska z Krasieńskich Apollonia żona Antoniego 62
Xiężopolski Antoni zarządca Zegrza 62, 63

Waliszewicz Gabriel ksiądz (?) 29
Waroczewski Konstanty budowniczy powiatu warszawskiego 33
Wawrzyniec dworzaniek księżęcy, późniejszy wojewoda mazowiecki 47
Wazowie VII, XI, XIII, 48
Wąsowicz Dunin Stanisław generał XVI
Wąsowiczowa Dunin z Tyszkiewiczów 1° voto Potocka Anna generałowa, żona Stanisława (zw. Anetką) VII, XV, XV/XVI, XVI, XVII, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 25, 26
Weloński Kazimierz proboszcz serocki 55
Werner proboszcz serocki 55
Werner J[an?] złotnik warszawski 32
Wicherski Aleksander malarz XVII, 20
Wierzejski Tadeusz antykwarium, kolekcjoner XVII
Willer Piotr architekt holenderski XIII, 47
Wojciech kasztelan zakroczymski 74
Wojciechowski Konstanty architekt XII, 61
Wojniakowski Kazimierz malarz 16

- Wolkwewicz Jan odlewnik 2
 Wolski Włodzimierz poeta i po-
 wieściopisarz VIII
 z Dunin Wolskich Chądzyńska
 Anna zob. Chądzyńska Anna
 z Wolskich Kopijowska 2^ovoto
 Romanowska Rozalia zob. Ro-
 manowska Rozalia
 Woronicz Jan Paweł prymas
 Polski 21
 z Woronieckich Potocka Maria
 Teresa zob. Potocka Teresa
 Wróblewski Michał malarz 5, 6
 z Wysłouchów Kropiwnicka Jó-
 zefa zob. Kropiwnicka Józefa
 z Wysłouchów Szaniawska
 Wanda zob. Szaniawska Wan-
 da
 z Zabłockich Niedźwiecka Kon-
 stancja zob. Niedźwiecka
 Konstancja
 Zaleski Marcin malarz 8
 Załuski Andrzej Chryzostom
 biskup płocki 48
 Załuski Andrzej Stanisław Ko-
 stka kanclerz wielki koron-
 ny, biskup chełmiński, opat
 czerwiński 1, 32, 60
 z Załusków 1^ovoto Skotnicka
 2^ovoto Zglenicka Weronika
 zob. Zglenicka Weronika
 Zamoyska z Czartoryskich Zo-
 fia żona Stanisława Kostki
 15
 Zamoyski Stanisław Kostka
 prezes senatu Królestwa Pol-
 skiego 15
 Zawadzki Stanisław architekt
 XI, XIV, 3, 50
 Zejfert z Koźmińskich Kamilla
 73
 Zglenicka 1^ovoto Skotnicka z
 Załusków Weronika 63
 Zglenicki Witold inżynier gór-
 nik VIII, 63
 z Zielińskich Krasińska Bar-
 bara zob. Krasińska Barbara
 Ziiolecka Aleksandra 5
 Zschernig (Zschornig, Tschern-
 nig, Czernik, Czernisz) Jan
 Jędrzej majster murarski 6,
 24
 Zucchi Lorenzo rytownik włó-
 ski 15
 Zug Szymon Bogumił architekt
 XIII, XIV, 6, 22, 24, 25
 Zygmunt III Waza król polski
 47

- - - - - GRANICA D. WOJEWÓDZTWA
 - - - - - GRANICA D. POWIATU

OPR. E. BERGMIŃSKI

ILUSTRACJE

Fotografie wykonali:

R. GOŁĄB (fig. 77), J. LANGDA (fig. 1—43, 45—71, 78—215, 217—220), L. SEMPOLIŃSKI (fig. 44, 216), J. SZANDOMIRSKI (fig. 72—76). Wszystkie zdjęcia z wyjątkiem fig. 44, 216 (ODZ), 72—76 (PP PKZ) i 77 w zbiorach INSTYTUTU SZTUKI PAN.

Fig. 1. Serock, kościół par. 2. ćw. w. XVI, ok. 1775—6, 1913—4. Widok od pd.-zach. (s. IX, 55).

Fig. 2. Zakroczym, kościół par. w. XVI, 1. tercja w. XVII i 1945—9. Widok od zach. (s. X, 65).

Fig. 3. Zakroczym, kościół par. w. XVI, 1. tercja w. XVII i 1945—9.
Widok od pn. (s. IX, X, 65).

Fig. 4. Zakroczym, kościół par. w. XVI, 1. tercja w. XVII i 1945—9.
Widok od pd.-zach. (s. IX, X, 65).

Fig. 5. Serock, kościół par. 2. ćw. w. XVI, ok. 1775—6, 1913—4.
Wnętrze (s. IX, 56).

Fig. 6. Zakroczym, kościół par. w. XVI, 1. tercja w. XVII i 1945—9.
Wnętrze (s. IX, X, 67).

Fig. 7. Zakroczym, kościół par. Szczyt wsch. 1. tercja w. XVII, odbudowany 1945—9 (s. X, 68).

Fig. 8. Zakroczym, kościół par. Szczyt zach. 1. tercja w. XVII, odbudowany 1945—9 (s. X, 68).

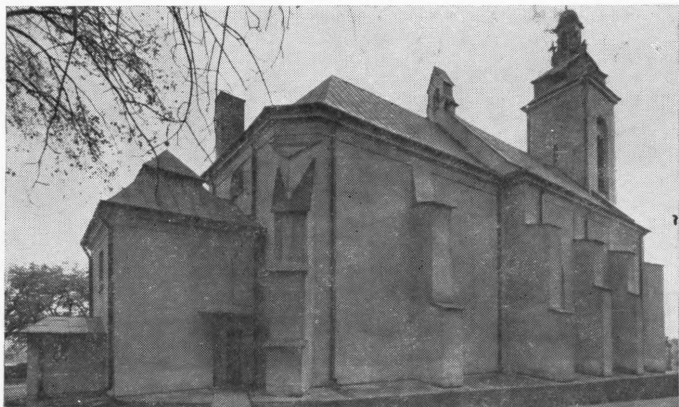

Fig. 9. Pomiechowo, kościół par. ok. poł. w. XVI, ok. 1640 i 1946—50 (s. X, 53).

Fig. 10. Pomiechowo, kościół par. Wnętrze prezbiterium ok. poł. w. XVI i 1946—50 (s. XI, 53).

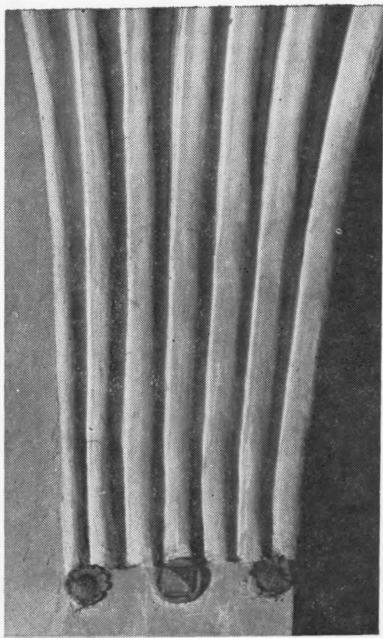

Fig. 11. Serock, kościół par. Spływ żeber ok. poł. XVI (s. X, 56).

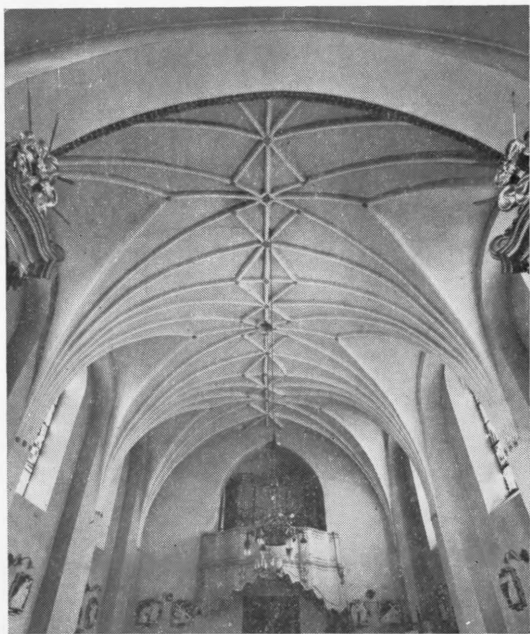

Fig. 12. Serock, kościół par. Sklepienie nawy ok. poł. w. XVI (s. X, 56).

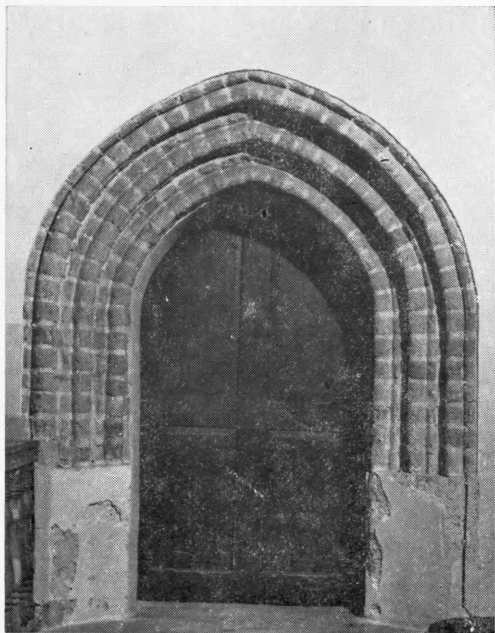

Fig. 13. Serock, kościół par. Portal z prezbiterium do zakrystii pn. 2. tercja w. XVI (s. X, 56).

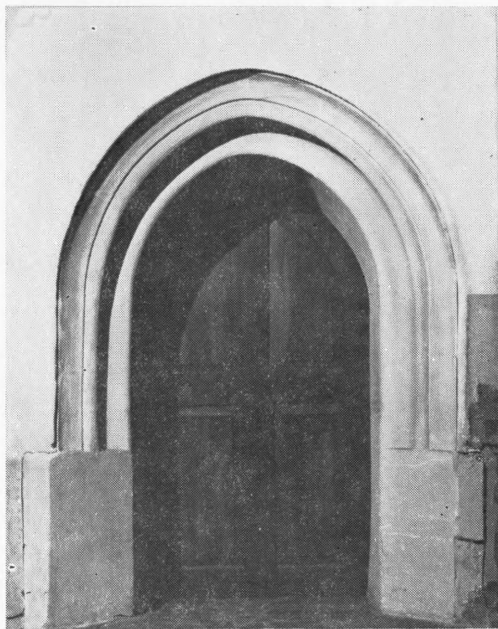

Fig. 14. Serock, kościół par. Portal z prezbiterium do zakrystii pd. 2. tercja w. XVI (s. X, 56).

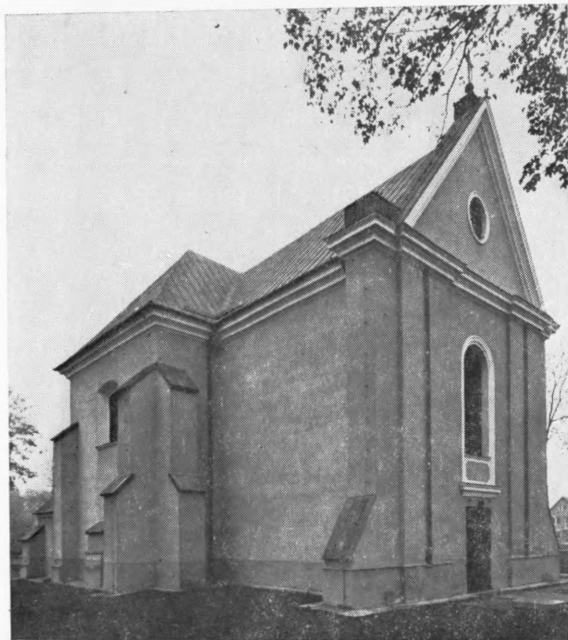

Fig. 15. Nieporeć, kościół par. 1651 i koniec w. XVII.
Widok od pd.-wsch. (s. XI, 48).

Fig. 16. Zakroczym, kościół kapucynów.
Widok na prezbiterium 1714 (s. XI, 71).

Fig. 17. Zakroczym, kościół i klasztor kapucynów 1714 i 1757. Widok od pd.-zach. (s. XI, 71).

Fig. 18. Nieporęt, kościół par. 1651 i koniec w. XVII. Wnętrze (s. XI, 48).

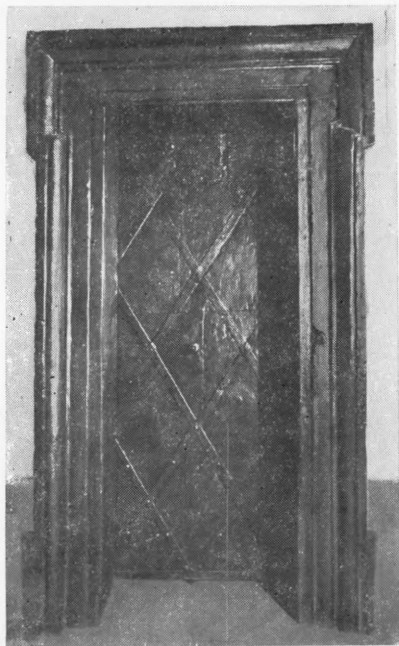

Fig. 19. Nieporęt, kościół par. Portal do zakrystii po 1651 (s. 48).

Fig. 20. Nieporęt, kościół par. Portal do skarbcza po 1651 (s. XI, 48).

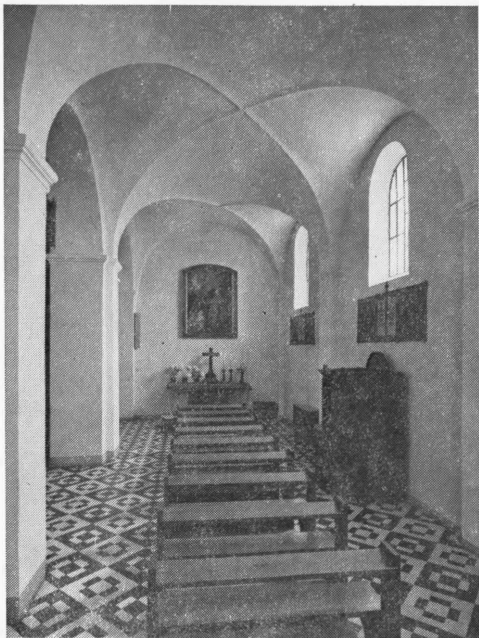

Fig. 21. Zakroczym, kościół kapucynów. Wnętrze nawy pd. 1751 i 1950 (s. 72).

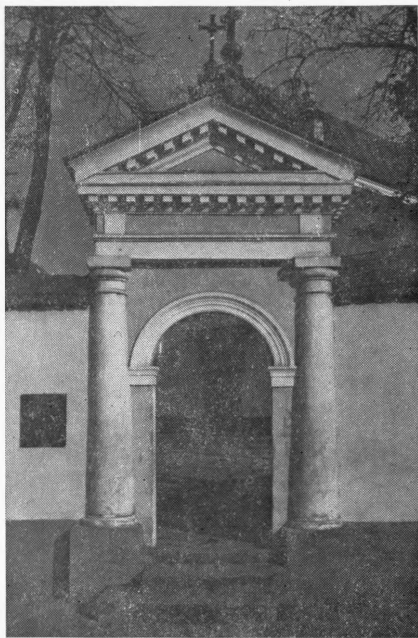

Fig. 22. Zakroczym, kościół kapucynów. Bramka ogrodzenia 1757 (s. 73).

Fig. 23. Nowy Dwór, kościół par. 1792 arch.
S. Zawadzki. Widok od pn.-zach. (s. XI,
50).

Fig. 24. Chotomów, kościół par. 1861—5 arch.
F. M. Lanct. Fasada (s. XI, 1).

Fig. 25. Nowy Dwór, kościół par. 1792 arch. S. Zawadzki. Wnętrze (s. XI, 51).

Fig. 26. Łomna, kościół par. 1870—2 arch. H. Marconi. Widok od pd.-wsch. (s. XII, 32).

Fig. 27. Łomna, kościół par. 1870—2 arch. H. Marconi. Wnętrze (s. XII, 33).

Fig. 28. Wola Kiełpińska, kościół par. 1895—9 arch. K. Wojciechowski. Widok od pn.-wsch. (s. XII, 61).

Fig. 29. Wieliszew, kaplica 1834. Fasada (s. 60).

Fig. 30. Leoncin, kaplica cmentarna koniec w. XVIII. Widok od frontu (s. XII, 31).

Fig. 31. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. *D. Merlini* i 1834—43 arch. *H. Marconi*, odbudowany 1946—56.
Widok od podjazdu (s. XIV, 9).

Fig. 32. Jabłonna, park w. XVIII — 1. poł. w. XIX (s. XIV, 25).

Fig. 33. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. *D. Merlino* i 1834—43 arch. *H. Marconi*, odbudowany 1946—56. Fasada (s. XIV, 9).

Fig. 34. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. *D. Merlino*. Fragment elewacji ogrodowej (s. XIV, 9).

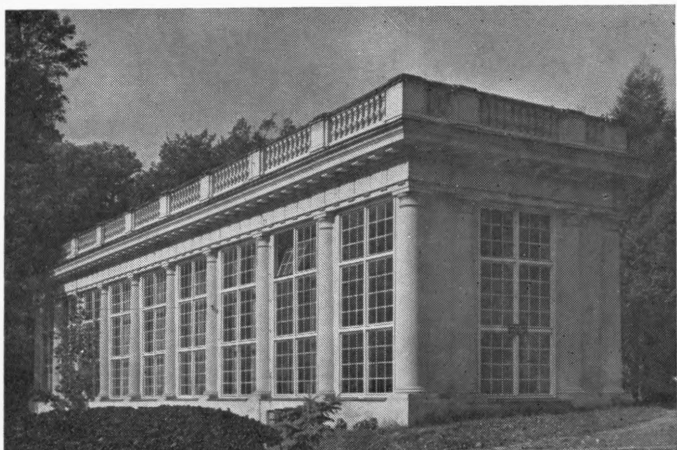

Fig. 35. Jabłonna, oranżeria 1781—4 arch. *S. B. Zug*, odbudowana 1955 (s. XIV, 24).

Fig. 36. Jabłonna, oficyna prawa 1774—9 arch. *D. Merlini*, 1834—43 arch. *H. Marconi* i 2. poł. w. XIX. Widok od frontu (s. XIV, 20).

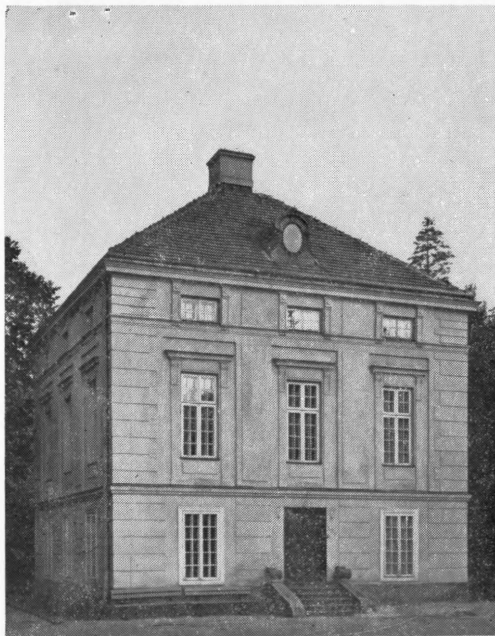

Fig. 37. Jabłonna, oficyna lewa 1774—9 arch. *D. Merlino*. Widok od podjazdu (s. XIV, 18).

Fig. 38. Jabłonna, pawilon prawy 1780—2 arch. *S. B. Zug* i 1834—43 arch. *H. Marconi* (s. XIV, 21).

Fig. 39. Jabłonna, altana chińska 1782 arch. S. B. Zug, odbudowana 1952 (s. XIV, 24).

Fig. 40. Jabłonna, łuk triumfalny przed 1842 arch. H. Marconi (s. XIV, 25).

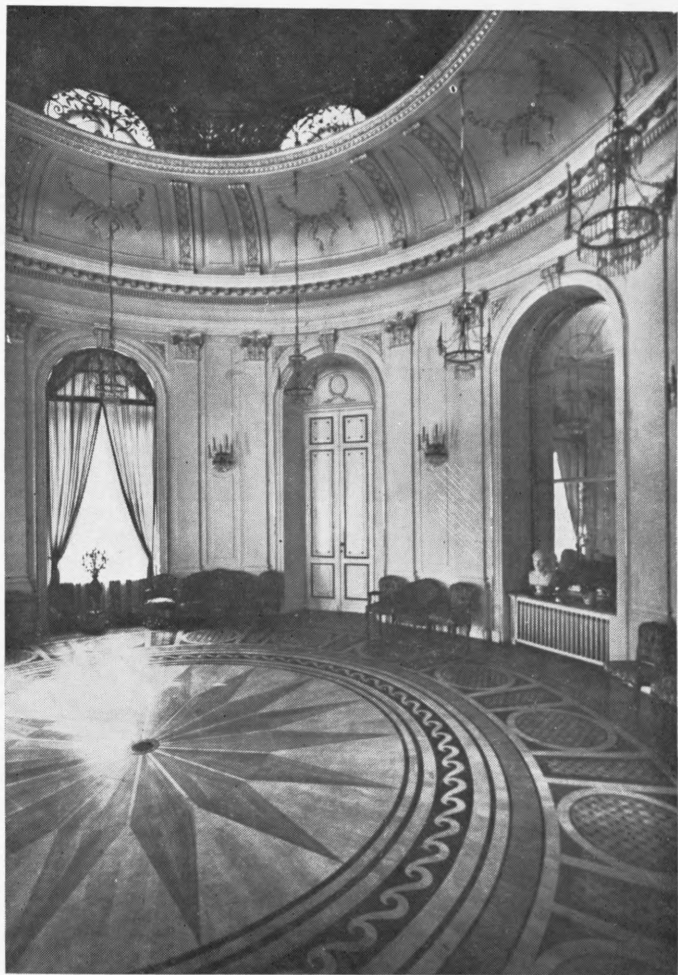

Fig. 41. Jablonna, pałac 1774—9 arch. D. Merłini. Sala Balowa, odbudowana 1946—56 (s. XIV, 12).

Fig. 42. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. D. Merlini i 1834—43 arch. H. Marconi, odbudowany 1946—56. Westybul (s. XIV, 11).

Fig. 43. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. D. Merlini i 1834—43 arch. H. Marconi, odbudowany 1946—56. Salon Chiński (s. XIV, 13).

Fig. 44. Jabłonna, pałac 1774–9 arch. *D. Merłini*, odbudowany 1946–56. Sala Mauretańska (s. XIV, 13).

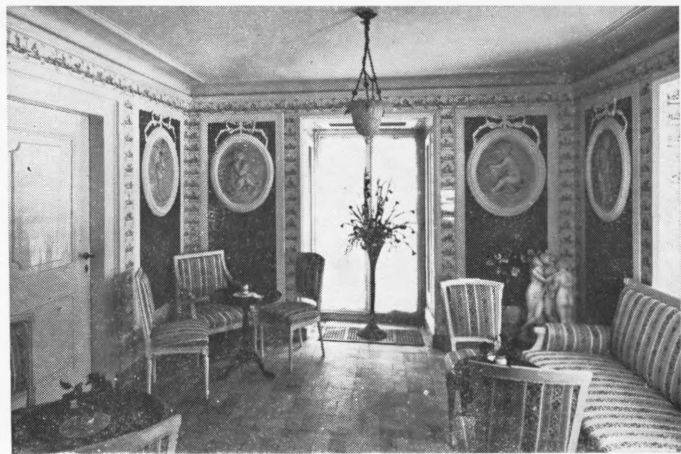

Fig. 45. Jabłonna, oficyna lewa 1774–9 arch. *D. Merłini*. Pokój „łazienkowy” (s. XIV, 18).

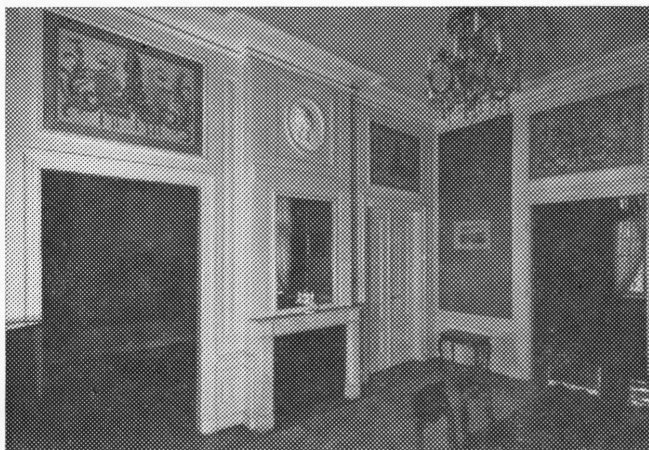

Fig. 46. Jabłonna, oficyna lewa 1774—9 arch. *D. Merlini*, piętro.
Pokój z kominkiem (s. XIV, 19).

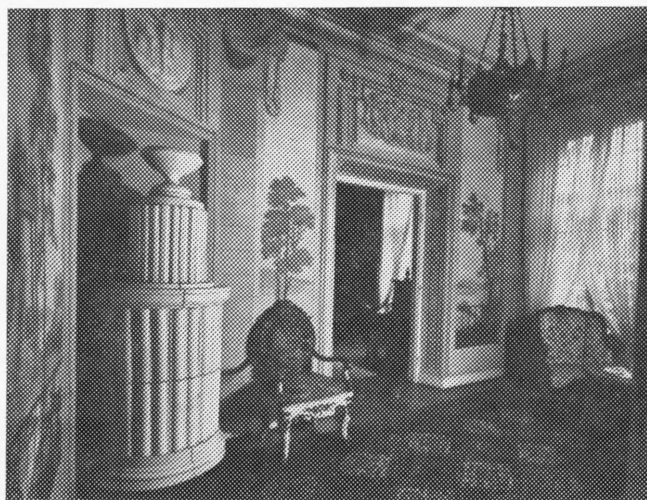

Fig. 47. Jabłonna, oficyna lewa 1774—9 arch. *D. Merlini*, piętro.
Pokój z polichromią (s. XIV, 19).

Fig. 48. Jabłonna, pałac 1774—9 arch. *D. Merłini*. Sala w podziemiu (s. XIV, 13).

Fig. 49. Jabłonna, pałac. Plafon w Sali Pompejańskiej po 1837, rekonstruowany 1955—6 (s. XIV, 13).

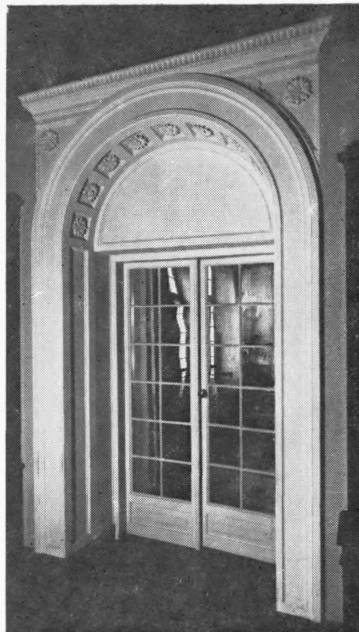

Fig. 50. Jabłonna, pałac. Obrazienie drzwi w Sali Pompejańskiej 1834—43 arch. H. Marconi, rekonstruowane 1955—6 (s. XIV, 13).

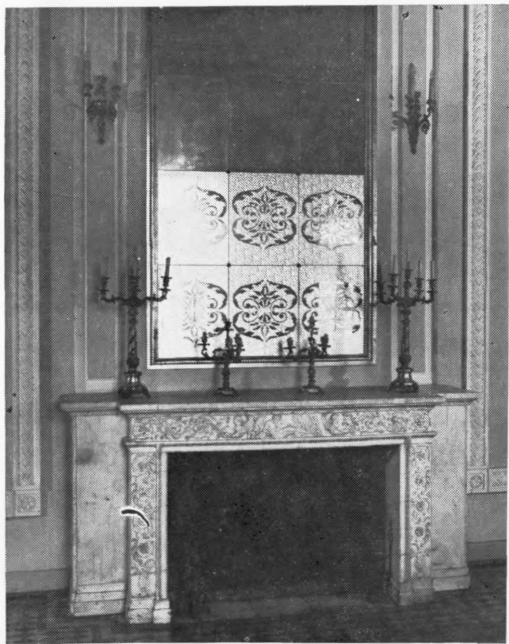

Fig. 51. Jabłonna, pałac. Kominek 4. ćw. w. XVIII w Sali Jadalnej (s. XIV, 12).

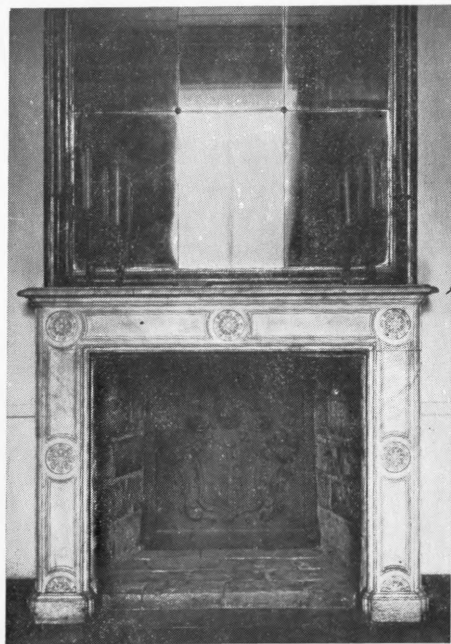

Fig. 52. Jabłonna, oficyna prawa. Kominek 2. ćw. w. XIX w sali na piętrze (s. XIV, 20).

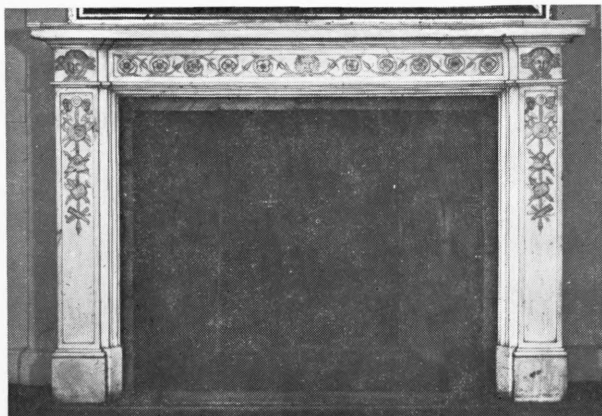

Fig. 53. Jabłonna, pałac. Kominek 4. ćw. w. XVIII w dawnej sypialni pn. (s. XIV, 11).

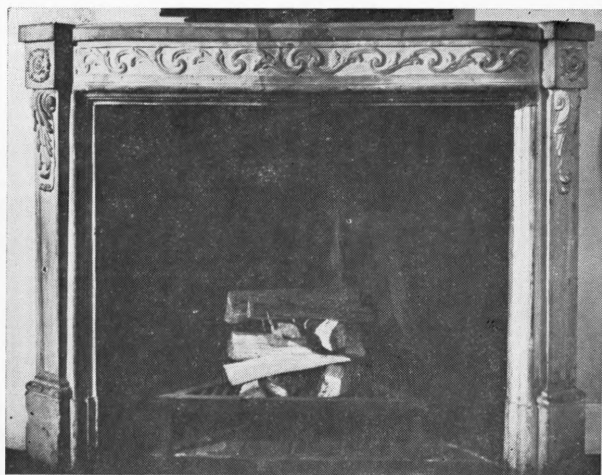

Fig. 54. Jabłonna, oficyna lewa. Kominek 4. ćw. w. XVIII w pokoju na parterze (s. XIV, 18).

Fig. 55. Jabłonna, dawny zajazd przed 1834 (s. 27).

Fig. 56. Jadwisin, pałac koniec w. XX arch. *F. Arveuf*. Fasada (s. XIV, 28).

Fig. 57. Jabłonna, poczta 1827 (?) (s. 27).

Fig. 58. Nowy Dwór, dom mieszkalny przy ul. Mickiewicza 14, 1. poł. w. XIX (s. 52).

Fig. 59. Modlin, twierdza. Działobitnia tzw. Peduta Napoleona 1811—
—12 (s. XII, 42).

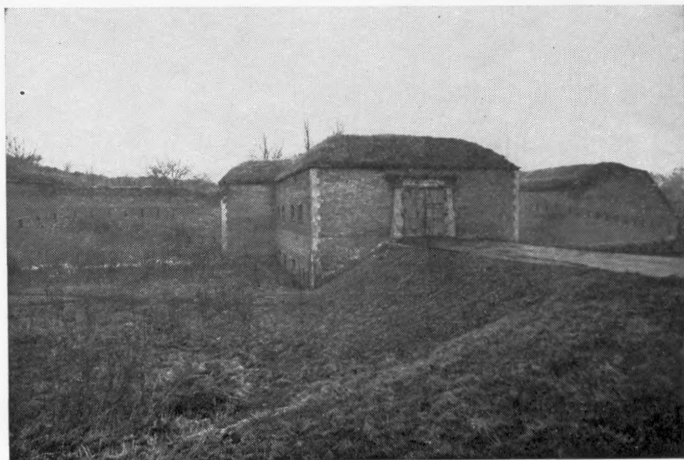

Fig. 60. Modlin, twierdza. Luneta XIII 1832—41 (s. XII, 43).

Fig. 61. Modlin, twierdza. Koszary obronne po 1864, narożnik skrzydła pd. i zach. (s. XII, 37).

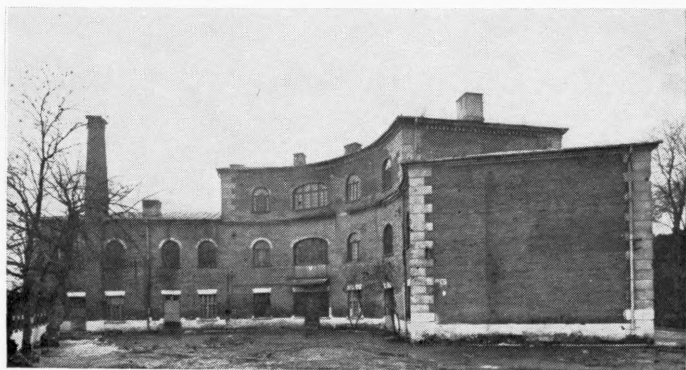

Fig. 62. Modlin, twierdza. Działobitnia 1832—41 (s. XII, 40).

Fig. 63. Modlin, twierdza. Brama ks. Józefa Poniatowskiego 1832—41, elewacja pd.-wsch. (s. XII, 40).

Fig. 64. Modlin, twierdza. Brama ks. Józefa Poniatowskiego 1832—41, elewacja pn.-zach. (s. XII, 40).

Fig. 65. Modlin, twierdza. Brama Ostrołęcka 1836, elewacja zach.
(s. XII, 43).

Fig. 66. Modlin, twierdza. Brama Ostrołęcka 1836, elewacja wsch.
(s. XII, 43).

Fig. 67. Modlin, twierdza. Koszary obronne po 1864, skrzydło pn., elewacja pd. (s. XII, 37).

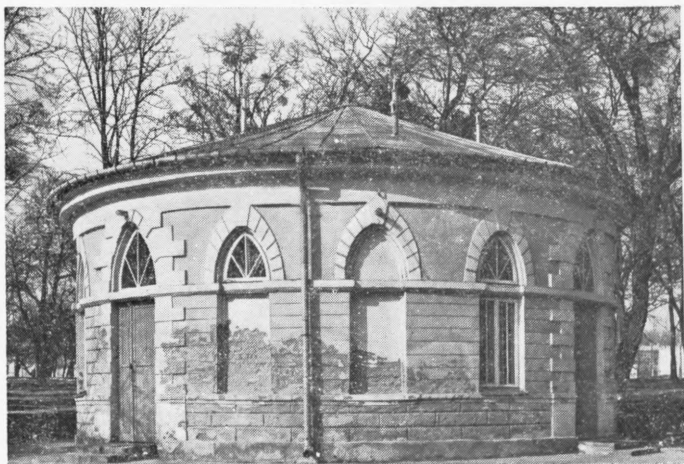

Fig. 68. Modlin, twierdza. Dawna latryna 1870—80 (s. XII, 38).

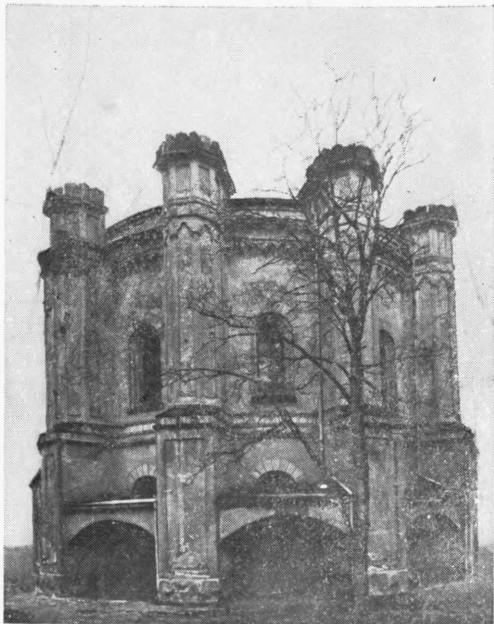

Fig. 69. Modlin, twierdza. Wieża ciśnień 1870—80
(s. XII, 38).

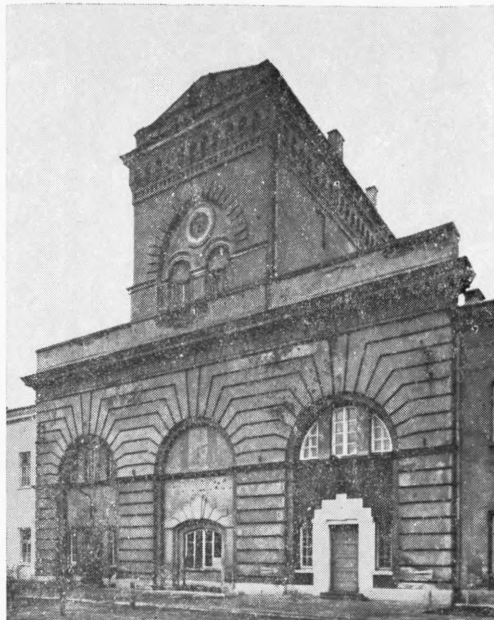

Fig. 70. Modlin, twierdza. Koszary obronne po
1864, fragment skrzydła pn. (s. XII, 37).

Fig. 71. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870, fasada (s. XIII, 43).

Fig. 72. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870, sala koncertowa (s. XIII, 44).

Fig. 73. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870, klatka schodowa (s. XIII, 44).

Fig. 74. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870, sala balowa (s. XIII, 44).

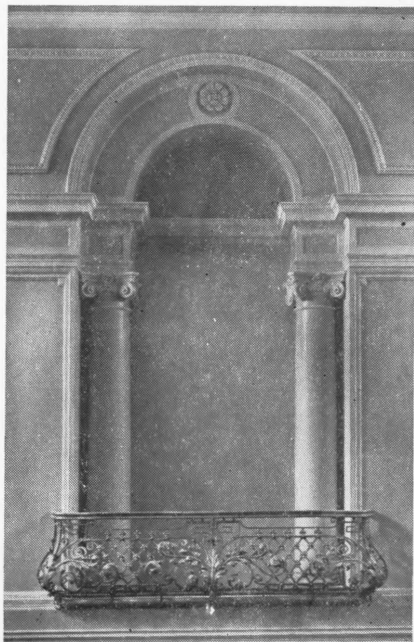

Fig. 75. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870,
nisza na klatce schodowej (s. 44).

Fig. 76. Modlin, twierdza. Kasyno ok. 1870,
fragment balustrady schodów (s. 44).

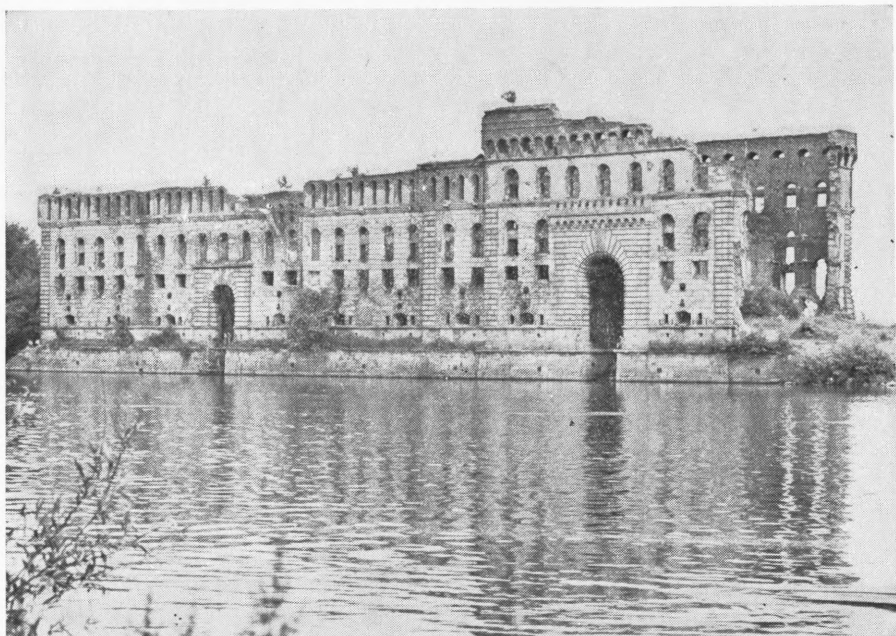

Fig. 77. Modlin, twierdza. Spichlerz 1844 arch. *J. J. Gay*. Widok od pn. (s. XIII, 44).

Fig. 78. Serock, kościół par. Ołtarz główny ok. 1775 (s. 57).

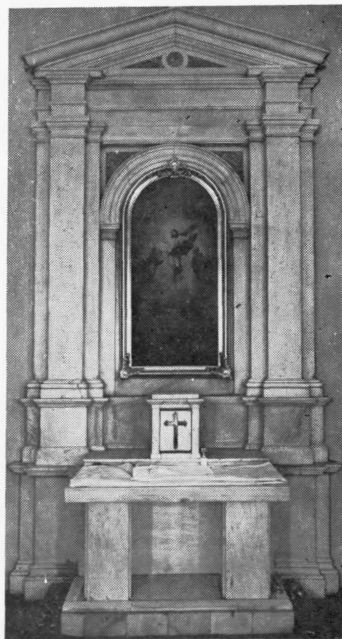

Fig. 79. Łomna, kościół par. Ołtarz główny 1874 (s. 33).

Fig. 80. Zakroczym, kościół par. Fetrytron 1. ćw. w. XVIII (s. 69).

Fig. 81. Serock, kościół par. Fetrytron ok. 1775 (s. 58).

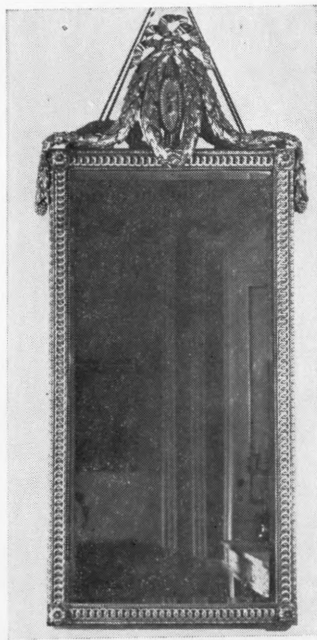

Fig. 82. Jabłonna, pałac. Lustro ok. 1780 (s. 14).

Fig. 83. Jabłonna, pałac. Lustro ok. 1780 (s. 13).

Fig. 84. Jabłonna, pałac. Praska-biurko
ok. 1780—90 (s. XVII, 16).

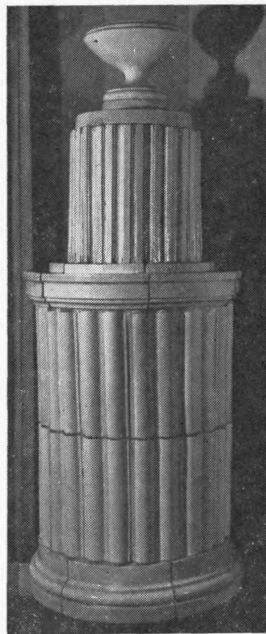

Fig. 85. Jabłonna, oficyna
lewa. Piec 4. ćw. w. XVIII
(s. 19).

Fig. 86. Jabłonna, pałac. Komoda 3. ćw. w. XVIII
(s. XVII, 15).

Fig. 87. Jabłonna, pałac. Komoda-biurko 2.
poł. w. XVIII (s. XVII, 17).

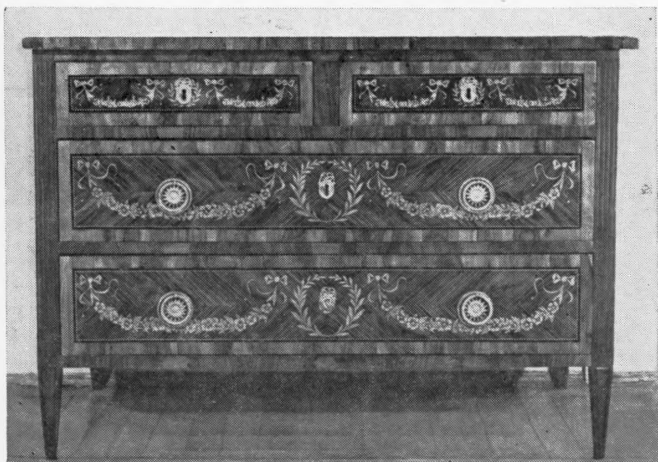

Fig. 88. Jabłonna, pałac. Komoda 2. poł. w. XVIII (s. XVII, 15).

Fig. 89. Jabłonna, oficyna prawa. Kanapa 2. ćw. w. XIX (s. 20).

Fig. 90. Jabłonna, oficyna lewa. Fotel w. XVIII (s. 19).

Fig. 91. Jabłonna, oficyna lewa. Fotel w. XVIII (s. 19).

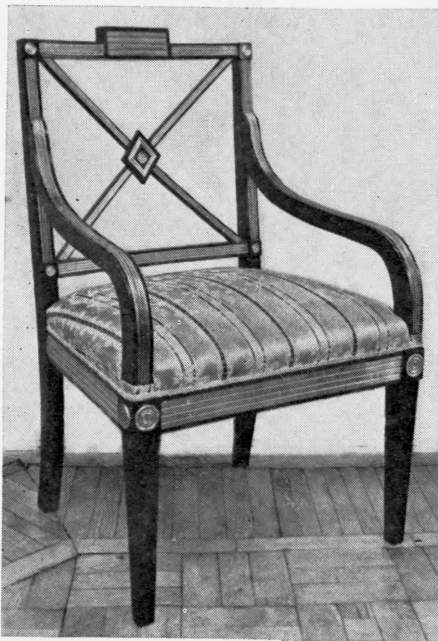

Fig. 92. Jabłonna, oficyna lewa. Fotel koniec w. XVIII (s. 19).

Fig. 93. Jabłonna, pałac. Fotel 2. ćw. w. XIX (s. 17).

Fig. 94. Jabłonna, pałac. Polichromia w Sali Mauretańskiej 4. ćw. w. XVIII (s. XV, 13).

Fig. 95. Jabłonna, oficyna lewa. Polichromia w pokoju na piętrze 1778 mal. S. Mańkowski (s. XV, 19).

Fig. 96. Jabłonna, oficyna lewa. Polichromia w pokoju na piętrze 1778 mal. S. Mańkowski (s. XV, 19).

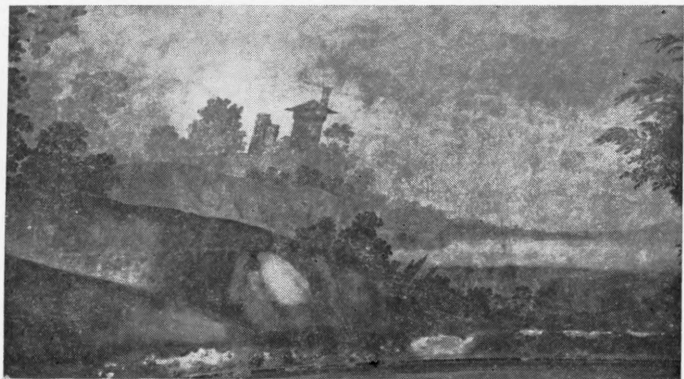

Fig. 97. Jabłonna, pałac. Polichromia w sali podziemia 1776 mal. A. Tavellio (s. XV, 13).

Fig. 98. Jabłonna, pałac. Polichromia w sali podziemia 1776 mal. A. Tavellio (s. XV, 13).

Fig. 99. Jabłonna, pałac. Polichromia w sali podziemia 1776 mal. A. Tavellio (s. XV, 13).

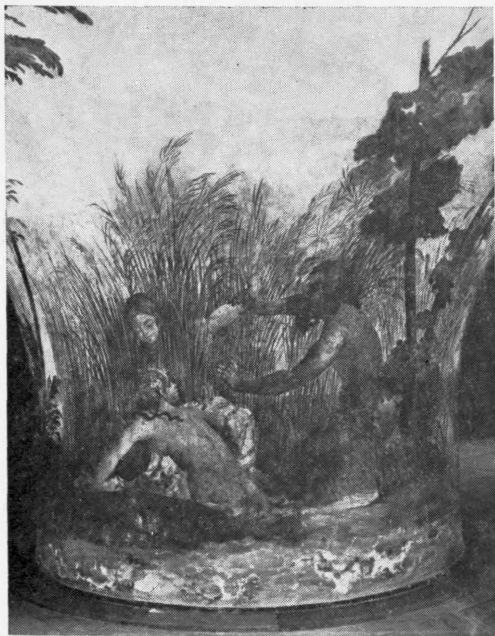

Fig. 100. Jabłonna, pałac. Polichromia w sali podziemia 1776 mal. A. Tavello (s. XV, 13).

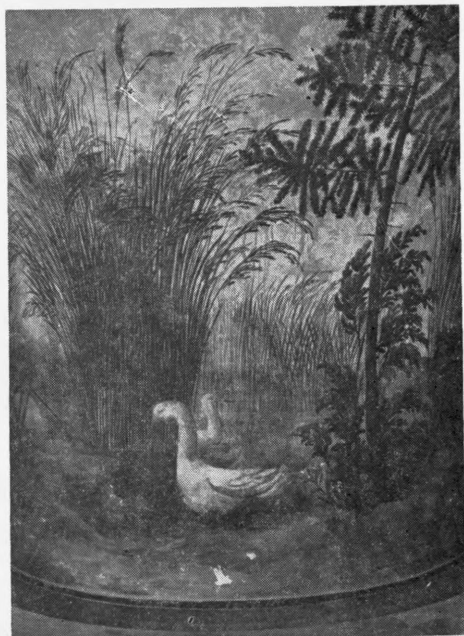

Fig. 101. Jabłonna, pałac. Polichromia w sali podziemia 1776 mal. A. Tavello (s. XV, 13).

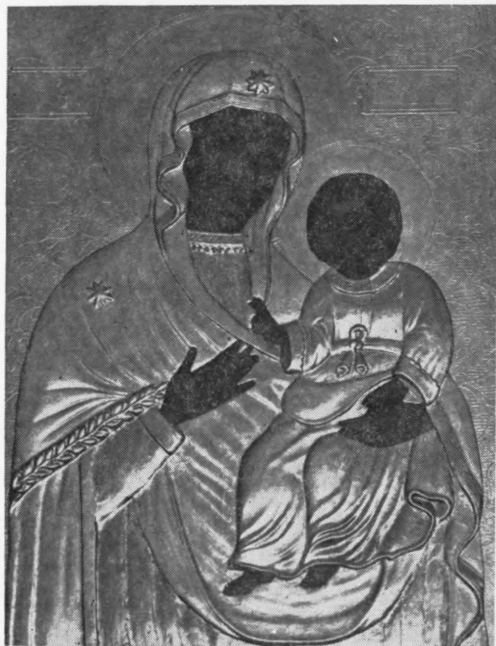

Fig. 102. Zakroczym, kościół par. Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem 1663 mal. zapewne *J. Melchowicz* (s. XVIII, 69).

Fig. 103. Kazuń, kościół par. Obraz Matki Boskiej Szkaplerznej 1845 (s. 29).

Fig. 104. Łomna, kościół par. Obraz św. Kazimierza 3. tercja w. XVII (s. 33).

Fig. 105. Nieporęt, kościół par. Obraz św. Karola Boromeusza kopia obrazu z w. XVII (s. XIX, 48).

Fig. 106. Leoncin, kościół par. Obraz sw. Małgorzaty 2. poł. w. XVII (s. XIX, 30).

Fig. 107. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Michała Archanioła 2. poł. w. XIX kopia wg G. Reniego mal. J. Buchbinder (?) (s. 51).

Fig. 108. Łomna, kościół par. Obraz Pogrzebu św. Petroneli, stara kopia wg Guercina (s. XIX, 33).

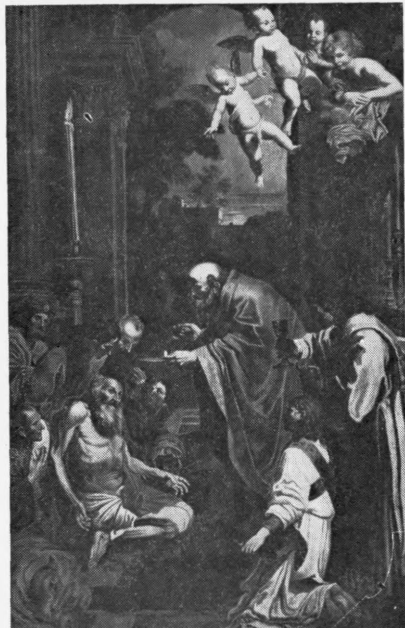

Fig. 109. Łomna, kościół par. Obraz Komunii św. Hieronima, kopia w. XIX wg Domenichina (s. XIX, 34).

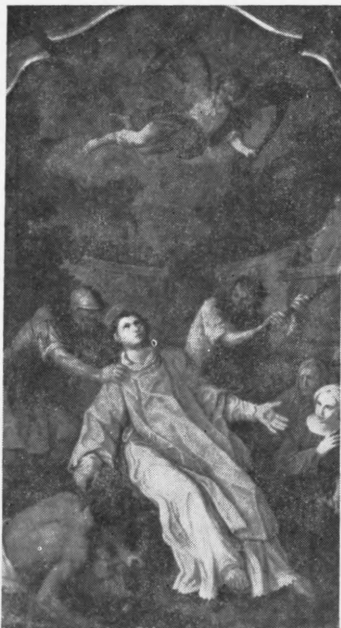

Fig. 110. Zakroczym, kościół kapucynów. Obraz Męczeństwa św. Wawrzyńca 1772—5 mal. J. Czechowicz (s. 72).

Fig. 111. Zakroczym, kościół kapucynów. Obraz św. Antoniego Padewskiego 1772—5 mal. J. Czechowicz (s. 72).

Fig. 112. Nowy Dwór, kościół par.
Obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem
ok. poł. w. XIX (s. 51).

Fig. 113. Zakroczym, kościół par.
Obraz św. Barbary 2. poł. w. XIX
(s. 69).

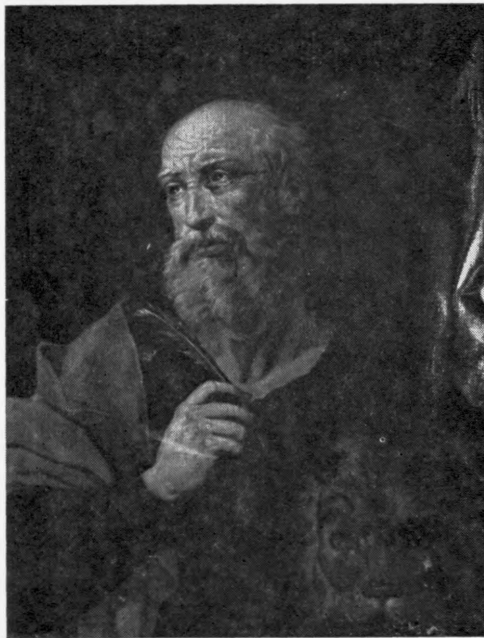

Fig. 114. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Marka 2. poł. w. XIX (?) (s. 52).

Fig. 115. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Mateusza 2. poł. w. XIX (?) (s. 52).

Fig. 116. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Łukasza 2. poł. w. XIX (?) (s. 52).

Fig. 117. Nowy Dwór, kościół par. Obraz Młodzieńczego Chrystusa w. XVII/XVIII (s. 52).

Fig. 118. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Izydora w. XVIII/XIX (s. XI, 51).

Fig. 119. Nowy Dwór, kościół par. Obraz św. Stanisława bpa w. XVIII/XIX (s. 51).

Fig. 120. Jabłonna, pałac. Krajobraz z ruinami po 1684 mal. Rosa da Tivoli (s. XVII, 17).

Fig. 121. Jabłonna, pałac. Krajobraz z pasterzami i trzodą przed 1736 mal. D. Brandt (s. XVII, 14).

Fig. 122. Jabłonna, pałac. Krajobraz z pasterzami i trzodą przed 1736 mal. D. Brandi (s. XVII, 14).

Fig. 123. Jabłonna, pałac. Scena w haremie przed 1776 mal. J. B. M. Pierre (s. XVII, 16).

Fig. 124. Jabłonna, pałac. Obraz walki szwoleżera z partyzantem 2—3. ćw. w. XIX mal. *J. Suchodolski* (s. 16).

Fig. 125. Jabłonna, pałac. Obraz martwej natury ok. 1800 szkoła wiedeńska (?) (s. 14).

Fig. 126. Jabłonna, oficyna lewa. Akwarela z widokiem Krzeszowic 1. poł. w. XIX (s. 20).

Fig. 127. Jabłonna, oficyna lewa. Akwarela z widokiem Betlejem ok. poł. w. XIX mal. A. Wicherski (s. XVII, 20).

Fig. 128. Jabłonna, oficyna lewa. Akwarela z widokiem Nazaretu ok. poł. w. XIX mal. A. Wicherski (s. XVII, 20).

Fig. 129. Leoncin, kościół par. Obraz Męczeństwa św. Hipolita ok. 1885 mal. A. Głębocki (s. XIX, 30).

Fig. 130. Jabłonna, pałac. Portret Jana Klemensa Branickiego ok. poł. w. XVIII (s. XVII, 16).

Fig. 131. Jabłonna, pałac. Portret Marii Amalii z Brühlów Mniszchowej przed 1772 (s. XVII, 16).

Fig. 132. Jabłonna, pałac. Portret nieznaney damy 2. poł. w. XVIII (s. 16).

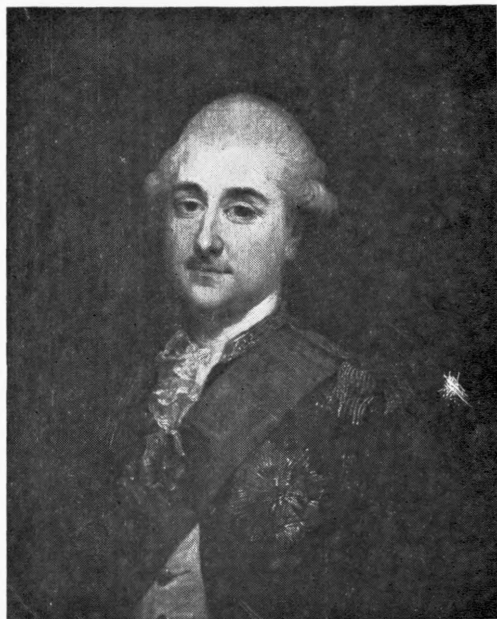

Fig. 133. Jabłonna, oficyna lewa. Portret Stanisława Augusta Poniatowskiego koniec w. XVIII warsztat M. Bacciarellego (s. 19).

Fig. 134. Jabłonna, pałac. Portret Marianny Mniszchowej (?) 1778 mal. L. Marteau (?) (s. 16).

Fig. 135. Jabłonna, pałac. Portret nieznaney damy koniec w. XVIII (s. 16).

Fig. 136. Jabłonna, oficyna lewa. Portret ks. Józefa Poniatowskiego kopia w. XIX wg. J. C. Lampiego (s. 20).

Fig. 137. Jabłonna, pałac. Portret gen. Jana Nepomucena Karwickiego koniec w. XVIII mal. K. Wojniakowski (s. 16).

Fig. 138. Jabłonna, pałac. Portret ks. Józefa Poniatowskiego kopia 2. ćw. w. XIX wg J. Grassiego (s. 14).

Fig. 139. Jabłonna, pałac. Portret Tadeusza Kościuszki 2. ćw. w. XIX (s. 14).

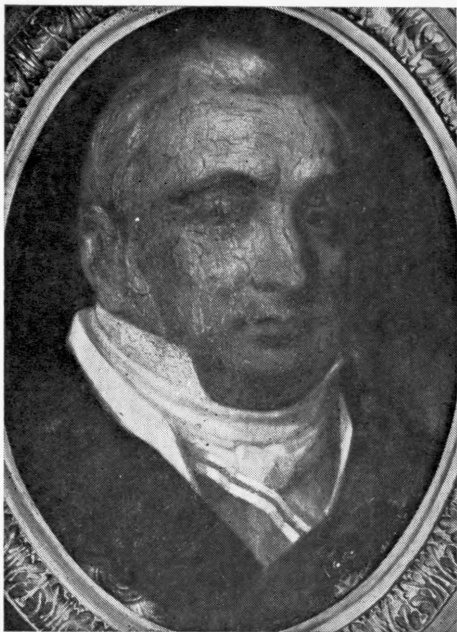

Fig. 140. Wola Kiełpińska, kościół par. Portret
Józefa Wawrzyńca Krasińskiego (ok. 1845)
(s. 62).

Fig. 141. Wola Kiełpińska, kościół par. Portret
Kazimierza Krasińskiego, zapewne kopia ok. 1845
(s. 62).

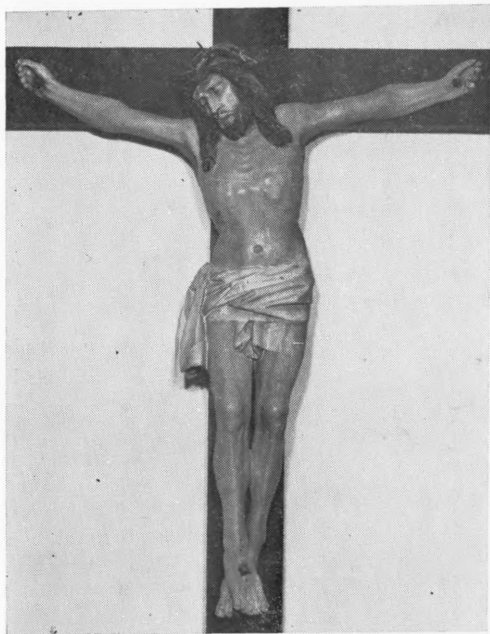

Fig. 142. Łomianki, kościół par. Krucyfiks pocz.
w. XVI (s. XVIII, 32).

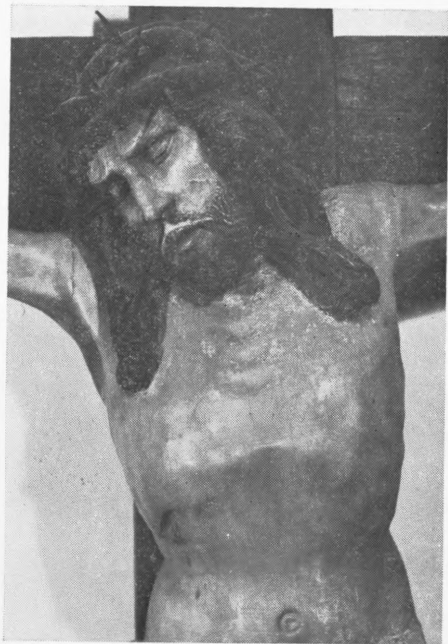

Fig. 143. Łomianki, kościół par. Fragment
krucyfiksu pocz. w. XVI (s. XVIII, 32).

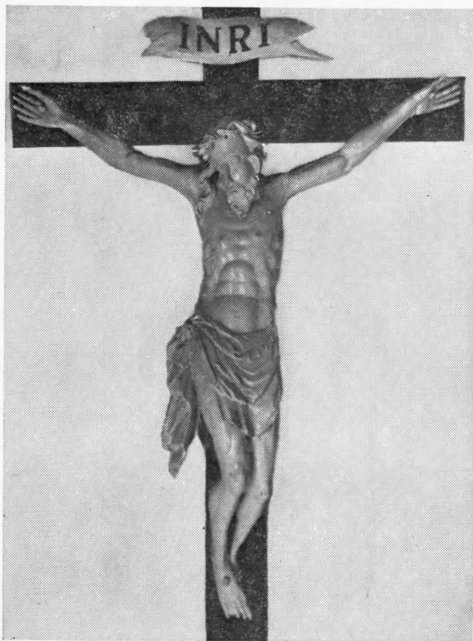

Fig. 144. Pomiechowo, kościół par. Krucyfiks
1. poł. w. XVII (s. XVIII, 54).

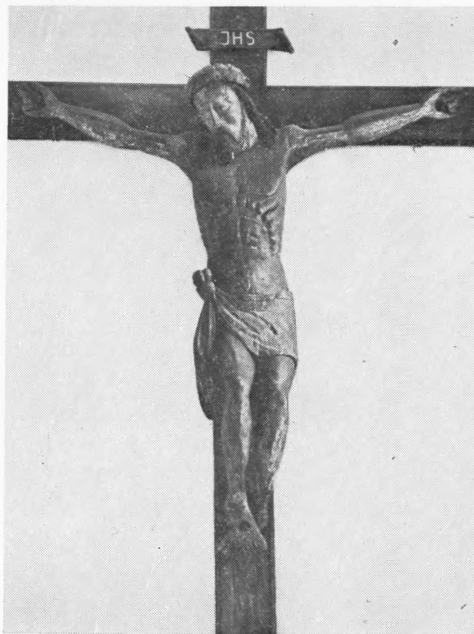

Fig. 145. Zakroczym, kościół par. Krucyfiks
2. poł. w. XVII (s. 69).

Fig. 146. Serock, kościół par. Krucyfiks w. XVII (s. 58).

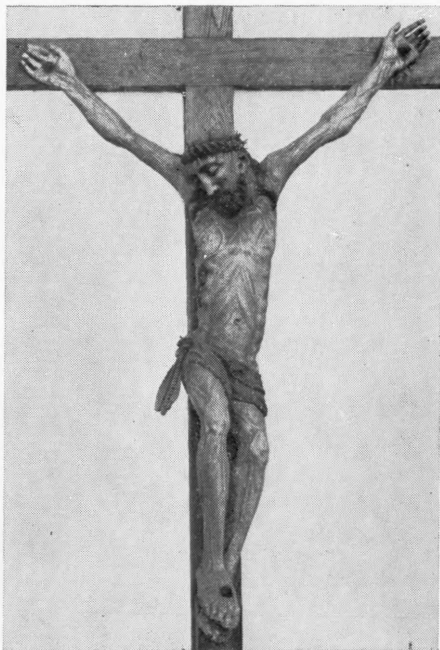

Fig. 147. Leoncin, kościół par. Krucyfiks w. XVII (s. 31).

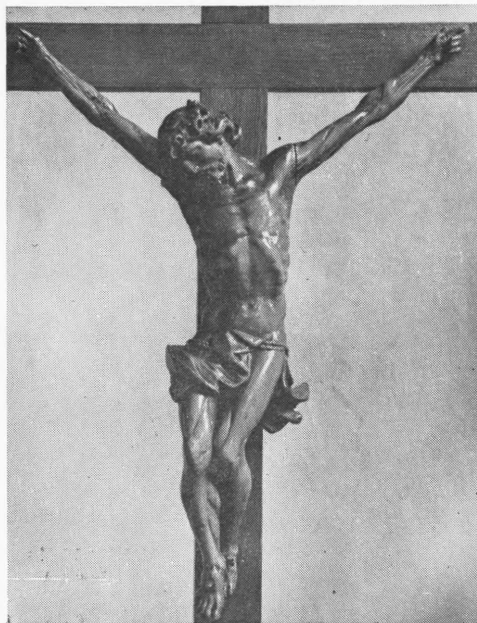

Fig. 148. Zakroczym, kościół kapucynów. Krucyfiks 2. poł. w. XVIII (s. 73).

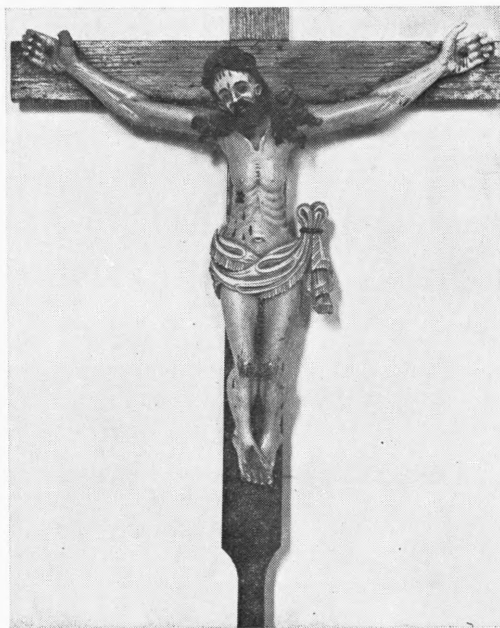

Fig. 149. Zakroczym, kościół par. Krucyfiks w. XIX (s. 69).

Fig. 150. Zakroczym, kościół par. Rzeźba św. Ewangelisty 1. poł. w. XVII (s. XVIII, 69).

Fig. 151. Zakroczym, kościół par. Rzeźba św. Jana Ewangelisty 1. poł. w. XVII (s. XVIII, 69).

Fig. 152. Serock, kościół par.
Rzeźba św. Wojciecha bpa ok.
1775 (s. 57).

Fig. 153. Serock, kościół par.
Rzeźba św. Stanisława bpa ok. 1775
(s. 57).

Fig. 154. Jabłonna, pałac. Autoportret *B. Bandinello* ok. poł. w. XVI (s. XVI, 12).

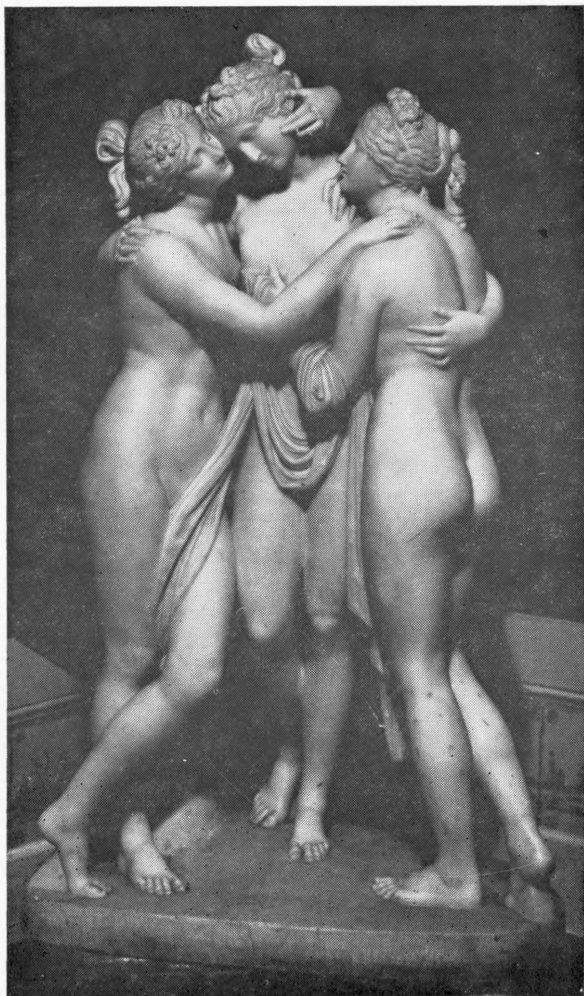

Fig. 155. Jabłonna, oficyna lewa. Rzeźba trzech gracji
1. poł. w. XIX (s. 20).

Fig. 156. Jabłonna, pałac. Popiersie ks. Józefa Poniatowskiego pocz. w. XIX (s. 14).

Fig. 157. Jabłonna, pałac. Popiersie madame Recamier wyk. J. Chinard w. XVIII/XIX (s. XVII, 14).

Fig. 158. Jabłonna, oficyna lewa. Odlew gipsowy z wizerunkiem amora 4. ćw. w. XVIII (s. 18).

Fig. 159. Jabłonna, oficyna lewa. Tondo gipsowe z portretem męskim 4. ćw. w. XVIII (s. 19).

Fig. 160. Jabłonna, pawilon lewy.
Figurka alegoryczna Lata wyk.
Clodion 1745 (?) (s. 22).

Fig. 161. Jabłonna, pawilon lewy.
Figurka alegoryczna Jesieni wyk.
Clodion 1745 (?) (s. 22).

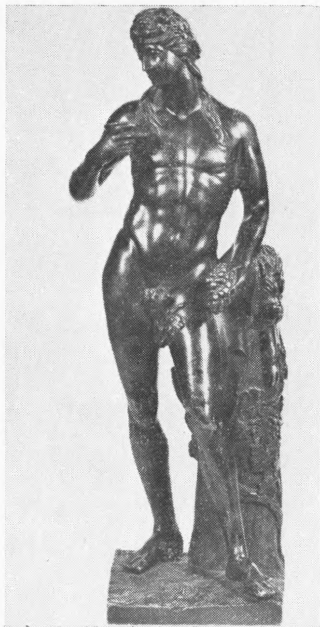

Fig. 162. Jabłonna, pawilon lewy. Figurka Dionizosa koniec w. XVIII (s. 22).

Fig. 163. Jabłonna, pawilon lewy. Figurka ks. Józefa Poniatowskiego 1. poł. w. XIX (s. 22).

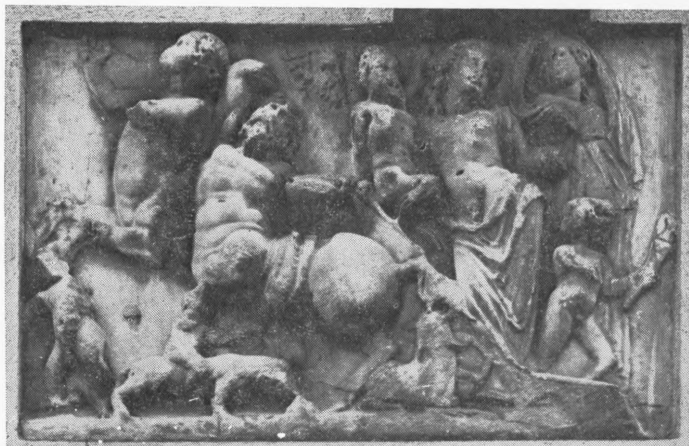

Fig. 164. Jabłonna, pałac. Płaskorzeźba antyczna rzymska (s. XVI, 10).

Fig. 165. Jabłonna, pałac. Fragment kominka 4. ćw. w. XVIII w Sali Jadalnej (s. 12).

Fig. 166. Jabłonna, pałac. Tablica pamiątkowa 1837 (s. XVII, 10).

Fig. 167. Jabłonna, pałac. Tondo antyczne z płasko-rzeźbionym popiersiem męskim (s. 10).

Fig. 168. Zakroczym, kościół par. Epitafium Chądzyńskich po 1608
(s. XVIII, 69).

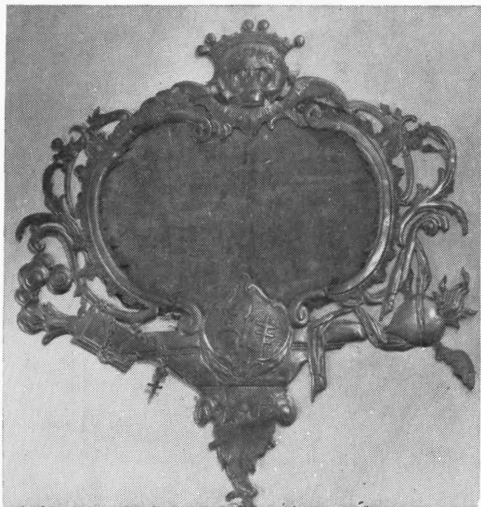

Fig. 169. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Eustachii Krasieńskiej zm. 1764 (s. XVIII, 62).

Fig. 170. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Antoniego Krasieńskiego zm. 1762 (s. XVIII, 61).

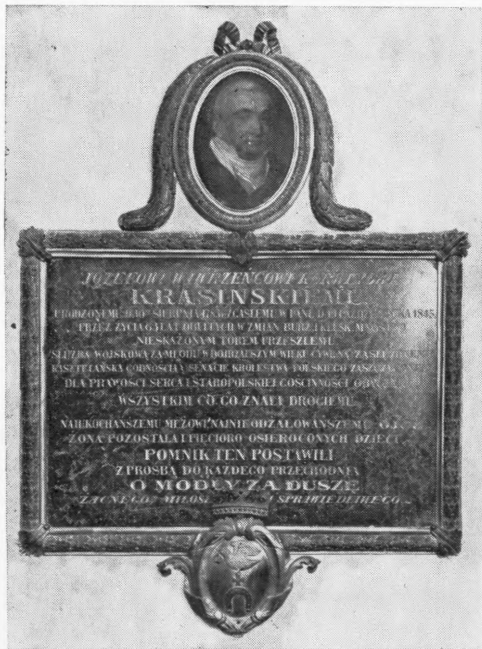

Fig. 171. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Józefa Wawrzyńca Krasińskiego zm. 1845 (s. 62).

Fig. 172. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Stanisława Krasińskiego zm. 1849 (s. 62).

Fig. 173. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Karola Krasieńskiego zm. 1870 (s. 62).

Fig. 174. Wola Kiełpińska, kościół par. Epitafium Macieja Radziwiła zm. 1907, Włochy (s. 62).

Fig. 175. Chomotów, kościół par. Monstrancja 4. ćw. w. XVII (s. 2).

Fig. 176. Łomna, kościół par. Monstrancja ze stopą 1675 (s. 34).

Fig. 177. Zakroczym, kościół par. Monstrancja 3. ćw. w. XVIII (s. 70).

Fig. 178. Zakroczym, kościół par.
Kielich ok. poł. w. XVII (s. 70).

Fig. 179. Nieporęt, kościół par.
Monstrancja 1852 (s. 48).

Fig. 180. Łomianki, kościół par.
Kielich w. XVII i XIX (s. 32).

Fig. 181. Łomianki, kościół par. Re-
likwiarz w. XVII (s. 32).

Fig. 182. Zakroczym, kościół par.
Relikwiarz 2. poł. w. XVII (s. 70).

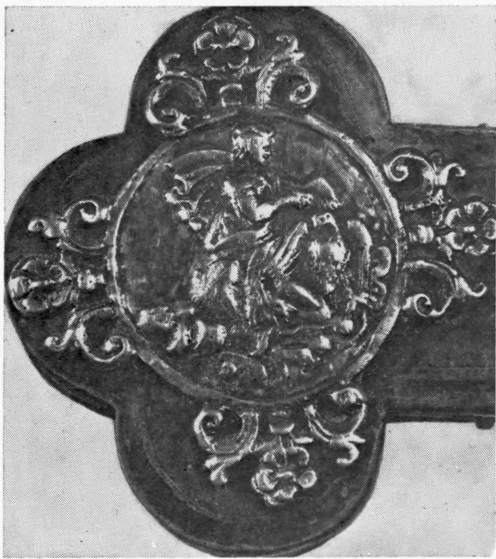

Fig. 183. Zakroczym, kościół par. Fragment relikwiarza 2. poł. w. XVII (s. 70).

Fig. 184. Zakroczym, kościół par. Fragment relikwiarza 2. poł. w. XVII (s. 70).

Fig. 185. Serock, kościół par. Tabliczka wotywna 2. poł. w. XVIII (s. XIX, 57).

Fig. 186. Serock, kościół par. Tabliczka wotywna 2. poł. w. XVIII (s. XIX, 57).

Fig. 187. Zakroczym, kościół par. Kłódka
w. XVI (s. 67).

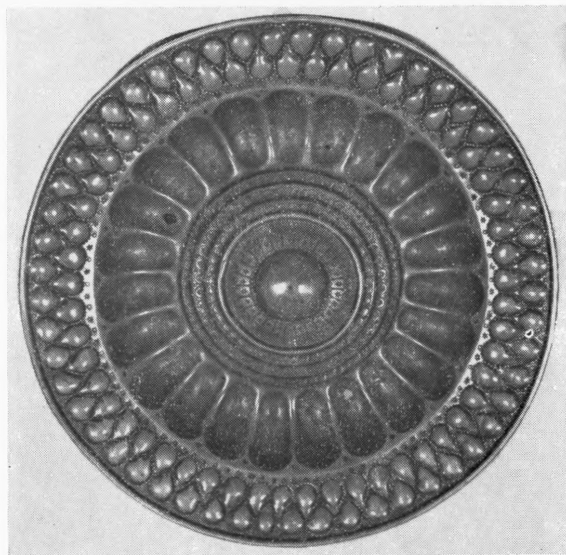

Fig. 188. Zakroczym, kościół par. Misa norymberska ok.
poł. w. XVI (s. XIX, 70).

Fig. 189. Jabłonna, pałac. Świecznik francuski 2. poł. w. XVIII (s. XVII, 14).

Fig. 190. Jabłonna, pałac. Świecznik francuski 2. poł. w. XVIII (s. 15).

Fig. 191. Jabłonna, pawilon lewy. Swiecznik pocz. w. XIX wyk. K. Bandke (s. 22).

Fig. 192. Jabłonna, pałac. Swiecznik francuski pocz. w. XIX (s. XVII, 14).

Fig. 193. Jabłonna, pałac. Swiecznik pocz. w. XIX (s. 16).

Fig. 194. Jabłonna, pałac. Świecznik ok. poł. w. XIX (s. 17).

Fig. 195. Jabłonna, oficyna prawa. Świecznik 1. ćw. w. XIX (s. 21).

Fig. 196. Jabłonna, pałac. Żyrandol 2. poł. w.
XVIII (s. 17).

Fig. 197. Zakroczym, kościół par. Żyrandol w.
XVII/XVIII (s. 70).

Fig. 198. Jabłonna, pawilon lewy. Zegar francuski koniec w. XVIII (s. XVII, 23).

Fig. 199. Jabłonna, pawilon lewy. Zegar francuski ok. 1810 (s. XVII, 23).

Fig. 200. Pawilon lewy. Zegar francuski ok. 1800 (s. XVII, 23).

Fig. 201. Jabłonna, pawilon lewy. Zegar 1. ćw. w. XIX (s. XVII, 24).

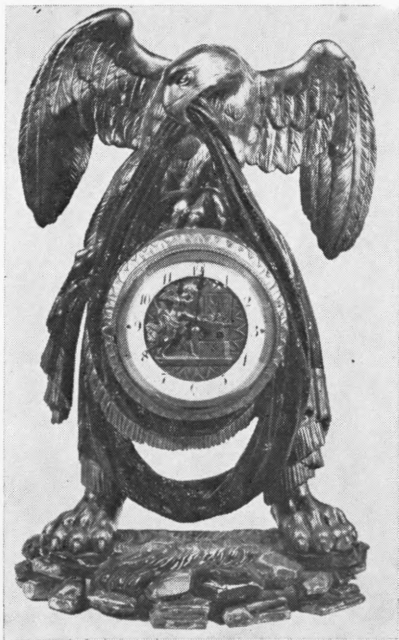

Fig. 202. Jablonna, pawilon lewy. Zegar ok. 1815 (s. XVII, 23).

Fig. 203. Jablonna, pawilon lewy. Zegar 1860-70 (s. XVII, 24).

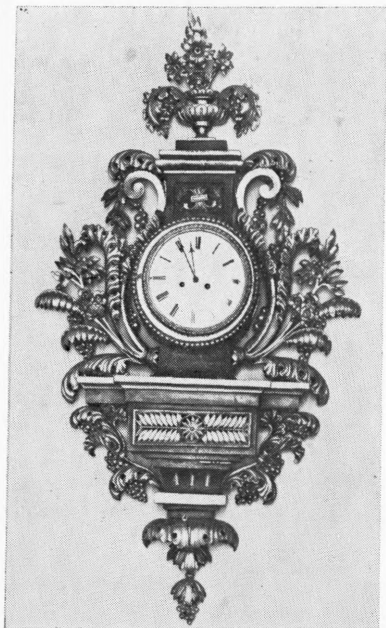

Fig. 204. Jabłonna, oficyna lewa. Ze-
gar-cartel 2. poł. w. XIX (s. XVIII,
19).

Fig. 205. Jabłonna, pawilon lewy. Patera
pocz. w. XIX (s. 22).

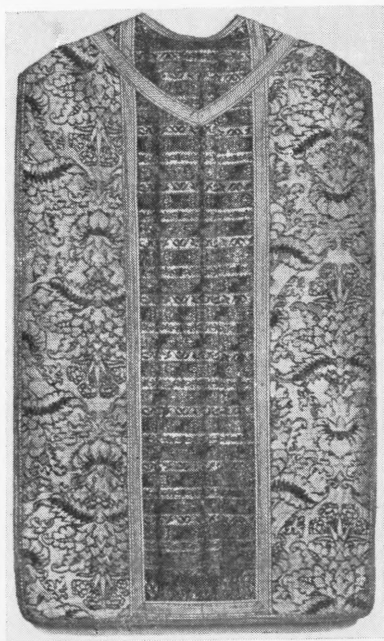

Fig. 206. Zakroczym, kościół par. Ornat ok. 1600 i 2. poł. w. XVIII (s. 70).

Fig. 207. Kazuń, kościół par. Ornat w. XVII/XVIII (s. 29).

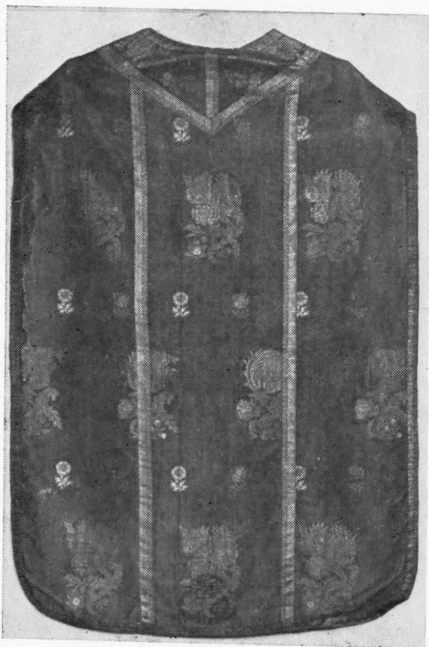

Fig. 208. Wola Kielepińska, kościół par. Ornat 2. poł. w. XVII (s. 62).

Fig. 209. Zakroczym, kościół par. Ornat ok. poł. w. XVIII (s. 70).

Fig. 210. Serock, kościół par. Ornat 1. ćw.
i ok. poł. w. XVIII (s. 58).

211. Zakroczym, kościół par. Ornat 1.
poł. w. XVIII (s. 70).

Fig. 212. Kazuń, kościół par. Ornat koniec w. XVIII (s. 29).

Fig. 213. Wola Kiełpińska, kościół par. Ornat 3. tercja w. XVIII (s. 63).

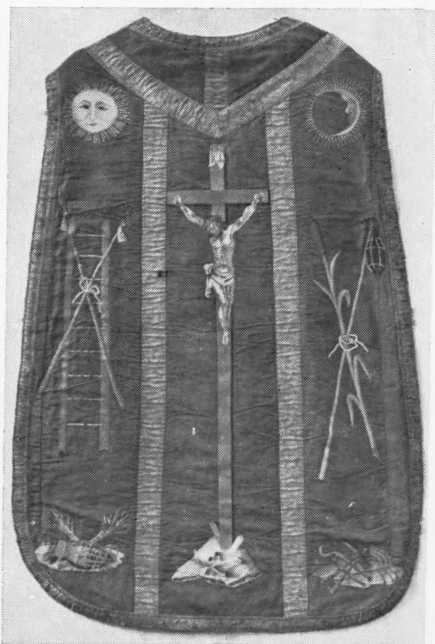

Fig. 214. Jabłonna, kościół par. Ornat w. XVIII/XIX (tył) (s. 5).

Fig. 215. Jabłonna, kościół par. Ornat w. XVIII/XIX (przód) (s. 5).

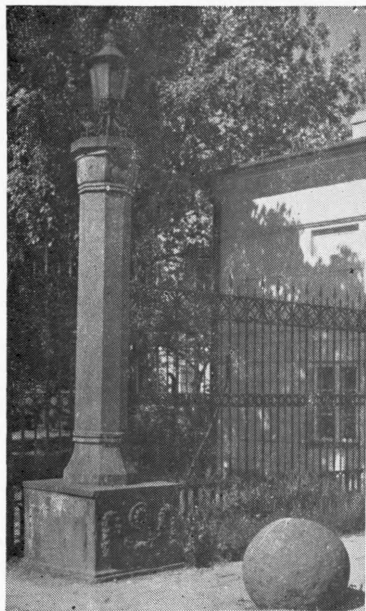

Fig. 216. Jabłonna, brama wjazdowa
2. ćw. w. XIX. Fragment z kolum-
ną gotycką (s. 26).

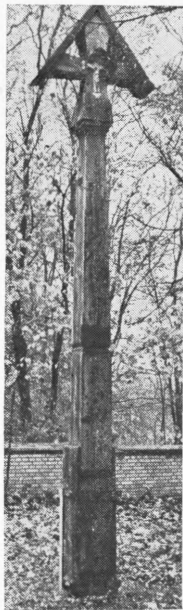

Fig. 217. Chotomów,
krzyż na cmentar-
zu kościelnym 1826
(s. XIX, 2).

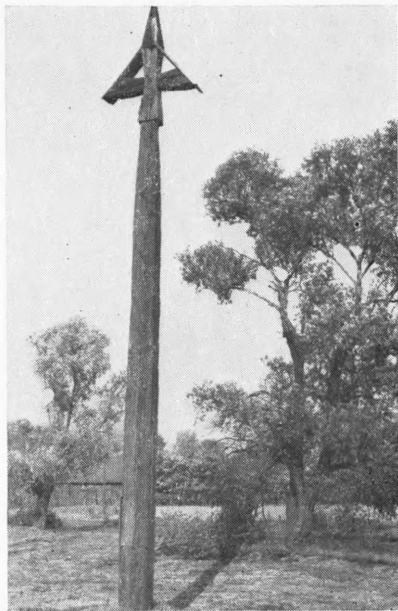

Fig. 218. Chotomów, krzyż przydrożny
1829 (s. XIX, 2).

Fig. 219. Jabłonna, park. Zegar słoneczny 1. poł.
w. XIX (s. 26).

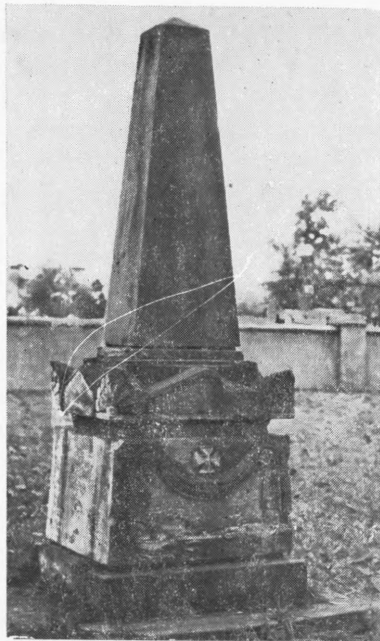

Fig. 220. Nieporęt, cmentarz kościelny. Nagrobek Szymona Kowalskiego
zm. 1837 (s. 49).